CURT WITTLIN

DE LA TRADUCCIÓ LITERAL A LA CREACIÓ LITERÀRIA

BIBLIOTECA SANCHIS GUARNER

INSTITUT UNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA

BIBLIOTECA MANUEL SANCHIS GUARNER

VOLUMS DISPONIBLES

2. Narcís Vinyoles i la seua obra. *A. Ferrando*
3. Els orígens de la Renaixença valenciana. *V. Simbor*
5. Els inicis del teatre valencià modern (1845-1874). *M. Sanchis Guarner*
9. El gest poètic. Cap a una teoria del poema. *V. Salvador*
11. Epistolari de la València medieval. *A. Rubio*
13. El lèxic d'Antoni Canals. *E. Casanova*
14. Lírica trobadoresca del segle XV. *P. Bohigas*
15. La narrativa valenciana de pre-guerra. *A. Bernal*
16. Els fonaments de la literatura contemporània al País Valencià (1900-1939). *V. Simbor*
17. Els sistemes modals d'indicatiu i de subjuntiu. *M. Pérez Saldanya*
18. Llibres i problemes del Renaixement. *J. Fuster*
19. D'Eixemenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval. *A. Hauf*
20. Joan Vinyoli: estructura poètica i construcció imaginària. *F. Carbó*
21. Les ordinacions de la costa marítima del Regne de València (1673). *J. Martí (ed.)*
22. Les oracions adversatives. *M. Josep Cuenca Ordinyana*
23. Problemes bàsics de la teoria sintàctica generativista (1957-1986). *Abelard Saragossà*
24. Entre la poesia en prosa i el conte literari. *Vicent Alonso*
25. Tradició i modernitat als segles XIV i XV. Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March. *Lola Badia*
26. Estudis de gramàtica històrica. *Joseph Gulsoy*
27. La recuperació literària en la postguerra valenciana (1939-1972). *Ferran Carbó/Vicent Simbor*
28. Literatura actual al País Valencià (1973-1992). *Vicent Simbor/Ferran Carbó*
29. Lectura de textos medievals i renaixentistes. *J. Romeu i Figueras*
30. El *Libre de Antiquitats* de la Seu de València. Vol. I. *J. Martí (ed.)*
31. El *Libre de Antiquitats* de la Seu de València. Vol. II. *J. Martí (ed.)*
32. València sota el règim franquista (1939-1951). *S. Cortés Carreres*
33. La trinxera literària (1974-1990) *Josep Iborra*

Disseny coberta: *Manuel Boix*

DE LA TRADUCCIÓ LITERAL A LA CREACIÓ LITERÀRIA

DE LA TRADUCCIÓ LITERAL A LA CREACIÓ LITERÀRIA

ESTUDIS FILOLÒGICS I LITERARIS SOBRE TEXTOS ANTICS CATALANS I VALENCIANS

CURT WITTLIN

Pròleg d'Albert G. Hauf

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT
VALÈNCIA/BARCELONA, 1995

Amb la col·laboració de l'Excel·lentíssima Diputació Provincial de València i de la Universitat de Saskatchewan, Canadà.

Primera edició, setembre 1995
© Curt Wittlin, 1995
ISBN 84-7826-668-2
Dipòsit legal: B. 35213-1995
Imprès a Novagràfik, S.L. – Puigcerdà, 127 – 08019 Barcelona

Índex

Pròleg IX

Introducció 1

1. Observacions sobre el *Psalteri* de Joan Roís de Corella i d'altres traduccions dels salms 19
2. «Sens lima e correcció de dols estill»: Fra Nicolau Quilis traduint el llibre «De officiis» de Ciceró 49
3. Extrets d'obres d'Eiximenis copiats i amplificats per Jaquet de Marvilla en un manuscrit de Santes Creus 81
4. «Qualsevol qui de mi scriurà libre, Déu li perdonarà tots los pecats»: La traducció catalana ampliada de la *Vida de sant Onofre* allargada 103
5. De les *Meditationes Vitae Christi* de Ludolf el Cartoixà a la *Contemplació de la Passió* de Francesc Prats 119
6. La revisió lingüística de l'antiga traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà publicada el 1480 pel mestre Aleix de Barcelona 137
7. La «valenciana prosa» del traductor Bernardí Vallmanya 157
8. El manuscrit de la Catedral de Barcelona de la traducció catalana de les *Històries troianes* 181

9. La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries troianes* sobre el *Tirant lo Blanc* 193
10. Dels manuscrits a l'edició: el *Tirant*, elaborat per Martorell el 1480 usant materials preexistents, revisat després en «valenciana prosa» per Galba 203
11. Especulacions psicoanalítiques sobre la sexualitat en el *Tirant lo Blanc* 225

Index nominum et rerum 245

Pròleg

Aquests dies que la premsa nacional és plena, entre altres insistents amenitats, de comentaris i notes més o menys bel·licoses sobre l'àrdua qüestió de les pesqueres de Terranova i alguns patriotes enardits evoquen amb impotència i melangia heroiques la romàntica gesta del Sr. Méndez Núñez, fa bo de poder fixar l'atenció en una fita pacífica que d'altres potser també qualificaran d'igualment absurda i que té també el seu punt d'heroisme, com ara la d'una vida acadèmica de treball metòdic i rigorós, en bona part centrada en l'estudi d'un important vessant de la nostra cultura medieval: les traduccions.

Si a hores d'ara comencem a tenir una sèrie d'estudis monogràfics que aprofundeixen, matisant-les, moltes de les idees avançades per Menéndez y Pelayo, el *Grundriss* de Gröber, i algunes de les apreciacions dels nostres crítics millor documentats com els Rubió, Riquer i d'altres, i apunta ja la florida d'una nova generació d'investigadors que s'interessa pel tema d'una manera més detinguda i puntual, ho hem d'agrair en més d'un sentit a la tasca eficaç i constant d'un deixeble suís de Germà Colon que professa de fa anys al Departament de Francès de la universitat canadenca de Saskatchewan: Curt Wittlin.

La bibliografia que presenta Wittlin a les pp. 15-18 del present volum, sotmesa a l'escrutini d'una crítica seriosa que per raons òbvies estalviaré als meus lectors, em guardarà de qualsevol sospita d'exageració piadosa. Crec que és el testimoni més fefaent de la veracitat d'un veredicte que no s'aparta, per motius de propaganda editorial o d'una vella amistat basada en interessos de fa temps compartits, del criteri d'obligada objectivitat que

l'Institut Interuniversitari de Filologia Valencia ha procurat que guiés la tria de les obres publicades en la Biblioteca Sanchis Guarner, en especial les d'autors estrangers o no vinculats a les universitats valencianes; tria que hom ha fet amb especial cura i sense perdre mai de vista els temes més directament relacionats amb la nostra història cultural.

Si publiquem, doncs, ara i ací aquest volum és perquè el considerem representatiu del bo i millor de tota una obra dispersa que cal qualificar d'útil i rellevant per a una millor comprensió d'allò que constitueix una de les claus de la cultura medieval: el paper que tenen les traduccions i els traductors a l'hora d'estudiar i documentar el pas d'una literatura i d'uns textos fets a la mida de la minoria selecta que llegia el llatí, a unes obres redactades en romanç i per tant a l'abast de la renovellada curiositat de capes cada vegada més àmplies de la societat.

Es tracta d'un procés que no solament afecta aspectes no sempre massa controlats i/o valorats –llevat de conegudes i admirades excepcions– pels historiadors de la literatura, generalment massa proclius a fixar criteris de qualitat a partir dels autors selectes, considerats «clàssics». Uns clàssics proclamats com a tals d'acord amb modes o perspectives acostades a una sensibilitat moderna molt distant dels interessos reals dels nostres avantpassats, que no sembla que seleccionessin els seus *best-sellers* guiats per judicis estètics massa formals , sinó més aviat pel seu interés pràctic o moral.

Vet ací una de les pernicioses formes actuals de distorsió historiogràfica fa temps assenyalada per Keith Whinnom. Una altra distorsió, també denunciada pel malaguanyat col·lega britànic, és la causada pel desconeixement, cada vegada més patètic i evident, de l'existència i la continuïtat a nivell europeu d'un vast *corpus* medieval de textos en llatí escrits amb una intencionalitat cultural ambiciosa. Aquests textos, com bé ho han palesat Curtius i tants d'altres, són una de les nostres herències culturals més sòlides, que justifiquen amb escreix la vigència i pervivència dels estudis clàssics i la col·laboració dels medievalistes i romanistes europeus, ara mateix sembla que condemnats a la dispersió per uns cursos i programes acadèmics concebuts des d'una pretesa modernitat tan falsa com ignorant.

Els treballs de Wittlin, no debades deixeble de Germà Colon i format en una excel·lent escola de romanística, ens ajuden a entendre millor aquesta nostra vella herència europea llatina, romànica i, agradi o no, cristiana, que ens vincula als corrents més actius del vell continent i a les llengües de les nacions més avançades. Permeten alhora documentar, no solament la reacció en cadena –una espècie de dominó cultural– que va fer possible la penetració de textos llatins ara poc o no gens coneguts, que sovint ens arribaren a partir de versions comentades ja existents en les llengües germanes. Tot plegat, i dit d'una altra manera, constitueix un testimoni de primera categoria de l'estimulant paper de pont que la llengua i la cultura catalanes van exercir damunt la cultura castellana, en un moment històric en què, per circumstàncies prou conegudes, vam avançar-nos a obrir les portes i finestres de bat en bat als aires europeus.

D'altra banda les traduccions, tant en el seu vessant formal con pel que respecta al contingut, van tenir també una influència exemplar com a possibles models d'escriptura. Com bé ajuda a mostrar el llibre de Wittlin, serveixen per il·lustrar passa a passa el complex itinerari que va de l'aprenentatge mimètic, o mera *imitatio* mancada de numen creador, a l'aparició d'obres més importants que porten ja l'empremta de la genialitat, tot i basar-se en els mateixos supòsits de fluïdesa i de flexibilitat que regulen els textos medievals i d'un aprofitament sistemàtic dels materials precedents ara alié al nostre concepte de l'originalitat. L'estudi detingut, a un doble nivell lèxic i semàntic, de com s'articula aquesta tècnica de retallar, saquejar, acumular i recrear textos en forma de *rapiarium* o rosari antològic de fragments lligats pel cordill d'una nova intencionalitat, o mitjançant una amalgama de glosses, paràfrasis i afegitons de dubtosa originalitat, ajuda a entendre les diverses etapes d'aquesta complexa evolució, que implica un lent però constant renovellament de les velles idees i dels mots que les expressen, i explica també la rica intertextualitat medieval.

En aquest sentit crec que el lector trobarà especialment gratificant la lectura del capítol 9 sobre «La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*». No solament perquè marca aquesta frontera, sovint no gens fàcil de traçar, sinó també perquè, al meu entendre, delimita dues tècniques o enfocaments crítics del mateix

Wittlin, un de més lingüístic i l'altre de més literari, potser determinats pels textos que tracta, i que culmina en el treball que tanca el volum.

Hom pot estar d'acord, o no, amb la peripècia puntual que segons Wittlin va patir el manuscrit del *Tirant lo Blanc*, o amb l'enginyosa minuciositat textual, gairebé detectivesca amb què lliga caps per a bastir una teoria, certament freudiana, sobre la pretesa homosexualitat de Joanot Martorell; tesi, d'altra banda molt del gust de Joan Fuster i que mai no deixaria de recomanar als meus estudiants des del meu respectuós escepticisme. Perquè si especular és sempre molt fàcil, no ho és tant saber argumentar i presentar les nostres especulacions de manera articulada, suggestiva i coherent. Caldrà, doncs, llegir aquests textos amb atenció. I més atentament encara si volem refutar-los o no hi estem d'acord!

Com a medievalista entenc molt bé els dubtes que expressa Wittlin al principi de la seva «Introducció en forma d'autobiografia», que considero de lectura obligada per a seguir la peripècia, els objectius i el fructífer balanç actual de la seva trajectòria acadèmica. Sé prou bé, per experiència pròpia, quins dimonis tracta d'exorcitzar quan al·ludeix a les distorsions acadèmiques creades a les universitats anglo-saxones (i de per tot arreu!) per modes i prejudicis dogmàtics sobre quins temes o quines llengües són, o no, rellevants, d'acord amb les modes –o les subvencions– del moment. Com a català de Mallorca i com a valencià d'adopció, no em sé estar de felicitar-me i de felicitar-lo per la seva opció perseverant de superar aquells vells fantasmes. Estic segur que som molts els qui li agraïm ben de cor que hagi tingut la valentia de «perdre el temps estudiant traducciones medievals catalanes, és a dir textos de segona mà, d'una època considerada avui irrellevant, en una llengua menor»! No voldria, tanmateix, que considerés massa sàdic el meu tradicional auguri: que sigui per a molts d'anys!

Albert G. HAUF
Universitat de València

Introducció, en forma d'autobibliografia

De la traducció literal a la creació literària

El benvolgut lector és lliure de veure en el títol d'aquest volum el simple *sensus litteralis*: el primer dels onze estudis ací aplegats compara algunes traduccions bíbliques medievals i pregunta per què eren tan literals, l'últim analitza les forces vitals darrera la creació literària del *Tirant lo Blanc*. Però també es pot interpretar el títol «anagògicament»: la meva carrera universitària va començar amb un doctorat sobre una traducció catalana literal, i fa tan sols pocs anys que m'atreveixo a divulgar hipòtesis sobre autors creatius, com Corella i Martorell. Però m'agradaria que hom vegi en el títol també un altre sentit, diguem-ne «tropològic»: que les traduccions evolucionen des de la literalitat medieval cap a la llibertat d'expressió i a la voluntat d'afirmació personal dels lletraferits del segle xv. Un autor pot resumir aquesta evolució dintre de la seva pròpia vida si entra en el món de les lletres fent traduccions, però passa després a escriure obres originals, o bé si no evita en les seves creacions certs aspectes de la tècnica i de la mentalitat d'un traductor.

Però comencem amb una nota personal: fou amb un agradable sentiment de satisfacció que vaig acollir el suggeriment dels meus amics i col·legues Antoni Ferrando i Albert Hauf d'aplegar en un volum alguns estudis meus, vells i nous, sobre traduccions. En trenta anys de vida acadèmica he patit més d'un moment de desànim, pensant si potser perdia el temps estudiant traduccions medievals catalanes, és a dir textos de segona mà, d'una època

considerada avui irrellevant, en una llengua menor. Però un cop d'ull a alguna revista erudita dedicada a temes importants, útils i d'actualitat –per exemple, a novel·les modernes sud-americanes– m'ha fet sempre tornar ràpidament als meus manuscrits medievals. A més, no em faig il·lusions sobre la veritable funció de la investigació en les humanitats. A l'inici, el «Sistema» la utilitza com a criteri de selecció, després per a ocupar les ments inquietes dels intel·lectuals en camps allunyats de l'arena dels administradors universitaris, i polítics en general. La meva filosofia és que no importa a quin tema et dediques, sempre que hi treballis seriosament. Si vols conèixer millor el món dels traductors medievals, igualment pots estudiar traduccions catalanes que franceses o castellanes. La meva dedicació als traductors catalans i valencians em va permetre fer llargs recorreguts en solitari per terrenys poc explorats. (Els meus amics sabran per què uso aquesta metàfora.) I, en els anys seixanta, declarar-me catalanista en el sentit filològic i polític de la paraula, em va permetre entrar en un cercle d'investigadors reduït, però molt més acollidor per a nouvinguts i forasters que no els clans multitudinaris però tancats d'especialistes d'altres llengües i literatures.

a) Traduccions catalanes literals d'altres llengües romàniques

I estic segur que dec la meva primera publicació, del 1963 (vegeu la bibliografia cronològica a la fi d'aquesta Introducció), no a la qualitat intrínseca del meu articlet, sinó a l'*enchufe* que tenia el prof. Germà Colon, director de la meva tesi de doctorat, amb el director del *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. Després, Colon em va també posar en contacte amb Josep M. de Casacuberta, director d'«Els Nostres Clàssics». Casacuberta s'afanyava a seguir publicant llibres en català sota la dictadura. Edicions de traduccions medievals, fetes per filòlegs estrangers, no tenien problemes de censura.

Casacuberta em va honorar amb la confiança que jo seria capaç de dur a bona fi una edició crítica de tot el *Tresor* de Brunetto Latini, traduït a l'inici del segle xv per Guillem de Copons. Van passar molts anys entre el primer volum del 1971 i el quart i darrer del 1989. L'editor no es dolia de les

despeses, i jo no em queixava de la feina, perquè estàvem convençuts que aquest manual havia circulat molt per terres catalanoparlants, i que forma, doncs, part del seu patrimoni cultural. Sencer o en parts, havia estat traduït cinc vegades. (La cinquena versió la va trobar Jaume Riera; la descric en el meu text del 1988.) I sí que vaig tenir la satisfacció de poder descobrir l'any 1980 que Eiximenis n'havia copiat tot un tros al final del *Dotzè*, i de veure que Robert Archer va trobar influències del *Tresor* en Ausiàs Marc,[1] i Martí de Riquer en el *Tirant lo Blanc*.[2]

En la introducció al *Tresor* presento un sistema per analitzar i categoritzar els centenars d'errades de traducció. Avui penso que tals llistats, amb explicacions enginyoses però sense context, són poc útils. Si Copons a I.170 (vol. 2, p. 81) fa correspondre al francès *delies* l'adverbi «prop d'aquí», és obvi que no havia llegit *déliés*, 'delicats, prims', sinó *de lès*, 'al costat'. Ara, és més important demanar si el seu text resta comprensible, amb errada i tot. La resposta és positiva, però ha resultat més difícil d'entendre el sentit moral de l'*exemplum*. El traductor diu que «(l'antílop, fera bèstia que pot tallar grans arbres)... ve-se'n a un bosch de petits arbres qui sta prop d'aquí», i aquests no els pot tallar (perquè les branques delicades es dobleguen).

El que més interessa en una traducció medieval són els detalls que ens deixen observar el traductor a la seva feina. Malauradament, la majoria –com encara avui dia– no fan ni pròlegs, ni epílegs, ni interpolacions. Cal comparar original i traducció mot a mot per trobar, potser, alguns indicis. En el *Tresor* hi ha un sol cas on Copons pren la paraula: ens explica que «Los gerjofagis no menjen sinó pexos --e en lo francès hi ha *poyssons*, qui vol dir 'pexos' e 'metzines'. E quant Alexandre los conquès, los vedà que no'n menjassen, e creu que u diga per les metzines» (I.116.24). Seria injust de criticar Copons per no haver vist que el primer element en «gerjofagis» no és «ierio» sinó «ictio», calc del mot grec per 'peix'.

1. Robert Archer, *Ausiàs March. Cinquanta-vuit poemes. Edició i estudi* (B., 1989), esp. pp. 122, 133, 142. Vegeu també «Una font aristotèlica d'Ausiàs March», *Miscel·lània Joan Fuster* 4, ed. A. Ferrando i A. Hauf (Montserrat 1991), pp. 59-74.

2. Martí de Riquer, *Aproximació al Tirant lo Blanc* (B. 1990), Excurs 8, pp. 302-306.

En la introducció al *Tresor* presento, a més, un mètode de calcular el grau de literalitat d'una traducció. Deixant de banda mots amb mera funció gramatical (articles, pronoms, adverbis monosíl·labs), cal comptar els lexemes que no són congèneres amb el mot que tradueixen, ço és que no tenen el mateix origen etimològic. Vaig trobar que en dues parts ben separades del *Tresor* de Copons aquest índex d'etimologies canviades resulta constant (19'4 i 18'9 per cent), i que en una altra traducció del *Tresor* és de 18'7 per cent. Això mostra que un traductor no canvia el seu grau de literalitat, i que dos traductors poden tenir-ne el mateix grau. Però una tercera traducció del *Tresor*, més lliure, evita parònims en un 25'4 per cent dels mots. En dues altres traduccions que havien estat atribuïdes a Copons vaig trobar percentatges de mots no congèneres tan diferents del *Tresor*, que s'havia d'abandonar aquesta atribució. La versió catalana de *La ciutat de Déu* de sant Agustí, amb tan sols el 16'9 per cent d'etimologies canviades, és més literal, mentre que la *Història romana* de Tit Livi, amb un índex de 23'9 per cent de canvis, és més lliure que el *Tresor*.

Decidit que *La ciutat de Déu* i la *Història romana* en català no són de Copons, hi vaig dedicar després estudis monogràfics. El del 1978 mostra com tenim ací un bon exemple de traduccions «en cadena»: el text original d'Agustí, combinat amb un comentari, ha estat traduït al francès, del francès al català, i del català al castellà. Fa poc, Jaume Riera i Sans ha compilat l'inventari complet de traduccions castellanes de textos catalans.[3] Crec que se'n pot deduir que Castella ha rebut molts valors culturals europeus a través de Catalunya.

La traducció catalana de les primeres set *Dècades* de Tit Livi, que vaig estudiar el 1968, segueix inèdita a la British Library de Londres. Com que el 1970 vaig editar un volumet amb extrets de l'original, del comentari de Trevet, i de les versions francesa, catalana, italiana i castellana, crec poder afirmar que l'anònim català ens n'ha deixat la millor, encara que hi he pogut trobar un miler d'errades. Tant l'anònim català com el Canciller Ayala treballaven sobre la versió francesa de Pierre Bersuire, el qual havia

3. Jaume Riera i Sans, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, València 1986, vol. 8, ed. A. Ferrando (València 1989), pp. 699-709.

aprofitat força el comentari llatí de Nicolau Trevet. Aquests comentaris medievals dels textos clàssics llatins són importantíssims en la història d'un text antic. No és exagerat dir que són «traduccions al llatí medieval». Indiquen les divisions i subdivisions del text, i les resumeixen, abans d'entrar en detalls sobre mots difícils, fets culturals, i personatges històrics o mítics mencionats. El traductor és temptat d'incorporar dintre de la seva versió notes tretes del comentari. Està exposat a la influència del lèxic del comentarista,[4] si no és que calca el mot de l'original i hi afegeix la glossa que ha trobat en el comentari, fent de tot una expressió binominal, un «grup de sinònims».

L'any 1983 vaig editar les primeres tres *Dècades* de la traducció castellana. En la introducció faig un gra massa, crec avui, en voler fer entrar en un sistema rígid els nombrosos casos on un mot de l'original es tradueix amb dos (per ex., francès *espies*: «espías e varruntes»). Aquests grups de sinònims són, sens dubte, de gran interès filològic (vegeu estudis del 1987 i 1992). Després vaig fullejar un centenar de traduccions per buscar-ne exemples catalans, i en transcric dotze mil en el *Repertori* del 1991.

L'estudi de les *Dècades* castellanes em va fer descobrir el fet estrany que hi ha un passatge traduït dues vegades per Ayala. En un estudi publicat el 1982 explico que no cal deduir que hi va haver dos traductors; Ayala simplement no va prestar prou atenció al contingut, i mai no va revisar el seu treball. Observem una situació semblant en el *Tirant*, però és difícil distingir les repeticions degudes a Martorell d'altres que foren afegides per una segona mà.

Les traduccions catalanes de textos francesos o italians tenen un obvi interès cultural, però no ofereixen molts materials per al lingüista. Passa igual amb versions del provençal, on el traductor topa encara menys sovint amb mots que no pot catalanitzar simplement substituint algunes lletres. Vaig estudiar el 1983 el *De vicis i virtuts* de fra Llorenç, traduït al català un cop des de l'original francès i dos des d'una versió provençal. Aquest text estava molt divulgat en els Països Catalans, i crec que fou aprofitat per Eximenis. Mereixeria una edició moderna.

4. Un exemple: Livi *inritatis*, Trevet *provocatis*, Bersuire *provoquez*.

b) Traduccions del llatí medieval

Quan ha de traduir del llatí, el traductor ha de fer un esforç lingüístic més intens que quan «adapta» un text des d'una altra llengua romànica. Però no tant, si es tracta d'un llibre escrit en un llatí medieval amb lèxic i sintaxi fàcils, que mostren el rerafons de la llengua vulgar de l'autor. És el cas de les obres voluminoses de Joan de Gal·les, sobretot el *Comuniloquium*, la traducció catalana del qual, inèdita, vaig descriure el 1971. Eiximenis havia après molt d'aquest menoret,[5] i potser havia contribuït perquè les seves obres es divulguessin per les nostres terres. A Castella, un anònim va reduir el *Comuniloquium* a la tercera part, no traduint-ne sinó les primeres ratlles de cada capítol, on el compilador resumeix el tema abans de passar a citar tota una sèrie d'autoritats.[6] Ho menciono per no fer oblidar que a l'edat mitjana hom també va abreujar textos; o més ben dit, els van reduir a l'estat que tenien abans que haguessin estat ampliats amb citacions. Trobem un cas semblant en Eiximenis. Els seus conceptes bàsics sobre les virtuts i els pecats els elabora en el *Llibre de les dones* en cent cinquanta capítols, plens d'*exempla* i de citacions; però, en el llibre de devoció compilat per a la Reina Maria els deixa en la forma embrionària (vegeu edicions de *Dones* del 1981, de la *Scala* del 1985, i un estudi del 1983).

Un altre text en llatí medieval que tenia molta influència és el *De regimine principum* d'Egidi Romà. En parlarem en el sisè estudi d'aquest volum (original del 1988). El traductor català anònim de cap al 1380 no tenia massa problemes amb la gramàtica, però en la introducció es queixa d'un dilema amb el lèxic. Diu que el seu mecenes volia que no s'allunyés de l'original i que calqués la formació dels mots, usant, per exemple, la desinència -able/-ible per a mots que en llatí acaben en -abilis/-ibilis. Ell hauria preferit evitar tals neologismes perquè no s'estranyés el públic no educat. Com a compromís empra una gran quantitat d'expressions

5. Vegeu Albert Hauf, «Eiximenis, Joan de Salisbury i Fr. Joan de Gal·les O.F.M.», *Miscel·lània Sanchis Guarner*, 1 (València 1984), 167-174 (reimp. Montserrat 1991), i l'estudi meu publicat el 1985.

6. Vegeu *Tratado de la comunidad*, ed. Frank Anthony Ramírez (Londres 1988). L'editor no ha vist que es tracta d'una traducció.

binominals, on combina llatinismes per als lectors cultes, i glosses per als «ydiotes», que així poden aprendre molts mots nous. Cent anys més tard, quan el mestre Aleix de Barcelona va preparar aquesta vella traducció per a la impremta, en va eliminar tals expressions bimembres, traient o bé la glossa, si el neologisme estava ja ben divulgat *–marítim <ço és prop de mar>–*, o bé el llatinisme si no s'havia implantat, o havia pres un sentit nou *–<constipar i> constrènyer–*. A més, Aleix va afegir tota una sèrie d'excursos, que mostren que tenia la formació d'un humanista. Transcric la seva *Glossa de les passions de l'ànima* en un article del 1989.

Si el *Comuniloquium* i el *De regimine principum* són manuals pràctics de religió o de política, la *Historia destructionis Troiae* es considerava una novel·la cavalleresca. L'autor, Guido de Colonne, hi usa un llatí polit i àulic, que es pot calcar fàcilment en una llengua romànica. I és això el que va fer Jaume Conesa, imitant les construccions participials, les frases subordinades, les figures retòriques. Els lectors catalans prenien gust a aquest estil nou, i és llegint aquesta versió catalana que Joanot Martorell va aprendre no solament algunes idees per a la seva novel·la, sinó també certs procediments estilístics, com explico en el novè estudi d'aquest volum (original del 1989).

Un altre lector de la *Història troyana* es sentia tan animat per aquest text que volia interpolar-hi alguns mots i frases, mostrant que coneixia també d'altres novel·les cavalleresques. La seva còpia ampliada va acabar en mans d'un candeler de la Catedral de Barcelona, que preferia aprendre a llegir i escriure en un volum més amè que els llibres d'escola. La seva ortografia fonètica il·legible ens mostra com parlaven cap al 1433 els barcelonins. Estudiem aquestes grafies i els afegits en el vuitè estudi, publicat ací per primera vegada.

c) Traduccions de la Bíblia

El llatí de la *Vulgata* està més prop del llatí medieval que de la llengua dels clàssics romans. Però no és per aquesta raó que es traduïa literalment. En el primer estudi d'aquest volum (original del 1991, amb un suplement en curs de publicació) indico per què els traductors de la *Bíblia valenciana* es van limitar a la més estricta literalitat. Tan sols els salms –que com a

pregàries no precisaven explicacions de teòlegs, com admetien fins i tot certs inquisidors– deixaven una mica de llibertat al traductor. Així, Corella, decebut per la versió dels salms de Portaceli reimpresa l'any 1480, va fer imprimir el 1490 la seva pròpia traducció, estilísticament molt millor. Més tard Corella es va posar a traduir els quatre volums de la *Vita Christi* de Ludolf de Saxònia, obra ingent que mereixeria una reedició moderna. Volums tan extensos no conviden a fer-hi interpolacions, i Corella més aviat té tendència a abreujar. Tanmateix, pertot arreu introdueix expressions típiques del seu estil, com quan tradueix un simple *hic* amb «en aquesta pobra, dejecta, miserable posada» (Ic19.8), o *sermo* amb «doloroses y profètiques paraules» (Ia9.13), o un *dicit* amb «amb dolça veu y humil continença dient» (Id30.1).

Però hi havia èpoques en què fins i tot era arriscat traduir els salms. Malgrat això, feien falta llibres de pregàries en vulgar, sobretot per a dones. Així, Guillem Fontana va traduir l'any 1416 per a la viuda Agnès de Savall un centenar de pregàries contemplatives de Francesc Eiximenis. (Vaig editar el *Psalterium alias Laudatorium* complet el 1988.) Fontana tradueix efusivament, creient crear un estil poètic; però sovint no fa sinó aigualir les idees i imatges denses d'Eiximenis. Un exemple: *Ab isto implacabili hoste, Domine, libera me!*: «Senyor meu molt gloriós, supplich-te molt humilment que'm delliures dels laços i engans d'aquest enemic». (Per a més exemples vegeu l'estudi del 1988.)

d) Traduccions difícils, del llatí clàssic

Traduir d'una llengua romànica o del llatí medieval no obligava un traductor català a un estudi preliminar del text. Però el llatí culte dels grans clàssic antics no es podia simplement calcar, ni en el lèxic ni en la sintaxi. És per això que els traductors maldaven per trobar traduccions ja fetes en d'altres llengües, o almenys algun bon comentari. Tanmateix, el frare Quilis, de Morella, en tornar de París, on havia estudiat el *De officiis* de Ciceró, es va posar a traduir aquest text directament del llatí, sense l'ajut d'un comentari. Afirma haver treballat «tinent lo dit Tul·li denant la mia vista e lo paper denant la mia mà e la ploma». El resultat és poc satisfactori.

Si almenys hagués revisat el seu esborrany! Però ho va deixar tot «sens lima e correcció de pus dolç e artificiós estill». Avui penso que en el meu estudi del 1974, que es reedita en segon lloc d'aquest volum, vaig jutjar massa severament Quilis de «traductor ignorant». Oralment, potser, sabia explicar Ciceró força bé. El que irrita el lector del manuscrit és que barreja el text original amb acudits de tota mena. Potser algú hauria de fer una edició del treball de Quilis transcrivint a peu de plana tot el que no és de Ciceró.

e) Traduccions amb canvis estilístics o amb interpolacions

En el segle xv els traductors comencen a preocupar-se de qüestions d'estil. Bernardí Vallmanya hauria tingut una feina molt fàcil –massa fàcil?– per traduir literalment els tres llibres que tradueix del castellà. Però hi introdueix la «valenciana prosa», segons els seus propis mots. Com que, dels originals, tan sols el de Diego de San Pedro està escrit en un estil florit, i atès que Vallmanya tradueix tots tres textos de la mateixa manera, tenim ací una magnífica ocasió de comparar els originals i les versions per poder deduir, de les diferències, què entenia Vallmanya amb «valenciana prosa». Ho faig en el setè estudi d'aquest volum (original del 1989).

Aquesta nova mentalitat dels lletraferits condueix molts traductors a intervenir més i més en els textos que tradueixen. Ja no són tan desvalguts que hagin d'agafar-se a la llengua de l'original calcant-ne el lèxic i les estructures. S'atreveixen ara a allunyar-se del text, volen millorar-lo amb artificis retòrics, es senten lliures –no, convidats!– a mesclar-hi idees de les pròpies collites. Alguns revisen les seves traduccions ja sense mirar el text original, d'altres volen demostrar els seus talents d'escriptors. En lloc de traduir reescriuen un text; s'inspiren en llibres d'altri, fusionen en els seus llibres materials de diverses fonts. Mossèn Prats de Mallorca no ho calla, que la seva *Contemplació de la Passió* (de la qual parlaré en el cinquè estudi, fins ara inèdit) depèn d'una secció de les *Meditationes vitae Christi* del ja mencionat Ludolf; però tracta la seva font més aviat com una pedrera d'on treu materials per al seu propi llibre, que té una estructura diferent i està pensat com una creació, enriquida amb versos i observacions sobre qüestions del seu temps.

Miquel Peres procedeix d'una manera semblant quan escriu la *Vida de sant Vicent Ferrer* (vegeu un estudi meu de 1994). Va consultar diverses fonts sobre el tema; en treu lliurement els materials que li semblen útils. Augmenta el valor humà i literari del text inventant l'oració *in extremis* del sant, en un capítol inspirat en el llibre *Vida e trànsit de sant Jerònim*, «best-seller» llatí traduït al català potser per un valencià, publicat el 1492 i 1493 (la meva edició és del 1995). Les oracions dels dos sants són totalment diferents, i no és per arguments filològics que crec que la idea d'imaginar-se la que havia fet Vicent se li va acudir a Peres durant la lectura del llibre sobre Jeroni. Un autor del segle XV ja no necessitava fonts per a imitar, però tots buscaven inspiracions en la «literatura» –mot que ara pren noves connotacions– i hi trobaven estímuls i reptes per a escriure planes equivalents, o millors.

Vides de sants –i després d'herois seglars– són potser el gènere literari que més tempta i convida el lector a fer-hi intervencions. En un llegendari no hi ha espai sinó per a poques ratlles per cada sant, i no s'hi poden afegir miracles perquè el resultat seria massa repetitiu. Extreta del llegendari, però, la vida d'un sant pot començar a viure, a créixer. S'hi afegeixen llegendes locals, miracles regionals. Les poques dades biogràfiques es complementen amb detalls sobre la joventut del sant, la seva vellesa, la mort, l'enterrament, la *inventio* del cos, la *translatio* a una nova tomba, i mil coses més. Ens ocuparem de tot això en el quart estudi, fins ara inèdit, sobre la *Vida de sant Onofre*. Veurem que han estat afegits miracles, en dues ocasions, al final de la traducció catalana, i una «pre-història» –inventada, crec, pel traductor– a l'inici.

El començ i la fi d'un text són, per raons òbvies, els llocs preferits on afegir ampliacions. Quan hom va publicar l'any 1499 el *Regiment de la cosa pública* de Francesc Eiximenis, els trenta-vuit capítols van semblar massa breus a l'impressor. Un o dos col·laboradors seus van redactar algunes pàgines per augmentar les poques ratlles de dedicatòria i de comiat que havia escrit Eiximenis el 1383: són la llista de les «vint dificultats» (de regir València), i el catàleg de les «trenta-dues belleses de València» (que recompensen per aquestes dificultats). Ho demostro en un estudi del 1993.

És clar que, quan es fusionen les funcions de traductor i d'escriptor, però encara no existeix el concepte de propietat intel·lectual –que neix precisament

en aquesta situació i a causa d'ella–, es compilen llibres on el filòleg modern té moltes dificultats de distingir les diferentes mans que hi van deixar algun rastre. El traductor afegeix idees pròpies; l'escriptor aprofita trossos traduïts. El compilador anònim del *Cercapou* va treure materials d'ací i d'allà, sobretot un capítol d'Eiximenis que circulava solt sense nom d'autor.[7] Però almenys no ho calla, que transcriu una plana d'altri. Com descric en el tercer estudi (original del 1990), Jaquet de Marvilla volia presentar alguns capítols trets de diverses obres, sobretot d'Eiximenis, com un llibre de sant Agustí. Ho transcriu o tradueix tot en el seu estil particular.

Si Jaquet volia presentar extrets d'Eiximenis com si fossin de sant Agustí, l'impressor d'un incunable de Tolosa combina tres textos traduïts del llatí i els atribueix a Eiximenis (vegeu el meu treball del 1989).

f) Martorell i «Tirant lo Blanc»

Arribem a Martorell i al *Tirant*, tema dels darrers dos estudis d'aquest volum. En el primer, del 1993, divideixo el llarg camí que condueix a l'edició del 1490 en set etapes. Quant al segon: per a mi no hi ha dubte que quan Martorell vivia a Londres del 1438 al 1439 va traduir *La vida del cavaller i ermità Gui de Warewic* del francès al valencià. S'ha perdut aquesta traducció, però no la nota preliminar, on Martorell transcriu la frase tòpica que tot traductor posava a l'inici d'una traducció: «Si defalliment algú trobat hi serà, yo NN sols vull portar lo càrrech». Aquest esborrany de dedicatòria acabarà, per raons ben comprensibles, a l'inici del *Tirant*, on continua causant maldecaps als literats que creuen que es tracta del pròleg de la novel·la i que fou escrit –i no tan sols revisat– el 2 de gener del 1460.

Però Martorell no té el tarannà d'un traductor. Potser ni va acabar de traduir el *Gui de Warewic*, perquè preferia tan sols inspirar-s'hi per al seu propi conte sobre *Gui de Vàroic*. Tanmateix, per al seu projecte del *Tirant* li feia falta molt més material. Llegeix tota una sèrie de textos dels quals treu idees, frases, capítols, que copia amb lleugers canvis en papers solts.

7. Vegeu l'*Espill de consciència*, editat per Emili Casanova, «Biblioteca Escriny» 2 (B. 1981), i el meu estudi del 1970.

Reflexiona com podria fusionar-ho tot en una novel·la. I ara succeeix el miracle: es sent inspirat, fa confiança a les seves fantasies, deixa córrer la ploma. Resulta una obra creativa, personal, escrita d'un tret. Com que les forces psicològiques darrera tota creativitat artística són universals i eternes, podem comparar la situació d'un escriptor modern amb l'experiència de Martorell de fa cinc segles. És ben normal que al moment d'acabar la novel·la, amb la mort de l'heroi, l'autor n'hagi restat ben content, però esgotat. Tornar tot seguit al primer foli de l'obra per començar a controlar la coherència del text, per revisar-ne la llengua i l'estil, li era impossible. Segur que els seus amics sabien que estava escrivint una novel·la, i que van saber també quan la va donar per acabada. No haurà pogut (o volgut) evitar que d'altres volguessin llegir-la. Si la confia a Galba, ¿és perquè li deu diners? I com tot escriptor que deixa un manuscrit a un amic, li haurà dit que no es tracta sinó d'un esborrany, que hi treballarà encara més, que caldrà revisar-lo.

Però, mort Tirant, es mor Martorell, havent parit caràcters que li garanteixen més fama, per més segles, que tota una llarga descendència. Ve l'hereu i vol que hom li torni el llibre de l'oncle. El jutge decideix que Galba es pot quedar amb el manuscrit. I Galba, ara propietari legal de la novel·la, la fa seva també psicològicament: la copia, fent-hi les revisions que Martorell li havia fet entendre que feien encara falta.[8] Segur que els dos havien bescanviat sovint notícies del petit món cultural valencià, havien comentat aquell nou estil de la «valenciana prosa» que començaven a sentir en sermons i en certàmens i a llegir en fullets sobre temes ovidians que divulgava un jove estudiant de teologia.[9] Potser ja Martorell havia posat

8. La intuïció que la decisió del jutge fou un gran estímul psicològic per a Galba d'afirmar els seus drets sobre el text de Martorell em va venir llegint la ponència d'Antoni Ferrando, «Del "Tiran" de 1460-64 al "Tirant" de 1490», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* 2, Alacant-Elx 1991, ed. R. Alemany et alii (Montserrat 1993), 25-68, que diu a la p. 37: «Una vegada la justícia confirmà la propietat del *Tirant* a favor de Galba, aquest degué sentir-se lliure per a permetre'n a d'altres la lectura i anotar o retenir els comentaris que aquests en poguessen fer». Noteu l'ambigüitat de l'expressió «la propietat del Tirant».

9. Joan Fuster no es cansava d'animar-nos a treure conclusions senzilles i concretes del fet que el petit grup de lletraferits valencians es coneixien, es parlaven, sabien què feia cadascú,

alguns mots, expressions i frases d'aquest nou estil en el seu llibre; Galba n'hi posarà encara més. Si aquesta revisió es va fer ja el 1466,[10] seguiran després més de vint anys fins a la impressió, i no sabem què hi va passar, amb els dos manuscrits de la novel·la. Una cosa és segura: fou la còpia de Galba la que es va imprimir l'any 1490. I és inevitable que Galba, candidat ideal a la feina de corrector de proves, pagada amb dotze exemplars del llibre imprès, hagués parlat amb l'impressor sobre l'autor mort. Li hauria contat com Martorell li havia dit que caldria revisar el manuscrit, i com ell havia fet això, i que gràcies a ell el vell text havia passat de tres-cents vint folis a quatre-cents; que una quarta part, doncs, de la novel·la, és d'ell.

Amb tot i això, tota la glòria d'haver «inventat» el *Tirant* és de Martorell. Fou ell qui va crear els personatges, qui es va imaginar la història. El podríem comparar amb un compositor barroc que es limita a anotar la melodia, indicant les harmonies amb xifres. Els músics són lliures de triar els instruments, de fer totes les *fioriture* que vulguin, d'inventar la *cadenza*. El podríem comparar amb un artista que treballa amb ajudants: ell fa el dibuix, estableix les proporcions, però deixa a d'altres escollir els colors, decidir quants ocells volen en el cel, quines flors creixen en el prat. Dir que una quarta part del *Tirant* prové de Galba no resta mèrit a Martorell; simplement vol dir que els filòlegs tindran molta feina per descobrir els canvis entre el manuscrit i l'edició (vegeu un treball meu de 1990). El que admirem, perquè és tan rar, és el geni creatiu, la força interior que empeny una persona a exterioritzar fantasies i desitjos personals. En l'onzè estudi d'aquest volum (original del 1986) observarem una deu d'inspiració profunda de Martorell, la sexualitat. Sotmetrem el *Tirant* –i Martorell– a la psicoanàlisi, aplicarem la tècnica freudiana. Sorprèn que ningú no ho hagués fet durant els anys

i que actuaven com gent ben normal. Vegeu la seva última ponència, en la sessió plenària del col·loqui de l'AILLC al teatre d'Elx l'any 1991: «Consideracions sobre el Tirant», publicada en les *Actes* citades n. 8, pp. 5-23.

10. O potser ja el 1465, com un acte en memòria de l'amic-escriptor mort, o per tenir una còpia del *Tirant* en cas que deurà tornar l'original. La meva «Concordança i cronologia de les obres de Corella» (vegeu *Actes* d'Alacant del 1993) no em va permetre descobrir plagis de textos datats després de la mort de Martorell, deixant oberta la possibilitat que ja provenen d'aquest, sense, però, invalidar la hipòtesi que d'altres mans van fer encara més.

en què aquest mètode estava de moda, també en els estudis literaris. Condueix, com veurem, a una sèrie de conclusions sorprenents.

Les reedicions

La temptació d'aprofitar-se d'una reedició per millorar les febleses dels originals és gran, però s'ha de resistir. Nogensmenys, seria un error pedagògic no usar en el text mateix, per exemple, la data de la mort de Martorell, descoberta tan sols recentment, ço és 1464.[11] Faig alguns canvis de forma, com en l'ús del *pluralis majestatis*, evitat, i en les referències bibliogràfiques, quelcom abreujades. Entre parèntesis afegeixo alguns detalls per «posar al dia» els estudis reimpresos, però he de dir que no hi ha gaire treballs nous sobre Nicolau Quilis, Jaume Conesa, Jaquet de Marvilla, Aleix de Barcelona, Bernardí Vallmanya, o sobre el Roís de Corella traductor. D'altra banda seria massa fàcil copiar de les bibliografies corrents títols recents sobre Ciceró, Guido de Colonne, Egidi Romà, o Pedro de San Pedro. De més a més, posar al dia els dos assaigs sobre el *Tirant* esdevindria probablement una «revisió a la Galba». Prefereixo deixar al primer l'aspecte d'hipòtesi, al segon el de demostració d'un mètode. Prefereixo no afegir, per exemple, la resposta a la meva pregunta sobre com s'ha d'interpretar l'escena on Plaerdemavida renta les cuixes de la Carmesina quan surt de la caseta de l'hortolà, encara que ara crec haver-la trobada: Martorell imita Corella, el qual descriu com la Caldesa es renta al pou del pati. En tots dos casos la dona surt d'un encontre amb un amant –real o fictici– i vol fer desaparèixer amb aigua els senyals de la «delitosa batalla de Venus», mentre l'amant ho observa des d'una finestreta.[12]

11. Vegeu Jesús Villalmanzo i Jaime J. Chiner, *La pluma y la espada* (València 1992), 429-433, o bé J. Chiner, «Batalla a ultrança per Joanot Martorell», *A sol post* 2 (1991), 83-127 i el seu llibre *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell* (Alcoi 1993).

12. Vegeu la introducció a la meva traducció anglesa de la *Tragèdia de Caldesa*, publicada el 1994. Que Martorell, a més, va treure frases senceres de la *Caldesa* ho mostra Carles Garriga, «Caldesa i Carmesina: Roís de Corella plagiat en el *Tirant lo Blanc*», *Miscel·lània Jordi Carbonell* 2, ELLC 23 (Montserrat 1991), 17-27. Per a un primer índex

Finalment, voler actualitzar, de Saskatoon estant, en un llibre que es publica a València, la bibliografia sobre el *Tirant*, seria portar carbó a Newcastle, o òlibes a Atenes. A més em temo que no podria encobrir, com ho exigeix l'objectivitat científica, un aire de satisfacció vanitosa en el fet de poder assenyalar que surten ara més i més estudis que estintolen la hipòtesi que el *Tirant* del 1490 no és idèntic al manuscrit deixat per Martorell a la seva mort,[13] i d'haver sabut que el meu «acudit» –el qual em temia que seria jutjat més aviat ingenu que no enginyós– ço és que la «quarta part» de la qual parla Galba no s'ha de prendre en sentit vertical (la fi del llibre), sinó horitzontal (25 per cent pertot arreu), se li va ocórrer també a Antoni Ferrando, independentment.[14] Si més no, s'imposa la conclusió que el que cal provar no és que el *Tirant* de Martorell ha estat manipulat per d'altres –això ho diu el colofó i era el costum a la fi del segle XV– sinó per què precisament aquesta novel·la, una obra de fantasia, d'un autor mort, s'hauria copiat, i després publicat, sense canvis.

Bibliografia

En el llistat següent indico en ordre cronològic els meus treballs mencionats en aquest volum. El signe • assenyala estudis reimpresos ací.

1963 «Guillem de Copons i la seva traducció del *Trésor* de Brunetto Latini», *BSCC* 39, 310-317.

1967 «Les manuscrits dits *del papa Luna* dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Sánchez Munyoz à Teruel», en *Estudis oferts a Jordi Rubió* 2, «Estudis Romànics» 11 (B., IEC), 11-32.

dels plagis de Martorell vegeu Albert G. Hauf i Valls, «Tirant lo Blanc: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana», en les *Actes* citades n. 8, pp. 69-116 (tot i esperant el volum de notes a l'edició del *Tirant* dels «Clàssics Valencians» 7-8).

13. Vegeu, per exemple, els estudis de Maria Jesús Rubiera, especialment el seu llibre *Tirant contra el Islam* (Alacant 1993).

14. Vegeu la ponència citada n. 8, p. 31.

1968 «La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi», en *Estudis dedicats a la memòria de Pompeu Fabra* 2, ed. R. Aramon i Serra, «Estudis Romànics» 13 (B., IEC), 277-315.

1970 *Titus Livius, «Ab urbe condita. Ein mittellateinischer Kommentar und sechs romanische Übersetzungen*, «Romanische Paralleltexte» 2 (Tübingen, Niemeyer).

1970 «Los problemas del *Cercapou* y el *Libre de les Dones* de Fray Francesc Eiximenis», *BSCC* 46, 61-95.

1971 «La *Suma de colaciones* de Juan de Gales en Cataluña», *Estudios Franciscanos* 72, 189-203.

1971-1989 *Brunetto Latini, «Llibre del tresor», versió catalana de Guillem de Copons*, ENC vols. 102, 111, 122, i 125 (B.: 1971, 1976, 1986, i 1989).

• 1974 «Sens lima e correcció de pus dols estil»: Fra Nicolau Quilis traduint el llibre *De officiis* de Ciceró», *BRABLB* 35, 125-156.

1978 «Traductions et commentaires médiévaux de la *Cité de Dieu* de saint Augustin», *Travaux de Linguistique et de Littérature* 16.1 (Strasbourg), 531-555.

1980 «Els capítols trets del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini al final del *Dotzè* de Francesc Eiximenis», *Homenatge a Josep M. de Casacuberta* 1, ELLC 1, 175-185.

1981 *Francesc Eiximenis, «Lo libre de les dones»*, ed. Frank Naccarato, introducció de C. Wittlin (B., Curial).

1982 «La doble traducción en las *Décadas* del Canciller Ayala y una versión paralela del Maestre Heredia», *BRABLB* 38, 65-103.

1982 «El vuitè tractat del *Dotzè del Crestià* de Francesc Eiximenis», *Actes del Segon Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Yale 1979, ed. M. Duran et alii (Montserrat), 141-149.

1983 *Pero López de Ayala, «Las Décadas de Tito Livio», edición crítica de los libros I a III*, 2 vols. (B., Puvill).

1983 «De *Lo libre de les dones* a la *Scala Dei*», *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Toronto 1982, ed. Patricia Boehne et alii (Montserrat), 139-152.

1983 «Les traduccions catalanes de la *Somme le Roi* (*De vicis i virtuts*) de fra Llorenç», *BSCC* 59, 395-433.

1984 «Fragments d'una enciclopèdia catalana medieval. Sobre ilauces i roses de vents», dins *Miscel·lània Antoni Badia* 1, *ELLC* 9, 93-108.

1985 *Francesc Eiximenis, «Scala Dei»*, edició modernitzada, «El gra del blat» 55 (Montserrat).

1985 «Models i fonts per a l'estructura del *Dotzè* de Francesc Eiximenis», *Actes del Quart Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Washington 1984 (Montserrat), 103-120.

• 1986 «Especulacions psicoanalítiques sobre la sexualitat en el *Tirant lo Blanc*», *Llengua & Literatura* 1, 31-49.

1987 «Grupos de sinónimos y fórmulas multinominales en la antigua traducción castellana del *Tirant lo Blanc*», *Studia in honorem prof. M. de Riquer* 2 (B., Quaderns Crema), 467-483.

1988 *Francesc Eiximenis: Psalterium alias Laudatorium*, edició crítica, «Studies and Texts» 87 (Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies).

1988 «Un centenar de oraciones del *Psalterium (alias Laudatorium)* de Francesc Eiximenis traducidas al catalán por Guillem Fontana en 1416», *BRABLB* 41,163-190.

• 1988 «La revisió lingüística de l'antiga traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà publicada el 1480 pel mestre Aleix de Barcelona», *Actes del Cinquè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Tampa 1986, ed. Ph. Rasico i C. J. Wittlin (Montserrat), 111-134.

1988 «Una traducció catalana parcial del *Tresor* de Brunetto Latini conservada a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona», *Miscel·lània Joan Gili*, ed. A. Manent i J. Massot (Montserrat), 625-637.

• 1989 «La «valenciana prosa» del traductor Bernardí Vallmanya», *Miscel·lània Joan Fuster* 1, ed. A. Ferrando i A. Hauf (Montserrat), 125-151.

• 1989 «La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*», *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Àrea 7, València 1986, ed. A. Ferrando (València), 751-757.

1989 «Les tres fonts llatines de les *Qüestions sobre els novíssims* atribuïdes, en l'edició de Tolosa del 1486, a Francesc Eiximenis», *Miscel·lània Joan Bastardas* 2, ELLC 19, 149-165.

1989. «La *Glossa i declaració de les passions de l'ànima* del mestre Aleix en la seva edició de la traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà», *Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colon*, ed. G. Holtus et alii (Tübingen), 163-176.

• 1990 «Extrets d'obres d'Eiximenis copiats i amplificats per Jaquet de Marvilla en un manuscrit de Santes Creus», *BRABLB* 42, 313-339.

1990 «Pistes per a descobrir canvis introduïts per Martí Joan de Galba en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell», *Afers* 10, 313-327.

1991 *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues* (B., IEC).

• 1991 «Observacions sobre el *Psalteri* de Joan Roís de Corella i d'altres traduccions dels salms», *Miscel·lània Jordi Carbonell* 1, ELLC 22, 27-59.
1992 «Els grups de sinònims dels traductors medievals: una font important per a la lexicografia catalana», *Actes del Sisè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Vancouver 1990, ed. K. Kobbervig i A. Pacheco (Montserrat), 89-99.
• 1993 «Dels manuscrits a l'edició: el *Tirant*, elaborat per Martorell el 1460 usant materials preexistents, revisat després en «valenciana prosa» per Galba», en *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, Barcelona 1990, ed. R. Bosch (B., Institució de les Lletres Catalanes), 605-637.
1993 «Joan Roís de Corella. Introducció a una concordança de les seves obres», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Alacant/Elx 1991, ed. R. Alemany et alii (Montserrat), 327-366.
1993 «L'edició del 1499 del *Regiment de la cosa pública*. Les revisions i ampliacions al text, a l'endreça i al comiat escrits per Francesc Eiximenis el 1383», *BSCC* 69, 441-459.
1994 «Un text inèdit de Joan Roís de Corella: *La visió a la porta de la Senyora nostra de Gràcia*, del 1487», *A sol post* 3, 257-268.
1995 *Eusebi–Agustí–Ciril, autors ficticis: Tres epístoles sobre la «Vida i trànsit del gloriós sant Jeroni»*, edició crítica (Curial-Montserrat).
1994 «The Pen that Eases Pain: A First Translation of Joan Roís de Corella's *Tragèdia de Caldesa*», *Antipodas* 5, 47-60.
1995 «Sobre les Vides de sant Vicent Ferrer compilades per Ranzano, Antonino, i Miquel Peres; amb una edició de la *Vita sancti Vincentii* de Francesc de Castiglione», *Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura* 5, 5-27.
1996? «El *Psaltiri* del 1480 i altres restes de la Bíblia valenciana dels cartoixans de Portaceli», *Actes del Setè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Berkeley 1993 (Montserrat).

1. Observacions sobre el *Psalteri* de Joan Roís de Corella i d'altres traduccions dels salms

Hi ha encara moltíssima feina a fer en el vast camp de les traduccions bíbliques catalanes. Així, dels Testaments en català conservats a Londres i a París, o de les Bíblies en prosa o en rims de Sevilla, no se n'han fet ni edicions ni tan sols microfilms per a la col·lecció de reproduccions de la Biblioteca de Catalunya. Amb raó Pere Bohigas ha afirmat en el seu resum sobre *La Bíblia als Països Catalans* que, quant a les traduccions medievals, «no s'ha fet res de fonamental sobre aquest tema» des de l'estudi de Samuel Berger del 1890.[1] Però el 1978, per celebrar els cinc-cents anys de la primera edició catalana de la Bíblia, la *Revista Catalana de Teologia* va publicar dos treballs importants, l'un de Guiu Camps[2] i l'altre de Josep Perarnau,[3] que representen un gran pas endavant. Després, el 1985, Antoni López i Quiles

1. Pere Bohigas, dins *Diccionari de la literatura catalana*, ed. J. Molas i J. Massot (B. 1979), p. 87; Bohigas es refereix a S. Berger «Nouvelles recherches sur les Bibles provençales et catalanes», *Romania* 9 (1890), 505-561.

2. Guiu Camps, «Cinc-cents anys de la primera edició catalana de la Bíblia», *RCT* 3 (1978), 3-16.

3. Josep Perarnau, «Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals», *RCT* 3 (1978), 17-98. Del mateix vegeu també «Noves dades sobre traduccions catalanes de la Bíblia els segles XIV i XV», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 2 (1983), 349-356. (El treball més recent sobre el tema és de Vicent Josep Escartí, «Un fragment de Bíblia catalana a l'Arxiu del Regne de València», ibid., 10 (1991), 261-273. En la seva última nota, Escartí ens informa que «hi ha microfilms dels manuscrits bíblics catalans de París i de Londres a la Biblioteca de Catalunya», la qual cosa contradiu el que dic a l'inici d'aquest treball. Tant de bo! Però jo no he estat capaç de trobar-los).

i Vicent Ribes van donar a la llum la seva transcripció i actualització del *Psalteri* de Joan Roís de Corella, publicat el 1490,[4] reemplaçant així l'edició de bibliòfil feta a Sant Feliu de Guíxols el 1928 per Octavi Viader amb un epíleg del prevere Jaume Barrera.

Si el treball de mossèn Perarnau mostra, entre molts altres punts, com és de fascinant de descobrir darrera les traduccions bíbliques medievals els tres grups sociològics dels jueus, els judaïtzants i els cristians, jo em concentraré ací en aspectes filològics i en les forces psicològiques que converteixen la feina de traduir la Bíblia en una cosa única. Estudiaré primer la història externa del *Psalteri* del 1490, i després certs aspectes interns de la llengua del traductor, que amb prou seguretat fou Joan Roís de Corella. En segon lloc, trauré algunes conclusions sobre l'actualització del text de Corella afegida a la nova edició, que mostra les tendències generals de les traduccions bíbliques modernes, i també de la de Montserrat. Finalment, transcriuré i comentaré una sèrie de traduccions medievals i de comentaris llatins del primer salm penitencial.

1. De la Bíblia del 1478 atribuïda a Bonifaci Ferrer i a l'inquisidor Borrell a l'extret dels Salms del 1480 i al *Psalteri* de Corella del 1490

La qüestió de si realment el germà de sant Vicent Ferrer va traduir la Bíblia completa durant els seus anys a la Cartoixa de Portaceli del 1396 al 1402 podria ser apassionant, però com que se n'han perdut –excepte alguns fragments–[5] tant els manuscrits originals com l'edició del 1478, corre el risc de perdre's en arguments no controlables. Potser sí que Bonifaci hi havia

4. Joan Roís de Corella, *Psalteri*. Introducció, transcripció i actualització a cura de Joan A. López i Quiles i Vicent Ribes i Palmero (Montserrat 1985, amb la col·laboració de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana i de la revista *Saó*).

5. Vegeu Marià Aguiló, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860* (Madrid 1923; reimp. B. 1977), 1ss., amb transcripció del fragment final, Apocalipsi 20.8, 21 i 22.Transcripcions també dins J. Ribelles, *Bibliografía de la lengua valenciana*, 1 (Madrid 1915), 304ss. i R. Miquel i Planas, *Bibliofilia*, 1 (B. 1911-1914), col. 256. Vegeu també P. Bohigas, «La Bíblia a Catalunya», del 1967, reimp. dins *Aportació a l'estudi de la*

col·laborat, però probablement no més que els «altres singulars hòmens de sciència» mencionats al colofó de l'incunable. Quants i quina mena de canvis hi va introduir després l'inquisidor Jaume Borrell per merèixer que el colofó del 1478 digui que la traducció hagi estat «corregida, vista e regoneguda» per ell, no ho sabem.[6] La Bíblia del 1478 s'ha perdut, però no abans que Nicolau Spindeler de Barcelona en publiqués a part, el 1480, el Saltiri; a la introducció diu clarament que fou «tret de la Bíblia de stampa la qual és estada empremptada en la ciutat de València e fon corregida, vista e regoneguda per lo reverent mestre Jacme Borrell».[7] D'aquesta edició parcial, se n'ha conservat un sol exemplar, a la Bibliothèque Mazarine de París.[8] Segurament Joan Roís de Corella coneixia aquesta edició del Saltiri. Podem veure en la seva nova versió dels salms la seva reacció en contra de la traducció impresa sense nom de traductor el 1480, versió que una persona sensible a qüestions de llengua i estil havia de considerar insuficient. Corella, però, no es va limitar simplement a revisar el treball dels cartoixans: es va basar de nou en l'original llatí. El que sorprèn –i que no sé explicar– és que no va traduir tots els 150 salms amb el mateix

---

literatura catalana (Montserrat 1982), 57-76, i «Dos fragments catalans dels Evangelis, restes de la traducció de la Bíblia de Bonifaci Ferrer», del 1962, reimp. *ibid.*, 77-93. Jordi Ventura, *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona 1993, Curial, reprodueix els fragments coneguts de la versió bíblica.

6. Berger, p. 530 ss., creu que el ms. esp. 376 de París representa la traducció de Ferrer no revisada per Borrell. Però, en traduccions tan literals, paral·lelismes sintàctics poden explicar-se pel text llatí. No es veu per què l'inquisidor hauria canviat regularment centenars de perfets simples en formes compostes tot reemplaçant *defalliren* per *han defallit*, etc. Les diferències en el lèxic del salm 101 –en comptes de *hojes, cara, abaixa, cuytadament, exclamaré, ferit* trobem *exaudeix, faç, inclina, ivaçosament, hauré invocat, percudit*– s'expliquen millor pensant en una nova versió que no pas en una consulta constant del text llatí («exaudi, facies, inclina, velociter, invocavero, percussus»). Perarnau, p. 83s., permet de comparar el primer salm en el ms. 376 i en l'ed. del 1480.

7. Sorprèn la continuació d'aquesta frase: *e d'altres, segons en aquella se conté*, atès que *e d'altres* no pot referir-se a d'altres correctors; sembla un eco dels *altres singulars hòmens* traductors mencionats al colofó de l'edició del 1478. No s'esmenta Bonifaci Ferrer.

8. Reproducció fotogràfica a la Biblioteca de Catalunya, C 2-4. Un facsímil d'una pàgina a Joan Ruiz Calonja, *Història de la literatura catalana* (B. 1954), 334. Vegeu també el meu estudi «El *Psaltiri* del 1480 i altres restes de la *Bíblia valenciana* dels cartoixans de Portaceli», comunicació al setè col·loqui de la NACS, Berkeley 1992 (en curs de publicació a Montserrat).

criteri metodològic. Molts els tradueix ràpidament, amb prou passatges d'una literalitat tan exagerada com la que trobem a l'edició del 1480, però d'altres els treballa i els revisa més, amb més afegitons explicatius i elements de «valenciana prosa». Com ja en el cas del «corrector» de l'edició del 1478, no sabem res sobre la contribució de Joan Ferrando de Guivara, mestre en sacra teologia, que, segons el colofó del 1490, ha «corregit e feelment smenat» la traducció de Corella. M'imagino que hom n'esperava sobretot el vist-i-plau d'un teòleg, i no pas millores estilístiques.

El *Psalteri* de Corella es declara en el colofó «empremtat en Venècia per mestre Johan Hertczog, tudesch». Des d'Aguiló i l'edició gòtica de Viader, hom transcriu aquest cognom com a «Hertezog», però l'exemplar conservat a la Biblioteca de Catalunya diu ben clarament «Hertczog». El dígraf «cz» és una grafia italiana –coneguda a la fi del segle XV també en català [veg. textos pàg. 86 i ss.]– equivalent a la «c trencada»; «tcz» reprodueix la consonant africada en «Herzog», com s'escriu aquest nom avui dia. Consta que un tal Johannes Hertzog va publicar el 1493 a Venècia un Missal, però no he trobat cap altra referència a aquest impressor, ni surt a l'índex de l'*Indice generale degli inconaboli delle biblioteche d'Italia*, vol. 6, del 1981.

L'explicació corrent que Corella havia fet imprimir el seu *Psalteri* a Venècia perquè la Inquisició espanyola havia prohibit traduccions de la Bíblia no convenç. Primer, perquè les constitucions conciliars on hom volia veure interdiccions de traduir qualsevol text bíblic fan una excepció per als llibres «in quibus solum orationes contineantur».[9] Segon, perquè si traduir els salms era il·legal, publicar-los a Venècia, però clarament sota el seu nom, no hauria preservat Corella de problemes amb la Inquisició. D'altra banda, no sé en què es basen les afirmacions de J. Barrera que Corella va publicar el *Psalteri* a Venècia a causa de «la millor qualitat de les [seves] premses», o d'Antoni Ferrando que diu que ho va fer per «facilitar-ne la difusió entre les

9. Vegeu Perarnau, p. 75, n. 49.

10. Barrera és citat per López/Ribes, p. 28; per a Ferrando vegeu *Caplletra* 2 (1987), p. 135.

colònies valencianes d'Itàlia».[10] Potser la situació no era tan perillosa, però era canviant i imprevisible; els teòlegs Borrell i Ferrando que firmen com a correctors en les edicions del 1478, 1480 i 1490 podien garantir la pau tan sols amb la jerarquia eclesiàstica del moment. Un nou poder podria ordenar la destrucció de l'edició; poder afirmar aleshores que els exemplars es troben a Venècia i prometre no importar-ne cap més, permetria d'esperar un nou canvi d'inquisidors, per tornar aleshores a treure a la llum els volums impresos i amagats a... València. El que sí que sabem segur és que el 1498, mig any després de la mort de Corella, l'inquisidor Joan de Monasterio va decretar una crema de «Bíbries en pla, o saltiris en pla, o altres qualsevols libres en los quals haja salms en pla», però els vicaris generals de València i el Nunci van aconseguir que es manés examinar primer aquestes traduccions, començant precisament pel *Psalteri* de Corella.[11]

La prohibició de traduir la Bíblia s'explica per la por dels teòlegs de perdre la seva posició com a únics intèrprets dels textos sagrats. Es podia relaxar aquest interdicte si el text no necessitava interpretació, com en el cas de pregàries, i es podien deixar en circulació traduccions que eren tan literals que igualment feia falta un teòleg per a explicar les metàfores calcades, els noms propis no identificats, els llatinismes, etc. Aquesta mentalitat, no l'observem tan sols a l'Edat Mitjana: perdura en temps del Renaixement, quan homes de l'Església, per exemple Alonso de Cartagena, prefereixen en traduccions al llatí grecismes difícils com *eutrapelia* a mots regulars com *urbanitas* o *iocunditas*, preferits per humanistes com Leonardo Bruni. I perdura encara en la llengua incomprensible dels juristes dels nostres dies, a qui hem de pagar tant perquè ens redactin com perquè ens expliquin documents legals.

La convicció que en la vida hi ha situacions en què la llengua diària no és adequada és perenne i universal. Tecnicismes o arcaismes lèxics i

11. Documents publicats per J. E. Serrano Morales, resumits per Camps, p. 10, o per López/Ribes, p. 26. Recordem que a Barcelona sí que es van cremar, el 1496, «les Bíblies en pla e altres llibres en pla descendents de la Bíblia», segons el *Manual de novells ardits*, p. 146. La desaparició dels salms bíblics en català explica potser el gran èxit –impressió el 1495 en dos mil exemplars– de la traducció parcial del *Psalterium* de Francesc Eiximenis. Vegeu el meu article «Un centenar de oraciones» de 1987-1988.

capgiraments sintàctics ens semblen provar l'autenticitat dels textos legals o religiosos. El traductor, que no sap quins elements de l'original garanteixen aquesta autenticitat, en calca el lèxic i la sintaxi. El resultat és una llengua artificial i estranya, difícil d'entendre, però la gent la considera apropiada, si no necessària. És sobretot en pregàries on els sentiments semblen més importants que la comprensió del contingut. Fins i tot teòlegs com Gerson havien de reconèixer que resar salms sense entendre'ls té un cert valor, atès que «és l'ànima que parla».[12] D'ací a l'aberració de la glossolàlia no hi ha sinó un pas.

Quan la imparable evolució lingüística força una religió a canviar la llengua dels seus textos fonamentals per no alienar els creients, aquella no pot simplement introduir el parlar comú contemporani; ha de conservar la impressió d'«alteritat» d'aquests textos. No conec cap Bíblia vulgar d'ús oficial en una Església nacional moderna, catòlica o protestant, que representi veritablement la llengua familiar del poble. Podrem dir que les primeres traduccions bíbliques contenien hebraismes, grecismes o llatinismes, sintàctics i lèxics, per simple incompètencia dels traductors; la impressió estranya que feien aquestes traduccions literals –igual que l'ús d'una llengua litúrgica «morta»– s'ha identificat després amb els sentiments que el creient busca en cerimònies religioses. Cometríem tres errors si afirmàvem que el llatí de l'Església era de bon començament una llengua «normal», i que de mica en mica es tornava incomprensible per al poble, i que fou després reemplaçat per llengües vernacles «normals». Del punt de vista estilístic és igualment dolent en llatí *Pater noster qui es...* que en català *Pare nostre que esteu...*, i en alemany no és gaire més fàcil saber què vol dir *gebenedeit* que en llatí *benedictus*. En els Països Catalans del començament del segle XX la qüestió de l'«alteritat» de la llengua bíblica i litúrgica era més complicada encara per l'absència d'un ús lingüístic «normal» estandarditzat. Carles Cardó, proposant-se en traduir els salms recrear en el lector «l'emoció poètica primigènia», va recórrer no solament al vers, sinó

12. Citat per J. Cl. Schmitt, «Du bon usage du Credo», dins «Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIIe au XVe siècle», *École française de Rome* 51 (1981), 337-361.

també a arcaismes, dialectalismes i neologismes. Però la introducció de noves versions dels textos litúrgics va topar amb més resistència.[13]

Crec que podem assumir que els traductors de textos religiosos eren des de sempre conscients que treballaven amb una llengua no ordinària i que això els permetia procediments extraordinaris. L'exclamació del profeta que Déu havia arranjat tota la creació –doncs també la creació literària– «segons mesura, nombres i pes» (Saviesa 11.20), i la frase de sant Jeroni que en la Bíblia hi ha misteris fins i tot en l'ordre dels mots,[14] hauran fet preferir a molts traductors de limitar-se a una literalitat extrema. Probablement els cartoixans de Portaceli s'adonaven perfectament que dir «ell Déu ab ells serà Déu de ells» no era el valencià diari de tothom, però un cop presa la decisió de calcar tots els pronoms llatins van reinterpretar la reacció de la seva sensibilitat lingüística nadiua que tals frases sonen «fals» en el sentit que són «estranyes» i finalment en el sentit que això és l'estil «bíblic».[15] La traducció de la Bíblia del 1478 devia fer als lectors contemporanis una impressió estranya, però l'acceptaven com a escaient dintre un text religiós. Però un bon traductor i estilista com Corella devia veure que el mateix to extraordinari i sublim es pot aconseguir sense fer violència a la llengua. Ell també creia que les pregàries no podien usar mots i frases de cada dia; però ell veia la possibilitat d'arribar a aquesta «alteritat», no amb calcs de l'ús dels pronoms llatins, per exemple, sinó emprant un català més refinat i retòric, la «valenciana prosa».

13. Vegeu Antoni M. Badia i Margarit, «Mots nous en la traducció catalana dels salms», dins *Miscel·lània Carles Cardó* (B. 1963), 121-142, i la seva posició a *Serra d'Or* del 1969 quant a l'ús d'*entregar* i *lliurar* en la litúrgia, reimpresa a *L'altra cara de la llengua*, ed. X. Pericay (B. 1987), pp. 137-145.

14. *De optimo genere interpretandi* (carta núm. 57), V.2; vegeu l'edició i comentari de G. J. M. Bartelink (Leiden 1980).

15. Sorprèn que és igualment amb pronoms –els arcaismes *thou, thee, thine*, etc.– que hom dóna un caràcter religiós a textos anglesos. He observat una cosa semblant en alemany, on per raons sentimentals certa gent prefereix Bíblies velles amb l'ortografia «ey» pel diftong escrit avui «ei», cosa que els fa pronunciar /mein, dein, sein/ en comptes de /main, dain, sain/ ('meu, teu, seu'), pronunciació que creuen arcaica, però que no ha existit mai.

Ara, també en la traducció de Corella hi ha passatges d'exagerada literalitat, on el «progrés» sobre la versió publicada el 1478 i el 1480 és ben migrat. Compareu l'inici del salm 23:

Ferrer: *«Del Senyor és la terra e la plenitud d'ella; lo circuhit de les terres e tots los qui habiten en ell. Car Ell sobre les mars fundà a ell, e sobre los flums ha apparellat a ell. Qui pujarà en lo mont del Senyor? o qui starà en lo mont sant de Ell?»*

Corella: *«Del Senyor és la terra e la plenitud de aquella; lo circuït de les terres e tots los qui habiten en aquell. Perquè Ell, Senyor, sobre les mars ha fundat aquell, e sobre los flum lo ha dispost. Qui pujarà en lo mont del Senyor? o qui starà en lo seu loch sant?».*[16]

En general, però, podem afirmar que Ferrer calca els pronoms llatins i que Corella els tradueix normalment:

(FERRER:) tribulen a mi: (CORELLA:) *m tribulen* (3.2)
dilatist a mi: *me has examplat lo cor* (4.2)
demana de mi e donaré a tu: *demana'm e donar-t'é* (2.8)
he engenrat a tu: *t'he engendrat* (2.7)
conturbarà a ells: *los torbarà* (2.5)
los adversants a mi: *mos adversaris* (3.8)
los noents a mi: *aquells qui'm nohen* (34.1)
no calles de mi: *no calles denegant-me resposta* (27.1)
girar-s'à la dolor de ell en lo cap de ell: *serà convertida la sua dolorosa enveja sobre lo seu cap* (7.17)
los ulls de ell... lo sguard de ell... la iniquitat de ell... la boca de ell: *los seus ulls... lo conspecte de Déu... la sua iniquitat... la sua boca* (35.1)
en los labis d'ells: *en los seus labis* (58.8)

En aquests exemples, també Corella fa correspondre un pronom català a cada pronom llatí. Però en prou llocs va més lluny i omet el pronom: «Folium eius non defluet», Ferrer *la fulla de ell no caurà*, Corella *no perdrà fulla*. Igualment és molt menys literal que Ferrer en no calcar l'ordre dels mots: «Filius meus es», Ferrer *fill meu est tu*, Corella *tu est mon fill*. No busca a traduir sempre verbs amb verbs i noms amb noms: «Exultate ei cum tremore», Ferrer *alegrau-vos a ell ab tremolament*, Corella *tremolant alegrau-vos*. No tem canviar la construcció de la frase: «Dicunt: non est salus ipsi in Deo

16. L'expressió «orbis terrae et plenitudo eius» torna a 49.12. Allà Ferrer diu *lo setgle de la terra e la planea de ella*, però Corella repeteix *lo circuït de la terra e la plenitud de aquell*.

eius», Ferrer *dien: no és salut a ella en lo Déu de ella*, Corella *dien que no té sperança de salut en lo seu Senyor*. Fa menys traduccions etimologitzants de mots compostos llatins si això no contribueix gens a una comprensió més pregona de l'original: «Insipiens», Ferrer *lo no-savi*, Corella *lo foll*. No creu que s'hagi de fer correspondre expressions complicades a expressions llargues: «Omnia quaecumque», Ferrer *totes qualsevol coses*, Corella *tot*.[17] En un sentit, però, Corella és més literal –poètic?– que d'altres traductors medievals: no té escrúpols a calcar certes metàfores, com l'expressió «eructavit cor meum verbum bonum», traduïda per Ferrer com *exprimida ha lo cor meu bona paraula*, però imitada per Corella amb *lo meu cor, embriagat de la glòria del secret seu, ha vomitat e denunciat bona paraula* (44.2).[18]

Quant a l'ús de llatinismes, tant la traducció de Ferrer com la de Corella en són plenes. Caldrà un estudi detallat per poder distingir els neologismes i els llatinismes que es poden considerar útils i necessaris des d'un punt de vista teològic i estilístic dels llatinismes gratuïts i superflus. Tant Ferrer com Corella introdueixen mots nous gràcies al mètode de la glossa; així, llegim en Ferrer *paràbola ço és semblança*, o bé *hymne ço és laor*,[19] i en Corella *holocausts, que són sacrificis tots cremant*, o encara «chorus»:

17. Compareu l'observació de sant Jeroni, en la carta 106.17, que en el salm 28, on en grec hi ha els mots *pas tis*, seria «absurda translatio» de traduir«ad verbum» per *omnis quis*; és preferible un simple *omnis*. (Citat per Bartelink, p. 59.)

18. Observeu que s'hi afegeix *e denunciat*. Hauria estat facilíssim al corrector o a l'impressor d'eliminar *vomitat e*. A 18.3 i 144.7 Corella tradueix «eructare» per *manifestar* i *explicar*; en dos altres llocs intensifica els verbs simples amb afegitons: *trauran del fondo cor i pronunciaran* (118.171) i *de l'intrínsech cor explicaran* (144.7).

19. Aquest exemple mostra que Berger, p. 534, basa la seva conclusió que el Saltiri català del ms. 2.434 de París és traducció del francès en detalls no conclusius. Diu: «*loor* est beaucoup moins la traduction d'*hymnum* que du français *loenge*». Els seus altres exemples, que cat. *gautes* i *rata penada* tradueixen fr. *joues* i *chauve souris*, i no llatí «fauces» i «nycticorax», igualment poden desvirtuar-se pensant en comentaris bíblics i diccionaris medievals usats pels traductors a tots dos països. S'han d'observar també el context i els usos d'aquests mots en d'altres salms. «Nycticorax» és també traduït per *rata penada* en el comentari d'Innocenci III i en el ms. 2.433 de París; en el ms. 106 de València algú ha canviat *penada* per *pujada (en sa caseta)*. Ferrer tradueix per *corb nocturn*, i el ms. 244 de París per *durà*. Sant Vicent Ferrer sembla al·ludir a aquesta inseguretat en traduir aquest verset dient en un sermó de Quaresma: «Aquest món és dit nit... Nosaltres som com muçols o rates penades o òlibes» (citat per J. Coromines, DECLC 6.44).

instrument qui ha nom chorus (149.3, rep. 150.4).[20] Ara, si Corella diu simplement *parabola* i *hymne* ho fa perquè el seu públic coneixia aquests mots; però penso que els cartoixans de Portaceli es feien il·lusions si creien que els seus lectors sabien què són *holocausts*. El Saltiri del 1480 usa aquest mot regularment, mentre que Corella varia entre *sacrifici / lo sacrifici que tot se cremava / sacrificis tots encesos / sacrificis grassos tots encesos*, amb un cas de *holocausts, qui són sacrificis tots cremants* a 49.8.[21] Semblantment, Ferrer deixa en llatí l'exclamació *euge, euge*, mentre que Corella opera amb expressions com *cridaren veus de gran alegria* (34.21 i 25), *dien paraules de alegria* (39.16), o *dien alegra't, alegra't* (69.4). Un estudi més detallat confirmaria, potser, la impressió que Ferrer introduïa llatinismes per inèrcia, mentre que Corella era més conscient de les forces teològiques o socials que recomanaven la introducció de certs neologismes. Semblen innecessaris en l'edició del 1480 els llatinismes *cantació* per «cantatio», traduït per Corella amb *cant* (70.6), o bé *placació* per «placatio», on Corella diu *oferta ab què puga ésser placat* (48.8).[22] Pel seu costat, crec que Corella ha fet bé de posar regularment *susceptor* per traduir la dotzena d'usos de «susceptor», on Ferrer prefereix formes com *prenedor* (45.8) o *rebedor* (143.2). La Bíblia de Montserrat opera amb *(Déu és la meva) muralla*, o *defensa*, o *el meu protector*.

20. En el cas de «rhamnus»: *rhamnus herba espinosa* (57.10), l'absència del lligam *ço és* podria indicar que *herba espinosa* era un afegitó interlineal. Quant a «auster»: *vent qui's diu migjorn* (77.26), sembla obvi que Corella havia posat primer *vent qui's diu auster*.

21. Cal no oblidar que un monjo que sent resar cada setmana el Saltiri llatí complet s'acostuma tant a tals termes que acaba creient que tothom sap el que signifiquen, i que la seva sensibilitat lingüística ja no reacciona en contra del seu ús en català. D'altra banda, sobten en la prosa llatinitzant de Ferrer alguns mots vulgars, com l'ús repetit de *nyafar*, com en *ynafaren a mi ab ynafament*, traduint «subsannaverunt me subsannatione» (Corella: *ab scarn me burlaren*, 34.16).

22. Cal observar també els llatinismes no provocats pel text llatí, com la traducció de «senium» a 70.18: Ferrer posa *decrepitació*, però Corella *decrepitud*.

2. Corella, traductor dels Salms

La comparació del *Psalteri* de Joan Roís de Corella amb la traducció del començament del segle XV publicada el 1480 fa veure el progrés de la llengua durant aquest segle i el canvi en el mètode de traduir els salms. La nova mentalitat lingüística va de costat amb noves idees sobre la religió. Corella no solament abandona la literalitat extrema, sinó que en prou llocs s'atreveix a fer una traducció interpretativa i a introduir elements de la nova retòrica. Així, on Ferrer, calcant l'original llatí, posa *partiré Sichima* i *meu és Galaad*, Corella ajuda el lector dient *partiré la regió de Sichima* i *meu és la terra de Galaad*.[23] Com un mestre d'escola, indica sovint els mots que havien estat reemplaçats per pronoms. Per exemple:

(Llatí:) ea: (Corella) *ella, ço és la arca* (131.6)
ea: *aquestes coses, ço és monts, valls e fonts* (103.12)
eius: *de la dita ciutat* (45.6)
eius: *de Ell Déu* (45.4)
ad eum: *a la divina misericòrdia* (31.6)
in eo: *en aquest vituperi* (30.14)
haec: *aquesta tribulació* (118.56)
in omnibus his: *ab tots aquests beneficis e punicions* (77.32)
inclinavit ex hoc in hoc: *inclinà lo Senyor lo seu càlzer de aquest poble que ja ne havia begut en aquest altre que'n begués* (74.9)
mors eorum: *la mort de aquells que muyren ans que'ls altres* (72.4)
adorabunt de ipso: *adoraran a Déu per los beneficis de aquest* (71.15)
nomen eorum: *lo nom dels gentils* (9.6)
propter hanc: *per fer aquesta justícia* (7.8)
pro hac: *per tal remissió* (31.6)

Representen igualment ajudes per al lector les indicacions clares sobre el subjecte o l'objecte sobreentesos, els resums d'idees antecedents i els detalls sobre què resumeixen mots com «sic» o «ideo»:

respondit: *per aquests tants beneficis ha respost lo feel penident al Senyor* (101.24)
non est recordatus: *no fon recordat lo dit poble* (108.16)

23. (59.8, rep. 107.7); compareu *lo flum Jordà* (113.3), *lo mont de Hermon* (132.3), *la ciutat de Tyro* (44.13), etc.

dixerunt: *digueren... als qui lo dit fe col·lien* (128.8)
quis sustinebit: *qui porà sostenir tan larga e gran tribulació com elles merexen* (129.3)
abundantia: *abundància d'armes e vitualles* (121.7)
venies ad me: *vendràs a mi per revelar-me los teus secrets* (100.2)
impedivit: *per mort empachà a la terra desijada no atenguessen* (77.31)
dies pleni: *los dies plens de aquesta consideració* (72.10)
egrederis: *com tu ixquesses de Egipte* (67.8)
obliviscantur: *no se obliden de haver misericòrdia* (58.12)
ne tardaveris: *no hages volgut tardar en ajudar-me* (39.18)
sic dicam: *axí, per aquestes gràcies, diré* (60.9)
narrabo sic: *contar-ho-hé axí que.ls mals sien axí prosperats* (72.15)
ideo audivit: *per aquestes paraules los oí, no perquè u merexquessen* (77.21).

La majoria d'aquests afegitons recorden el procediment tradicional de la *praelectio*, l'explicació escolar de textos llatins. El pas, però, a interpretacions que es podrien considerar ja prerrogativa dels teòlegs és fluid. Més endavant, en l'edició de diverses traduccions del sisè salm, veurem que hi ha més d'una manera de completar la pregunta «sed tu, Domine, usquequo?», i que els traductors podien inspirar-se en comentaris que suggereixen o bé «usquequo animam meam non corrigis?», o bé «usquequo differs misereri?». Corella escriu *quand me hauràs misericòrdia?*, però d'altres busquen seguretat en la literalitat extrema. Ferrer i el traductor del ms. 244 de París diuen *tu, Senyor, (en)tró a quand?*; el ms. 2.433 duu *tu, Senyor, tro a quant ho laguies?* sense indicar a què es refereix *ho*.

Entre els exemples següents hi ha molts casos de sentits metafòrics explicats, com *la casa (e descendents) de David* o *les sagetes (de les... menaces)*:

exortum est lumen rectis: *appareguda és la lum als rectes de cor, la qual lum és Déu* (111.4)
facies Domini: *la presència e voluntat del Senyor* (113.7)
virtus: *virtut de fer miracles* (67.12)
de profundis: *del fondo càrçre de les mies tribulacions* (129.1)
propter legem: *per la tua ley que'm promet misericòrdia* (129.7)
fieri sicut equus: *fets semblants al cavall seguint les concupiscències* (31.9)
in camo... constringe: *ab cabestre de tribulacions constreny e refrena la sensualitat* (31.10)
manus tua: *lo pes e gravitat de la tua potència* (31.4)
in diluvio aquarum: *en lo diluvi de les penes de infern* (31.6)
impie gessi: *he obrat impiadosament apartant-me del meu Déu* (17.22)
sagittae: *les sagetes de les tues justes menaces* (37.3)

praeceptum: *lo manament de fer justícia* (7.7)
via immaculata: *via neta sens màcula de peccat* (100.2)
circumdantes: *aquells qui m'assetgen incitant-me a peccat* (31.7)
sitivit: *sedejat ha... en desijar* (62.2)
labor: *treball e injustícia* (54.11)
cor: *cor e voler* (50.12); *cor e pensa* (142.4); *voluntat e pensa* (937.11)
lumbi mei: *los meus loms e la mia pensa* (37.8).

Cal distingir binomis com *loms e pensa*, on hom combina la traducció literal del mot llatí i la seva interpretació com a metàfora, de binomis com *ímpetu e esforç*, que són llatinismes amb glossa, traduccions aproximatives, o fórmules. Aquesta recerca del mot més adient acumulant quasi-sinònims, la podem observar en menor o major grau en totes les traduccions medievals.[24] En la traducció dels salms de Corella també podem observar llatinismes amb glossa (a) i grups de sinònims on cada mot sembla il·luminar un aspecte del mot traduït (b):

(a)
abiectus: *abjecte e humil* (83.11)
contemptio: *contenció e discòrdia* (106.40)
delectatio: *goig e delectació* (15.10; cf. laetari: *haver goig e letícia e exultació*, 31.11)
similitudo: *exemple e similitud* (43.15)
improperium: *improperi e misèria* (68.21)
refugium: *refugi e infançonia* (90.9)
flagella: *flagells e penes* (31.10)

(b)
vim: *ímpetu e esforç* (37.13; cf. vim: *virtut e potència*, 79.18)
verbum: *decret e paraula* (40.9)
praeclarus: *clar e preciós* (22.5)
stultus: *grosser foll* (91.7)
nutantes: *tremolants e temerosos* (108.10)
accipere/suscipere: *prendre e acceptar* (48.16,118.122, 145.9); *prendre e llevar* (106.17); *(re)llevar i acceptar* (47.4, 62.9)
adsumere: *prendre e receptar* (26.10); *prenent llevar* (64.5)
promptuaria: *graners e cellers* (143.13).

24. Vegeu el meu *Repertori* de 1992. Allà és troben, per exemple, cinc casos de *agut* seguit d'un altre adjectiu, cosa que mostra que traduir «acutus» per un llatinisme glossat era freqüent i que una coincidència d'aquesta mena entre dues traduccions no serveix per a provar la dependència.

Expressions binominals paratàctiques, sobretot fórmules medievals com *via e carrera* o *goig e alegria*, a poc a poc havien pres un aspecte antiquat que autors tocats per l'ambient humanístic, com Corella, volien evitar. Nogensmenys, és interessant d'observar que, si *via e carrera* no es troba en el seu *Psalteri*, tradueix «via» nou vegades per *via* i vint-i-dues vegades per *carrera*. No usa mai el binomi, però és obvi que aquests dos sinònims van lligats en el seu cap.

Una tècnica de traduir un mot llatí amb dos mots catalans sense caure en construccions paratàctiques antiquades era de subordinar un dels mots a l'altre. Observeu la diferència entre la traducció d'«adsumptio» per *exalçament e delliurament* (88.10) i la d'«exaltas me» per *m'exalces delliurant-me* (9.15) o per *delliurant-me... me exalçaràs* (17.49). La construcció es troba ja en la Vulgata[25] –per exemple en «elongavi fugiens», calcat per *fogint me so alongat* (54.8)– i Corella l'usa gairebé regularment quan tradueix un verb llatí amb dos verbs catalans:

deduc me: *guiant porta'm en la vida eterna* (135.24; cf. *guiant portà en via recta*, 106.7; *guiant me portist*, 60.3)
suscepisti me: *delliurant me has acceptat* (29.2)
redimet: *rement delliurarà* (129.8)
adjuvit: *ajuda delliurant* (106.41; cf. *dona'ns auxili delliurant-nos*, 107.13)
fructum perdes: *lo fruyt destroint levaràs* (20.11)
ut rapiat: *que arrapant prenga* (9.30)
speret: *confiant tinga sperança* (129.6)
loquebar pacem de te: *pregant demanava a Déu la pau de tu* (121.8)
declinaverunt: *declinant se acosten a la fi* (101.12)
ut solveret: *que deslligant soltàs* (101.21)
fundasti: *creant has fundat* (101.26)
tueatur: *guardant a tu te assegure* (19.3)
increpuerunt me: *increpant me afligiren* (15.7; cf. exprobrabant: *increpant me vituperaven*, 101.9).

25. Potser com a eco de la construcció hebrea que combina el participi o l'infinitiu amb la forma conjugada del mateix verb, com en «esperant esperaré», gir imitat en algunes traduccions catalanes. Vegeu Jaume Riera i Sans, «Un recull d'oracions en català dels conversos jueus (segle XV)», *Estudis Romànics* 16 (1971-1975), 49-97. La construcció esdevé típica de la «valenciana prosa»; vegeu el meu estudi sobre Bernardí Vallmanya, reimprès en aquest volum.

He afirmat que Corella és menys literal que altres traductors dels salms. Però podem observar una més forta adherència al llatí quan s'esforça a traduir cada element d'un mot llatí compost. Els exemples són prou freqüents per concloure que es tracta d'un mètode conscient, no sé si particular de Corella o après en discussions contemporànies sobre procediments de traducció.[26] En els primers nou exemples següents, fixeu-vos en la traducció del prefix «con»:

confregit: *ensemps ha trencat* (106.15)
comprehendam: *ensemps los pendré* (17.38)
contremuit terra: *tota ensemps tremolà la terra* (76.19); *ensemps ha tremolat* (17.8)
convertantur: *sien ensemps portats* (9.18)
conturbas: *fort me torbes* (41.12); *fort los torbà* (17.15); *fort torbà* (2.5); *fort torbaràs* (143.6); cf. Innocens III: *ensemps torbats* (6.3)
commota est: *fort moguda fou* (17.8)
consumetur: *serà acabadament destroïda* (7.10)
confitebor: *confessaré alt* (53.8)
collidetur: *serà trossejat irreparablement* (36.24)
supersperavi: *he molt sperat* (118.14); *grament é sperat* (118.11); *yo sobre totes les altres coses he sperat* (118.81)
periit: *del tot s'és perduda* (118.17)
perspexero: *perfetament miraré* (118.6)
exquisivi: *diligentment he cercat* (33.5); *exquisitament he cercat* (118.94)
intellexi: *yo dins mi considerí* (146.7)

26. No crec que Corella hagués conegut la posició de sant Jeroni en aquesta qüestió, que és ambigua. D'una banda, critica en les cartes 106.55.1 i 57.11.2 els traductors que pequen per «scrutare syllaba» i per intentar calcar «non solum verba, sed etymologias verborum»; d'altra banda, diu en el seu comentari de la carta als d'Efes 2 que calcs del grec com «concorporales» i «conparticipes» enlletgeixen el text llatí, però afegeix que «quia ita habetur in graeco, et singuli sermones, syllabae, apices, puncta, in divinis Scripturis plena sunt sensibus, propterea magis volumus in compositione structuraque verborum quam intelligentia periclitari» (citat per Bartelink, p. 65). Bartelink, p. 107, cita dues frases on Jeroni exemplifica el contrast entre traducció «normal» i traducció «etimològica»: «Quem nos 'piissimum' vel 'religiosissimum' –et, ut verbum exprimamus e verbo, 'deicolam'– possumus dicere...» (calc del grec *theosebestaton*); i «katorchesanto, id est 'insultaverunt' sive 'illuserunt', et –ut verbum de verbo exprimam– 'contra eum saltaverunt'» (en els dos primers verbs, el prefix *in* ja no sembla tenir la força de *contra*). Darrera de tot això hi ha la por que, potser, l'*hebraica veritas* s'amagui en minúcies lingüístiques; per exemple, que en hebreu els mots per 'home' i 'dona' tinguin la mateixa etimologia *–his-hissa–*, imitat per traductors grecs amb *(andrós)-andrís*, i per Jeroni amb *vir* i *virago*.

incubuit timor: *stava'ls damunt la temor* (104.38)
replebuntur: *plenament seran abundants* (64.12)
obdormis: *dorms fort* (43.23)

3. L'actualització del 1985 - La Bíblia de Montserrat

Antoni López i Vicent Ribes afegeixen a la seva edició del *Psalteri* del 1490 una actualització del treball de Corella. Afirmen que el llenguatge d'aquest és «difícil tan sols per la sintaxi» i que si bé la materialitat dels mots no ofereix gaires dificultats de comprensió, sí que en té el seu sentit últim, especialment per als lectors no avesats a la lectura de textos semítics (p. 31). Aquesta actualització dels salms de Corella no representa, doncs, tant una modernització de la llengua de l'autor com una revisió de la seva traducció, feta tenint en compte els textos originals... i la Bíblia de Montserrat. Nogensmenys, l'actualització no s'aproxima a la fraseologia semítica, aparent –a causa de la gran literalitat de les traduccions medievals– tant en la Vulgata com en la versió de Corella, puix que López/Ribes no han procurat reproduir «les constants repeticions lèxiques produïdes a la traducció..., per tal de confegir un text no enfarfegat».

Intrigat per l'afirmació que són les repeticions lèxiques que enfarfeguen –per a la sensibilitat d'un lector modern– la traducció de Corella, he fet una comparació detallada de l'original i de l'actualització. La conclusió més important, i que es pot generalitzar, és que els traductors medievals usen, en principi, sempre el mateix mot per traduir un cert mot llatí, mentre que els traductors moderns introdueixen un vocabulari ric i variat. El guany, però, pot ser nul. Així, mentre que Corella calca els cinc usos de llatí «abyssus» amb *abís*, López/Ribes usen dues vegades *abís* i tres vegades *abisme*. Vaig comptar vint casos en què la Bíblia usa el verb «audire», i Corella, sense excepció, formes d'*oir*. Ara, en López/Ribes trobem un *entendre*, quatre *oir*, set *escoltar* i vuit *sentir*. Més exemples, en forma de llista:

calciamentum: Corella: 2 *sabata* // Actualització: 1 *sandàlia*, 1 *sabata*
beatus: 8 *benaventurat* // 5 *benaventurat*, 3 *feliç*
calix: 5 *càlzer* // 3 *calze*, 1 *copa*, 1 *corn*
canes: 4 *cans*, 1 *gossos* // 3 *gossos*, 2 *cans*

circumdare: 20 *circuir*, 2 *assetjar*, 1 *cobrir* // 11 *envoltar*, 3 *assetjar*, 1 *girar entorn*, 1 *cobrir*, 1 *recórrer*, 1 *estrènyer*, 1 *rodejar*, 1 *fer la ronda*, 1 *ornar*, 1 *atuir*, 1 *vestir*
comedere: 5 *menjar* // 2 *consumir*, 1 *menjar*, 1 *devorar*, 1 *picar*
congregare: 6 *congregats*, 2 *ajustar* // 1 *recullir*, 1 *ajuntar-se*, 1 *aplegar*, 1 *arreplegar*, 1 *congregar*, 1 *unir-se*
consolare: 5 *aconsolar*, 1 *consolar* // 1 *consolar*,1 *aconsolar*, 1 *compatir*, 1 *trobar consol*, 1 *tenir consolació*
conturbare: 22 *torbar*, 1 *moure i torbar*, 1 *alterar-se* // 9 *torbar*, 1 *moure i agitar*, 3 *desconcertar*, 1 *assetjar*, 1 *destruir*, 1 *confusos*, 1 *vergonya*, 1 *amoinar-se*, 1 *adolorit*,1 *trasbalsat*, 1 *consumir-se d'esgarrifança*, 1 *estremir-se*, 1 *delirar*
diligere: 23 *amar* // 18 *estimar*, 5 *amar*
esca: 11 *vianda* // 4 *menjar(s)*, 2 *aliment*, 1 *alimentar*, 1 *pa*, 1 *vianda*
esuriens/esurire: 3 *famejar*, 2 *haver fam* // 2 *tenir fam*, 1 *passar fam*, 1 *famejant*, 1 *famolenc*
gladium: 13 *coltell* // 5 *coltell*, 5 *espasa*, 1 *punyal*
impius: 9 *impiadós*, 5 *infel* // 7 *impiadós*, 3 *infidel*, 2 *injust*, 1 *culpable*, 1 *impiu*
infernum: 5 *infern* // 1 *infern*, 1 *el no-res*, 1 *terra dels morts*, 1 *regne dels morts*.

No cal creure que les variants sinonímiques en Corella comporten sempre un guany semàntic. Més que variants diacròniques, diatòpiques o diastràtiques, són el resultat del major o menor grau d'influència del llatí. Per a Corella, *auxili, adjutori* i *socors* són plenament intercanviables com a traducció d'«auxilium»; la diferència és que el primer mot és un calc, el segon és un llatinisme, i el tercer és totalment català. «Conplacere» provoca el parònim *complaure* en dos llocs, però *plaure* és preferit en dos altres, i el context condueix a l'ús d'*alegrar* i *delitar-se* en dos més. «Exprobrare» provoca una vegada l'ús d'*improperar*, però en tres llocs Corella prefereix *vituperar* i en un altre *scarnir*. «Increpare» es calca dues vegades amb *increpar* (més tres usos d'*increpació* i un d'*inprecació*, metàtesi potser deguda al copista), però trobem també les expressions no llatinitzants *maleir*, *reprendre*, *opprobri* i *no comunicar*.

Comparada amb les altres traduccions medievals dels salms, la de Corella és molt menys literal i té un vocabulari més ric. En la transcripció sinòptica del sisè salm veurem que sant Jeroni repeteix «erubescant» i «exaudivit Dominus» buscant un efecte retòric (com bé ho ha vist el comentarista Alcuí: «repetit, quod solent facere gaudentes»); però, a continuació, igualment per raons retòriques, canvia d'«exaudivit deprecationem» a l'expressió sinònima «suscepit orationem». D'altra banda, usa quatre formes de «(con)turbare» sense intenció estilística.

Ferrer usa quatre vegades *torbat*, però Corella alterna entre *tremolant torbat*, *affligit, torbat* i *alterar-se*. Compareu això amb la Bíblia de Montserrat que varia entre *perdre forces, trasbalsat, consumir-se de tristesa* i *confós i desfet*. En el cas de la repetició de «convertere», però, l'ús de *convertir-se* en tots dos casos sona fals en català, puix que el primer s'aplica a Déu que ha de *girar-se a mi* (Corella) i el segon als enemics que deuen *tornar atràs* (ms. 2.433). Montserrat tradueix amb *veniu* i *es faran enrera*.[27] Crec que Corella, traduint el segon «convertere» per *convertir-se*, hi veu, no el sentit concret de 'tornar l'esquena, fugir', sinó el figuratiu, ço és, que els enemics 'es tornen bons cristians'.

Usar *convertir* amb dos sentits és el procediment normal de la polisèmia; introduir un verb nou per un d'aquests sentits per evitar ambigüitats ('girar-se' - 'convertir-se a la fe') enriqueix el lèxic; retre un dels dos sentits de «convertere» en un lloc amb *girar-se* i en un altre lloc amb *tornar-se* per raons d'estil –per evitar la repetició a poca distància, per exemple– es considera avui fer bon ús d'un vocabulari ric. Però tinc la impressió que, en Corella, alternances entre *cans* i *gossos*, entre *faç* i *cara*, entre *riu* i *flum*, entre *pregària, oració* i *suplicació*, etc. no es justifiquen per raons de retòrica. Però aquesta crítica es pot dirigir en un grau encara més alt a l'actualització de López/Ribes... i a la Bíblia de Montserrat. La Vulgata usa vint vegades el mot «inimicus»; Corella –igual que els altres traductors medievals– no veu cap raó per a no usar sempre *enemic*, i els seus modernitzadors fan bé de no introduir-hi sinònims. Montserrat, però, ens ofereix els mots *adversaris, rebel, rivals, injustos, gent malèfica, qui em vol mal*, a més d'*enemic*. Corella usa sempre *pobre* per traduir «pauper», però Montserrat, guiada pel context més que pels originals grecs o hebreus, usa *pobre, indefens, desvalgut* i *perseguit*. Un «peccator» és sempre per a Corella un *pecador*, mentre que Montserrat opera amb els termes *pecador, impiu, dolent* i *culpable*.

Em fa l'efecte que els traductors moderns introdueixen sinònims en el text durant repetides revisions, una de les quals potser feta per un literat que

27. Potser ja sant Jeroni va veure que seria millor no repetir «convertere»; en la revisió posa en segon lloc «avertantur retrorsum», igual que en el salm 69.3. En el salm 39.15 usa «convertantur retrorsum».

no coneix les llengües antigues, consultant diccionaris de sinònims més que no comparant una concordança de l'original amb una concordança de la traducció. Els traductors medievals d'un text bíblic o no veien cap avantatge a emprar dos o més termes diferents per a traduir un terme llatí únic, o temien que allunyar-se de l'original els fóra imputat com a ganes d'interpretar el text. No dir *enemic* quan la Bíblia diu «inimicus» atrauria l'atenció d'un corrector; posar *adversari* és criticar Déu de no haver inspirat a sant Jeroni el mot «adversarius». Que en certs contextos «adversari» ens agradi més que «enemic», el traductor medieval o no ho sent, o bé resisteix tota temptació de lluir-se com a escriptor creatiu. L'Esperit Sant ha inspirat als traductors de la Bíblia el mot «inimicus» –vegeu sant Agustí, *De civitate Dei* 18.43, referint-se a la Septuaginta–, i en català *enemic*, per polisèmia, pot tenir tots els sentits i matisos d'aquest mot. Decidint de fer correspondre sempre el mateix mot vulgar al mateix mot llatí, el traductor hi guanya per tres costats: s'estalvia esforços mentals, es protegeix contra acusacions d'haver interpretat la Bíblia (o d'ésser un *ciceronianus* ufanós) i produeix un text que deixa en el lector un cert regust de llengua extraordinària, exigida als textos religiosos. Les traduccions modernes, ¿han guanyat prou en substituir la riquesa polisèmica –sintagmàtica, vertical– de les versions literals per una riquesa en variants sinonímiques –paradigmàtica, horitzontal– per justificar la pèrdua de la coherència interna del lèxic usat en la Bíblia, la pèrdua dels ecos d'un passatge a d'altres on l'original usa els mateixos mots?[28]

Que la Bíblia usa una llengua no comuna és sobretot visible en les metàfores. Corella no creu que hagi de retre explícit el sentit figuratiu de «fructus» i de «semen» i posa sempre *fruit* i *sement*. En l'actualitzacio, però, i en la Bíblia de Montserrat, trobem els mots *descendents*, *fills*, *casa*, *llinatge* i *nom*. Si tals substituts són potser més aviat eufemismes, trobem prou altres exemples que mostren que les Bíblies modernes jutgen el públic incapaç d'entendre els sentits figuratius de certs mots.

28. Recordeu que un dels atacs contra la nova religió basada en els dos Testaments era precisament que els evangelistes i els apòstols no citaven literalment el Vell Testament. Orígenes i Jeroni els justificaven dient que havien citat de memòria, però conservant el sentit del text. (Vegeu *De optimo genere interpretandi*, 7-9, ed. Bartelink, cit. n. 14, p. 71.)

Els sentits figuratius, però, formen simplement part de la polisèmia d'un mot, i ja hem vist que els traductors moderns prefereixen variar el lèxic. Creuen que cal deixar ben palès que l'«impius» del salm 10.6 és un *culpable*, mentre que l'«impius» de 16.13 és un *injust*; que el «ventus» d'1.4 és un simple *vent*, mentre que el «ventus» de 17.11 és un *huracà*. Tradueixen «terra» per *món* o *terra*, «tenebrae» per *nits* o *foscor*, «templum» per *temple, santuari* o *palau*, «tabernaculum» per *pavelló* o *casa*, etc. Riquesa lèxica? Potser sí, però si els autors dels salms originals usaven un vocabulari reduït i repetitiu per crear una certa impressió en l'oient, les traduccions modernes haurien d'intentar recrear aquest sentiment. Em sembla que es pot afirmar que els traductors moderns tradueixen els salms hebreus com un document literari, però segons la retòrica de la llengua moderna,[29] mentre que els traductors medievals recreen –per pura literalitat, no intencionalment– la impressió que havia fet en generacions anteriors el text llatí. L'«alteritat» dels salms moderns es veu menys en la llengua que en la presentació tipogràfica en versets, que condueix a una lectura poètica, i un text poètic exigeix un vocabulari ric. Que no hi ha cap mal a variar el lèxic? He pogut observar com els predicadors de sectes fonamentalistes americanes, sense formació en els textos originals, creuen que la traducció de la Bíblia que estan llegint fou inspirada per Déu i que cal, doncs, esbrinar per quina raó secreta Déu usa –per adaptar un exemple de la Bíblia de Montserrat– en el salm 2.8 el mot *herència*, però en el salm 15.5 el mot *heretat*.

Corella era probablement ben famós per les seves prèdiques, tan literàriament elaborades com, per exemple, l'*Omelia sobre lo psalm CXXIX*, del 1490, de Jeroni Fuster, que comença: «En la fonda trista e plorosa vall de làgrimes, on de continu los trists miserables peccadors a l'etern rey de glòria tan greument desobedint offenen, caminant la mia culpable impenident consciència per les verts florides y delitoses silves de

29. Observeu l'ús de *Jahvè* en la Bíblia de Montserrat, «arqueològicament» correcte, però que la fa inacceptable com a llibre de pregàries per a catòlics. Per això hom hi va substituir *Senyor* en l'edició del *Full Diocesà de Solsona-Tarragona-Vic*, reeditada ara a *Preguem amb els salms* (B. 1989).

les affections mundanes...».[30] La temptació per a ell d'oferir al poble una versió dels salms molt millor que l'edició del 1480 degué ser gran, però era conscient dels perills d'anar massa lluny en el camí de la interpretació del text i de l'embelliment retòric. Com mostrarà la comparació de sis traduccions medievals del sisè salm, Corella és el traductor que menys busca fer correspondre sempre el mateix mot català al mateix mot llatí. Influït pels nous corrents de la impremta, ell fou un dels primers a revisar la seva traducció, i revisar-la ja sense mirar l'original llatí, simplement fixant-se en la llengua del nou text. En aquestes circumstàncies, fer avui una «actualització» em sembla impossible. Una traducció medieval tan sols es pot explicar; «actualitzar-la» a partir del text traduït esdevé una nova traducció.

4. Sis traduccions antigues del primer salm penitencial

A continuació transcric l'original llatí del sisè salm, primer dels set salms divulgats a part com a salms penitencials, amb la versió atribuïda a Bonifaci Ferrer –editada amb revisions de l'inquisidor Borrell el 1478, i reeditada el 1480–, tres altres traduccions medievals, el text del salm extret de la traducció catalana del comentari del papa Innocenci III, i la traducció de Corella del 1490. Segueixo en aquestes transcripcions les normes d'«Els Nostres Clàssics», però cal recordar que amb la separació de mots, els accents, la puntuació, etc. oferim ajudes que el lector medieval no tenia. A aquests textos s'hi podrien afegir d'altres versions o extractes.[31]

30. *Catálogo* d'Aguiló, p. 17. Vegeu ara l'edició completa d'Antoni Ferrando, «L'Omelia sobre lo psalm *De profundis* de Jeroni Fuster», dins *Miscel·lània Joan Fuster*, 6 (Montserrat 1993), 79-106.

31. Com, per exemple, *La esplanació de la flor dels salms del Seltiri*, Biblioteca de Catalunya ms. 1.031, que tradueix dos versets del salm 6: (2) *Senyor, per los meus peccats no't vulles erèxer venir contra mi, ne ab ira ne ab fellonia per les mies arades e defaliments no'm vulles rependre ne jutjar.* (3) *Mercè ages de mi, Senyor, segons la gran misericòrdia tua, per so com la mia vida e lo meu estament és fràvol e cayriu en aquest segle e pel peccat meu la mia ànima és torbada* (156v). *Venir* probablement s'ha afegit per explicar *erèxer*, variant gràfica, crec, d'*irèixer*. El verset 5 ha estat traduït de l'hebreu per: *Torna, Déu, scapa m'arma; salva a mi per ta bondat*, ed. Riera, p. 70. (L'edició d'aquests set textos es fa en la versió original en ratlles paral·leles.)

a) Jeroni, *Interpretatio juxta Septuaginta:*[32] Domine, ne in furore tuo (ira tua) arguas me, neque in ira tua (furore tuo) corripias me. Miserere mei Domine, quoniam infirmus sum; sana me, Domine, quoniam conturbata sunt (omnia) ossa mea. Et anima mea turbata est valde; sed (et) tu Domine, usquequo? Convertere Domin (*om.* Domine), et eripe animam meam; salvum me fac propter misericordiam tuam. Quoniam non est in morte qui memor sit tui; in inferno autem, quis confitebitur tibi? Laboravi in gemitu meo; lavabo per singulas noctes lectum meum; lacrymis meis stratum meum rigabo. Turbatus est a furore (prae ira) oculus meus; inveteravi inter omnes inimicos meos. Discedite a me omnes qui operamini iniquitatem, quoniam exaudivit Dominus vocem fletus mei. Exaudivit Dominus deprecationem meam, Dominus orationem meam suscepit (assumpsit). Erubescant et conturbentur (vehementer) omnes inimici mei; convertantur (avertantur retrorsum) et erubescant valde velociter.

b) Saltiri del 1480, tret de la Bíblia del 1478, atribuïda a Bonifaci Ferrer: «Senyor, en la tua furor no arguesques a mi, ne en la tua ira no corregesques a mi. Hajes mercè de mi, Senyor, car malalt só; Senyor, sana a mi, car torbats són los meus ossos. E la mia ànima és fort torbada; e tu, Senyor, tro a quand? Converteix, Senyor, e delliura la mia ànima; fes-me salvu per la tua misericòrdia. Car no és en la mort qui sia membrant de tu; e en infern, qui confessarà a tu? Treballat he en lo gemech meu, lavaré per cascunes nits lo meu lit; ab les mies làgrimes lo meu lit regaré. Torbat és per la furor lo meu ull, envelit me só entre tots los enemichs meus. Partiu-vos de mi tots los qui obrau iniquitat, car lo Senyor ha hoyda la veu del meu plor. Oyda ha lo Senyor la mia pregària, lo Senyor ha presa la mia oració. Envergonyesquen-se e sien torbats los meus enemichs forment; sien convertits e envergonyesquen-se fort leugerament.»

c) Biblioteca Nacional de París, ms. fr. 2.434:[33] «Sèyer, no'm reprenes en la tua felonia, ne'm castics en la tua ira. Sèyer, ajes mercè de mi, car yo són malalt; sana'm, Sèyer, car los

32. Entre parèntesis les variant de la revisió feta per Jeroni mateix, qui, més tard, va fer també una traducció basada en el text hebreu, poc divulgada. Edició de la versió romana i gal·licana a PL 29, pp. 131ss. Quant a la puntuació, segueixo edicions de la Vulgata més modernes.

33. Provinent de Marsella, amb grafies provençals. Aquest manuscrit transmet la mateixa traducció del sisè salm que el ms. 106 de la Catedral de València, on s'han eliminat les grafies provençals. Una mà va inscriure en el f. 1: «Saltiri... trellat de latí en romanz raonablement per lo ínclit reverent mestre Johan de Corella», tot indicant en nota que aquest «raonablement» vol dir «potser». (Vegeu D. García Rojo, *Catálogo de incunables de la Biblioteca Nacional de Madrid*, Madrid 1945, p. 90, núm. 354.) Les variants són mínimes, com, per exemple l'omissió de *totz* en l'expressió *totz los meus enemics*, el present *ou la veu* en comptes de *à oïda*, i *pregària* en comptes de *deprecació*. El ms. 106 transmet en altres salms la traducció de Corella, com per exemple el 31, i en d'altres sembla revisar el text del ms. 2.434 a partir de la versió de Corella. Tot això mereix un estudi a part, i una comparació amb el ms. 5 de París que transcriu els salms 1-38 segons la versió del ms. 2.434 i els restants segons el ms. 2.433. De moment, compareu les frases següents: en 31.12, tant Corella com el ms. 106, però no el ms. 2.434, afegeixen a *semblant al cavall e al mul* l'explicació *seguint les concupiscències*, i tradueixen «in camo maxillas eorum constringe» per *amb cabestre de tribulacions constreny*

meus ossos són torbatz. E la mia ànima és torbada fortment. Entró quant, Sèyer, tu m'ayudaràs? Sèyer, retorne't e guarda't la mia ànima; salva-me per la tua misericòrdia. Car no és nuyl home qui en la mort se remenbra de tu; he en infern, qui's confessarà a tu? Yo me trabaylé en lo meu gemagament, jo levaré per sengles nuytz lo meu lit; jo'm regaré lo meu seti ab les mies làgremes. Lo meu uyl és torbat per gran felonia; jo'm són envellit entre totz los meus enemics. Totz vosaltres qui obratz iniquitatz departitz-vos de mi, car nostre Senyor a oïda la veu del meu plor. Nostre Seyor a oyda la mia deprecació; nostre Senyor ha resebuda la mia oració. Totz los meus enemics envergoyesquen-se e's torben fortment; retornen-se e s'envergoyescan ivassosament.»

d) Biblioteca Nacional de París, ms. fr. 2.433:[34] «Senyor, no'm reprengues en la tua fellonia, ne'm castics en la tua ira. Senyor, hages-me mercè, cor malalt sóm; sane'm, Senyor, cor tots los meus ossos són torbats. E la mia ànima és fort torbade; e tu, Senyor, tro quant ho laguies? Senyor, gire't e desliure la mia ànima; fe'm saui per la tua gran misericòrdia. Cor en la mort no és qui sia membrant de tu; en infern, qui és qui dón lahor a tu? Jo he treballat en lo meu gemech, e totes nits lavaré lo meu lit, e regaré lo meu jaç ab les mies làgrimes. La mia vista s'és enterbolida per fellonia, e són-me envellit enfre los meus enemichs. Partits-vos de mi tots quants obrats iniquitat, cor Déu ha hoyde .... la mia pregària; Déu ha rebuda la mia oració. Tots los meus enemichs hajen gran vergonya e gran confusió; tornen atràs e sien confusos fortment.»

e) Biblioteca Nacional de París, ms. esp. 244:[35] «Senyor, no en la tua furror me quastigua, ni en la tua sanya me corriguas. Ajes mercè de mi, quar tallat so; sana'm, Senyor, quar los meus osos són turbats. E la mia ànima turbada és molt; e tu, Senyor, entró a quant? Torna-te'n, Senyor: deliura e'nfortex la mia ànima; salva'm per la tua misericòrdia. Car no és en la mort la tua remenbransa. En la fosa, qui loarà a tu? Trebalà'm en lo meu sospirar, e fa'm suar en tota la nit lo meu lit; am la mia làgrema la mia colgua fenex.

---

e refrena la sensualitat de aquells, mentre que el ms. 2.434 guarda la imatge de *les cautes d'aquells... restreny ab cabestre*. A 50.9 el ms. 2.434 duu *tu salpassaràs ab lo teu ysop e jo seré nedejat*, 106 diu *tu salpasaràs ab lo teu salpasser e yo seré denejat*, mentre que Corella té *lancaràs... sobre mi aygua ab ysop e seré mundat*. (Compareu Ferrer *Salpiscaràs a mi ab ysop e seré denejat*; ms. 244 *lava'm am isop e seré mundat*; Pere Rius, BC ms. 1.031, f. 60v, *Tu m'escamparàs d'isop e seré mondat*).

34. Escrit a Perpinyà. Compta els salms com a *capítols*, una tradició jueva. Berger, p. 531, identifica el text d'aquest manuscrit amb la traducció que Romeu Sabruguera havia fet al començament del segle XIV basant-se al mateix temps en l'original llatí i en una traducció francesa. (He corregit en el verset 3 *mercce* per *mercè*, i indico amb punts suspensius un salt del mateix al mateix.)

35. D'un traductor/copista –potser del començament del segle XVI– poc hàbil però independent, sembla, de tota altra traducció. Sobre els marges es compten els salms, i s'hi transcriu l'inici llatí. Corregeixo *Tornasen* per *torna-te'n*, i *trebalat* per *trebalà'm*. El DCVB presenta com a sentit I.10 de *tallar* 'sentir-se mancat de força', que escau prou bé al verset 3. Potser cal llegir *fonce* com *afon-se*.

Fonce de desfici lo meu uull, envelex en tots los meus tribulants. Luyats-vos de mi tots los qui obrau enequitats, que lo Senyor a hoyt la veu del meu plor. Hoyt ha lo Senyor la mia oració; lo Senyor la mia preguària rebrà. E seran envergoyits e seran torbats molt los meus enemichs; tornaran e envergoyir-s'an en un punt.»

f) Joan Romeu, traducció del *Comentari als salms penitencials* d'Innocenci III, BUB ms. 70:[36] «Senyor, en la tua ira no m'arguesques, ni en la tua furor me corregesques. Hajes mercè de mi, Senyor, car malalt són; sana'm, Senyor, car conturbats (ensemps torbats) són (tots) los meus ossos. La mia ànima és molt torbada; ... Gira't, Senyor, (un poch) vers mi e deliura la mia ànima; fes-me saul per la tua misericòrdia. Car no és negú en la mort qui sia membrant de tu; car (donchs) en infern, qui confessarà a tu? Treballat he en lo meu gemech; (yo) lavaré cascunes nits lo meu lit; ab les mies làgremes lo meu jaç regaré. (Con) torbat és per gran ira lo meu ulh; envellit són entre tots mos enemichs. Lunyats-vos (partits-vos) de mi tots quants obrats iniquitats, car Déus (Déu lo pare) ha hoïda la veu del meu plor. Car hoïda ha Déus (Déus lo fill) la mia (deprecació e) pregària; car Déus (Déus l'Esperit Sant) la mia oració ha reebuda. (Doncs) sien envergonyits (hajen vergonya) (e sien torbats) tots mos enemichs; convertesquense (tornen atràs) ivasçossament (cuytadament) e hajen gran (fort) vergonya.»

g) Corella 1490:[37] «Senyor, ni ab la furor de la tua justícia arguint me puneixques, ni ab la tua ira reprenent me condamnes. Hajes mercè de mi, Senyor, que só malalt; sana'm, Senyor, que tots los meus ossos tremolant són torbats. E la mia ànima sta molt affligida; mas tu, Senyor, quand me hauràs misericòrdia? Gira't a mi, Senyor, e delliura la mia ànima; salva'm per la tua misericòrdia, ara, Senyor, mentre vixch, que en la casa de la mort algú no recorre a la tua misericòrdia; hi en l'infern, Senyor, qui confessarà a tu laors e gràcies? Yo'm só affligit ab gemechs del meu cor; lavaré cada nit lo meu lit; ab les mies làgremes regaré lo meu strado. La mia vista tinch torbada de la tua justa furor, pensant que'm só podrit per lo peccat entre aquells qui m'incitaven a peccar, los quals eren mos enemichs. Donchs, lunyau-vos de mi tots aquells qui stau en les obres de iniquitat, que lo Senyor ha oït la veu del meu plor. Ha oït lo Senyor

36. Text original a PL 217, col. 967ss. El text bíblic es cita tant en forma de lemes com en referències a l'original dintre del comentari. Sovint és possible, doncs, trobar un mot traduït dues o més vegades. Afegeixo aquesta classe de variants entre parèntesis. Mostren que per a Romeu no existia encara un text català «oficial».

37. Edició López/Ribes, però faig alguns canvis en la puntuació (sobretot en no separar *misericòrdia. Ara* al verset 4). Comparant aquest text amb l'Actualització de la p. 153 observem els punts següents: López/Ribes prefereixen la forma *Vós* en comptes de *Tu*, un canvi que s'ha fet en les traduccions bíbliques catalanes tan sols entre la Bíblia de la Fundació Cambó i la Bíblia de Montserrat. *Hajes mercè*: «tingueu pietat»; *sana'm*: «guariu-me; *tremolant són torbats*: «es consumeixen d'esgarrifança»; *confessar laors e gràcies* (fórmula medieval): «donar llaors i gràcies»; *cada nit*: «cada dia»; *lavaré lo meu lit*: «amere el llit»; *strado*: «cambra»; *torbada*: «enterbolida»; *tots aquells qui stau en les obres de iniquitat*: «gent malèfica» (cf. Montserrat); *ha oït*: «ha escoltat»; *la veu del meu plor*: «el crit del meu plor»; *hajen vergonya e alteren-se moltfort*: «que queden confosos i avergonyits»; *envergonyeixquense molt cuytadament*: «cuiten a penedir-se molt».

la mia supplicació; ha acceptat la mia oració. Hajen vergonya e alteren-se molt fort tots mos enemichs; converteixquen-se e envergonyeixquen-se molt e cuytadament.»

5. Comentaris antics

L'estudi de les traduccions medievals de la Bíblia seria incomplet sense donar un cop d'ull als comentaris antics. No és que tots els traductors consultessin glossaris, diccionaris i comentaris mentre treballaven, però vivien en un ambient imbuït per les glosses bíbliques. L'índex de la *Patrologia Latina* indica una bona vintena de comentaris sobre la Bíblia, els salms o els salms penitencials en particular; però no és ara el moment d'estudiar la filiació d'aquests textos. Per raons d'espai em limito a deu comentaris i observacions sobre els tres punts següents: la diferència semàntica entre «furor» i «ira» (i «arguere» i «corripere»), la idea sobreentesa en l'anacolut «usquequo», i la diferència semàntica entre «lectus» i «stratus».

Sant Jeroni diu en el seu *Breviarium in psalmos* (ed. PL 26.883): «Aliquando prius furor est, et postea ira; sed maxime unum est. Tamen furor in praesenti, ira in futuro. / Usquequo: Subauditur, usquequo animam meam, quae est conturbata vehementer, non eripis, non corrigis, non emendas?» (Observeu que Jeroni no cita literalment la Bíblia, que diu:«turbata est valde». Això devia assenyalar a un traductor que no cal buscar grans diferències entre «turbare» i «conturbare».)

En l'*Expositio in psalmos poenitentiales*, atribuïda a Alcuí (ed. PL 100.575), llegim: «Ira est longa indignatio, furor vero repentina mentis accensio; sed ira aeternam impiorum significat poenam, furor ignem purgatorium. / Usquequo: Subaudi, animam meam quae vehementer conturbata est non eripis, non corrigis, non emendas? / Lectum delectationem corporis intelligamus; stratum autem significat cumulum peccatorum. / Exaudivit Dominus... exaudivit Dominus...: Unam eamdemque rem multipliciter repetit, quod solent facere gaudentes et laetantes.»

Sant Gregori explica en la seva *Expositio in septem psalmos poenitentiales* (ed. PL 79.554): «Sicut major est furor quam ira, ita arguere major est quam corripere. Eos corripimus, quos amantes emendamus. / Usquequo turbaris contra me quia peccavi? Vel usquequo, id est quamdiu,

differs sanare? / Per lectum, conscientiam accipimus... Quia vilis lectus est stratum, per ipsum carnem accipimus.»

De la *Glossa ordinaria in psalmos* de Walafrid Strabo (ed. PL 113.851) copio: «Argui gravius est quam accusari, unde damnatio timetur. Corripi mitius, id est emendari vel erudiri. / Usquequo: innuit se diu luctari cum vitiis. / Lectus delectatio corporis...; stratus cumulus peccatorum.»

Sant Bru de Würzburg, *Expositio psalmorum* (ed. PL142.61) comenta: «Ira est longa indignatio; furor velox accensio mentis, sed ira vehementior. / Usquequo, subauditur differs misereri..., vel usquequo animam meam vehementer conturbatam non eripis, non corrigis, non emendas? / Lectum delectationem corporis dicit, quam potest homo lacrymis lavare... Stratum significat cumulum peccatorum.».

S'ha atribuit a Rufí el *Commentarium in psalmos LXXV* (ed. PL 21.664), on llegim: «Usquequo tardaris? usquequo non exaudis? / Hoc accipimus stratum, quod superius lectum.»

Sant Bru el Cartoixà, *Expositio in psalmos* (ed. PL 152.656): «Idem est hic corripias et hic arguas. / Usquequo differes consolari remittendo peccata? / Stratus vero et lectus idem sunt hic.»

Sant Bru de Siena, *Expositio in psalmos* (ed. PL164.713): «Rogat Dominum ut paterna pietate et misericordia eam corripiat, et non ira et furore, sicut illos, quos... damnaturus est. / Usquequo... non subvenis animae, tanta et tam gravi infirmitate laboranti? / Per lectum et stratum corda nostra intelligere debemus».

El bisbe Jaume Pérez de València escriu en el seu *Commentarium in psalmos* (ed. València 1484): «Usquequo: suple, difers dare mihi hanc gratiam ut des mihi veniam?».

En el ms. 100 de l'Arxiu de la Catedral de València, un tal Ricardus diu en el seu *Psalterium glossatum*: «Durius est argui quam corripi, nam qui arguitur, id est accusatur, metuendum est ne finem habeat damnationem; corripi vero ad emendationem valet. Ita furor plus videtur esse quam ira. / Usquequo: quasi diceret, quousque me clamantem ad te differs sanare? / Lectum dicit conscientiam... Stratum, repetitio est... Lectum et stratum idem accipimus».

De la traducció del comentari d'Innocenci III trec les observacions següents: «En greguesch una cosa matexa és furor e ira. / Segons una translació és hagut: Senyor, en la furor tua no m'arguesques, ni en la tua ira me corregesques» (al·lusió a la segona versió de sant Jeroni).

6. Observacions sobre comentaris i traduccions

El traductor que consulta comentaris antics per aprendre quina distinció cal fer entre «furor» i «ira», i entre «arguere» i «corripere», no hi troba gaire ajuda. Jeroni mateix diu que «furor» i «ira» *maxime unum est*, idea repetida per Innocenci III. Nogensmenys, Jeroni afegeix que «prior furor, postea ira». Això fa que certs comentaristes pensin en el Purgatori i en les penes eternes. Però la diferència entre els dos sinònims es busca sobretot en el grau d'intensitat del sentiment: *major est furor quam ira*. Paral·lelament, el primer verb, «arguere», es considera més fort que el segon, «corripere». El que no agrada és que la progressió va de (gran) «furor» a (menys gran) «ira». Potser per això Jeroni va invertir els quatre mots en la seva segona versió. «Ira», doncs, esdevé «vehementior» que «furor», i «corripere» pren el sentit de 'condemnar'.

Potser, en una situació com aquesta, un traductor català preferirà simplement calcar els mots llatins emprant *furor, argüir, ira* i *corregir* (parònim de «corripere»), com ho feien els cartoixans de Portaceli. «Furor» provoca per paronomàsia els mots *forceneria, felonia* i *rigor*. Tan sols *sanya* és plenament creatiu, però el traductor del ms. 244 l'usa per a traduir tant «furor» com «ira».

Corella combina llatinismes i glosses, traduccions i comentaris, en construccions gramaticals típicament de «valenciana prosa»: *argüint punir*, i *reprenent condemnar*. Podrem criticar Corella per no fer veure als seus lectors que els salms 6 i 37 comencen en llatí amb un verset idèntic, però la seva nova traducció dels dos noms constitueix un progrés conceptual: *rigor de la tua justícia* i *indignació*.

Un traductor que vol completar el críptic *tro a quant?* del quart verset i busca inspiració en comentaris, tampoc no troba una resposta clara. La pregunta pot relacionar-se amb el que precedeix: 'fins quan puc esperar que

no em puniràs?', o amb el que segueix: 'fins quan em puniràs?'. Bru de Würzburg ofereix ambdues interpretacions. Ara, un passatge ambigu tan sols es pot traduir bé oferint una traducció igualment ambigua, que permet les mateixes interpretacions que l'original. Això ho fan els traductors que calquen *tro a quant?* Però els comentaristes i els traductors que completen la frase ens permeten observar com apareix en el segle XV una nova mentalitat religiosa. De *tro a quant ho laguies?* (de punir-me) del ms. 2.433 passem al *quand me hauràs misericòrdia?* de Corella, o al *què esperes* (per venir a salvar-me) de Montserrat. El contrast és colpidor: l'home medieval era conscient que Déu li està diferint la punició merescuda i es demanava quan s'acabarà la seva paciència; nosaltres creiem que Déu ja ens està punint ara i li demanem que pari de punir-nos.

Quant a «lectus» i «stratus», el traductor, un cop més, es veu decebut pels comentaris, molts dels quals li diuen que «idem sunt hic». Això, potser, ha estat una invitació als cartoixans de Portaceli a emprar dues vegades *llit*. L'observació de sant Gregori que «stratus est vilis lectus» condueix a traduccions amb *jaç, colga* o *seti*. La diferència entre «lectus» i «stratus» segons el sentit moral, ço és, «delectatio corporis» i «cumulus peccatorum», no sembla aprofitable pels traductors, però influeix en la traducció editada a Vic el 1852: «Lo llit ahont vas cometre mon adulteri».

7. Conclusions

Tot fullejant el manuscrit antic d'una traducció bíblica hom es demana tantes coses: qui en fou el traductor? quan treballava? a partir de quin text? per a qui? emprava comentaris o altres traduccions? qui llegia la traducció? va influir en traduccions posteriors? Seria més fàcil trobar respostes a aquestes preguntes si tinguéssim edicions de les traduccions bíbliques medievals, o si més no microfilms dipositats en una biblioteca fàcilment accessible. Una història de la Bíblia catalana haurà d'investigar si existia a l'Edat Mitjana una voluntat política de fomentar la realització d'una versió «oficial» –comparable al moviment bíblic català del començament d'aquest segle–; haurà de comparar des del punt de vista semiòtic els grans volums

amb notes i apèndixs amb les edicions minúscules dels set salms penitencials; haurà d'opinar sobre si els llatinismes en les traduccions medievals són psicològicament comparables amb els castellanismes de les versions del divuit i del dinou; haurà d'investigar la funció de les versificacions, antigues i modernes, i les diferències psicològiques entre traduccions literals de vocabulari reduït però coherent i traduccions explicatives amb un lèxic ric i «de literatura». Resta tant per fer! No crec que calgui publicar totes les traduccions catalanes antigues, però descriure-les i analitzar-les, sí, per permetre de col·locar-les en el seu context ideològic (conventuals, judaïtzants, etc.), en la filiació de textos (traducció de la Vulgata, d'una versió provençal, etc.) i en l'evolució de la religió i de la llengua (traducció literal, explicativa, retoricada, etc.). El *Psalteri* de Corella no és sinó un petit element dins el gran mosaic de la història de la Bíblia catalana, però el seu estudi ens condueix a observar aspectes de l'evolució de la ideologia religiosa i de la sensibilitat lingüística, qüestions que han tornat a preocupar els traductors del segle XX.*

* A la bibliografia sobre traduccions bíbliques es pot afegir ara Josep Izquierdo, «Un nou testimoni de les *Llegendes rimades*: les trenta monedes i el trobament de la Creu», dins *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* 1, ed. R. Alemany et alii (Montserrat 1993), 73-84.

2. «Sens lima e correcció de pus dols estill»: Fra Nicolau Quilis traduint el llibre *De officiis* de Ciceró

> «De aquelles coses qui són pertanyents e donades a l'home a defenció de sa vida e conservació, algunes són sens ànima, així com l'aur e l'argent, e aquelles coses qui són engenrades e viuen sens ànima racional e sensitiva, no pas (sens)[1] ànima vejativa e vidal qui dóna creximent e verdor, fruyt e maturitat, com en les plantes, fruys e ortolises, així (que) sens ànima viuen, a diferència dels hòmens, dels aucells, dels animals; altres són qui han ànima, havent altres inclinacions e desigs e moviments naturals a proseguir los lurs apetits e delits. E aquests són en dues diferències: los uns són havent ànima racional, deliberàntia, consolàntia (consiliativa), e elegidora per rahó de ço que vol, los altres són sens rahó deliberativa, com són los cavalls, los mulls, les bèsties, e los aucells, e los altres animals qui són a profit e utilitat de la vida humana dels hòmens. De aquells qui usen de rahó dues són les diferències: los uns són los déus, los àngels e Déu omnipotent, los altres los hòmens, que Déus fa plactats e amorosos ab misericòrdie e pietat e sanctedat de vida. E aprés Déus aquestes virtuts e sanctedat faran que los hòmens com a proïsmes se retran útils e profitosos, segons que els déus fan als hòmens.» (87v)

Què vol dir tot això? Què és una «ànima vejativa e vidal»? Què una «ànima consolàntia»? Com s'ha d'entendre la frase «los aucells són a profit de la vida humana»? I quina estranya companyia aquella de «los déus, los àngels e Déu omnipotent»! Evidentment es tracta ací d'un text de tòpic ben filosòfic, amb distincions força subtils. Eliminant els errors de copista, arreglant la puntuació, aprofundint l'estudi d'aquestes ratlles, etc., de segur

1. Entre parèntesis s'indiquen les variants més importants del ms. B, que s'han o d'afegir o de substituir, segons indicarà el context, al mot precedent. Altres variants a peu de pàgina.

que es descobriria, a poc a poc, la idea fonamental de l'autor. Així, potser, haurà pensat el lector medieval del manuscrit en qüestió, més o menys perplex, tot i continuant la seva lectura. Nosaltres, avui dia, podem fàcilment comparar la traducció citada amb l'original llatí, sabent que es tracta d'una versió del tractat ciceronià *De officiis*. Quina sorpresa de trobar-hi la simple idea següent, tan clara i fàcil, tan ben estructurada!

> «Quae ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem, partim animalia, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia: Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt: deorum unum, alterum hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas; proxime autem et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt.» (II.11)

Tot això una sola frase: l'enumeració de tot el que pot ésser útil a nosaltres, homes, de part de coses inanimades i animades, «expertes rationis» i «ratione utentia», déus i homes, cada grup exemplificat breument. Heus ací com aquest mateix passatge fou traduït per un traductor català dels nostres temps, Eduard Valentí i Fiol:[2]

> «Ara bé, les coses pertinents a la defensa de la vida dels homes, en part són inanimades, com l'or, l'argent, els fruits de la terra, i d'altres del mateix gènere; en part animades, dotades d'instints i apetits. I d'aquestes, unes són privades de raó, d'altres racionals; privades de raó: cavalls, bous, el bestiar restant, les abelles, pel treball de les quals es produeix alguna cosa útil a l'ús i a la vida de l'home. De les racionals es fan dos gèneres, un dels déus i l'altre dels homes: Els déus, la pietat i la integritat els faran propicis; després d'ells, i seguint-los immediatament, l'home és el qui més útil pot ésser a l'home.»

Tornant a llegir ara la versió catalana medieval transcrita a l'inici, ja comencem a conèixer millor el traductor i el seu mètode de treballar. Veiem de seguida la seva mania de fer correspondre dos o més mots catalans a cada

2. *Dels deures*, text i traducció, «Fundació Bernat Metge, Escriptors llatins» 84 i 86 (2a ed., B. 1952). Transcric sempre aquesta traducció després de cites llatines, entre parèntesis o a peu de pàgina.

mot llatí. En els millors dels casos són grups de sinònims o llatinismes amb traducció afegida –i cada paraula de la mateixa etimologia del mot que tradueix és suspecta d'ésser un llatinisme; però més sovint són simples fórmules binàries, pleonasmes, hendíadis, etc., que ni mereixen aquests noms altisonants de la retòrica antiga. Vegeu, per exemple: *pertinent*, «pertanyents e donades»; *ad tuendam*, «a defenció e conservació»; *ad usum*, «a profit e utilitat»; *placatos*, «plactats e amorosos»; *pietas*, «misericòrdie e pietat»; *utiles*, «útils e profitosos». Semblants als grups de mots més o menys sinònims són els afegitons d'explicacions breus després de la traducció, i les explicacions del mot a traduir per paràfrasi, circumlocució o descripció (perissologia). Per exemple: *impetus et appetitus*, «inclinacions e desigs e moviments naturals a proseguir los lurs apetits e delits»; *ratio*, «ànima racional, deliberàntia, consolàntia (consiliativa), e elegidora per rahó de ço que vol». D'ací hi ha un breu pas a idees originals introduïdes pel traductor mateix, que no sempre van d'acord amb el raonament o l'esperit del text traduït, com en el cas de «les plantes, fruys e ortolises» que «viuen sens ànima racional e sensitiva», però no sense «ànima vejativa e vidal qui dóna creximent e verdor, fruyt e maturitat».

Observem, a més, mots traduïts amb poca precisió (*quae gignuntur e terra*, «aquelles coses qui són engenrades e viuen»; *reliquae pecudes*, «les bèsties e los altres animals»); mots mal traduïts (*secundum deos*, «segons que els déus»); construccions no enteses perquè no han estat analitzades (*Deos placatos pietas efficiet*, «Déus fa los hòmens plactats e amorosos ab misericòrdie e pietat»), i una certa tendència a cristianitzar el text antic (*deorum*, «los déus, los àngels e Déu omnipotent»). Molts errors, de segur, són imputables al copista: «sens» no repetit; «vejativa» en lloc de 'vejetativa', per haplografia; omissió d'un adjectiu com 'racional' en l'expressió «sens ànima viuen»; repetició del mot «altres» de la ratlla anterior; la forma «consolàntia» per resoldre falsament l'abreviació de la desinència de «consiliativa», forma que duu el ms. B; «aucells» en lloc de 'abelles', potser per repetició, etc. Nogensmenys, el traductor no es pot sostreure a la responsabilitat pel conjunt de l'obra, per la impressió general, però el nostre no sembla haver rellegit mai el seu treball. No li hauria costat molt, per exemple, de millorar el seu estil en expressions com «donades a l'hom e a defenció de sa vida e conservació», «són havent ànima», «la vida humana dels hòmens», etc.

Certament, la traducció catalana del tractat ciceronià *De officiis* feta per fra Nicolau Quilis a l'inici del segle XV és «sens lima e correcció de pus dols estill», com ho diu ell mateix en l'epíleg. Però Quilis s'equivoca si creu que el que hi fa falta són tan sols alguns millorament d'ordre estilístic. El passatge citat ja haurà suscitat alguns dubtes, i els nombrosos exemples que adduirem en aquest estudi confirmaran aquesta primera impressió: com a traducció de Ciceró, el treball de Nicolau Quilis no val res.

Això no és una conclusió prematura. L'anàlisi de la traducció fou començada sense cap prejudici, pensant que si fra Nicolau hagués estat incapaç de traduir Ciceró, no s'hi hauria posat; o que si el seu tempteig de traducció hagués sortit dolent i inintel·ligible, cap amanuense no l'hauria copiat, almenys no pas sis; o bé, finalment, que diversos investigadors no haurien pensat seriosament a editar un text sense cap valor literari o filològic. Totes aquestes suposicions, però, foren errònies, i veurem per què. El fet que Quilis es posés a traduir el *De officiis* sense la preparació necessària, malgrat la seva dificultat i sense entendre-ho tot, demostra l'admiració medieval pels llibres antics i per qualsevol escrit en les llengües clàssiques. Recordem ací com el jove Petrarca passava hores enteres llegint textos llatins, precisament de Ciceró, també sense entendre-hi gran cosa, solament fruint dels sons de les lletres.[3] Que la traducció tan enfarfegada de Quilis fos copiada diverses vegades prova que, generalment, els copistes treballaven per encàrrec de persones que s'interessaven per un autor o un text precisos sense tenir informació sobre la qualitat del manuscrit o de la traducció que es feien transcriure; només havent sentit dir, potser, en el nostre cas, que Quilis, a més de traduir Ciceró, hi havia interpolat força històries i anècdotes sobre personatges famosos del món antic. I la mateixa admiració pels llibres vells, ara pels manuscrits medievals, haurà conduït almenys quatre investigadors a projectar una edició moderna del *Dels oficis* de Quilis.[4]

3. *Epistolae seniles* XVI.1 (Basilea 1554: II, p. 1046, XV): «Ab ipse pueritia libris Ciceronis incubui... Nihil intellegere poteram, sola me verborum dulcedo quaedam et sonoritas detinebat.»

4. Serà això la «obsessió amb inèdits... sense cap proporció amb el valor absolut dels textos en qüestió» que critica el gran historiador holandès J. Huizinga en la seva autobiografia (traducció alemanya, Basilea 1947, p. 53; o traducció italiana, Bari 1967, p. 562).

Fascinació pels llibres vells, i perseverança a llegir-los, copiar-los, traduir-los o editar-los, encara que siguin massa difícils o inintel·ligibles, són, doncs, virtuts perennes; i una virtut sí que és, ja que cal començar sempre cercant la causa de les dificultats d'un text en el lector, ço és en si mateix, abans d'atribuir-la a l'autor. Però cal posar-hi límits i sigui'm permès d'il·lustrar això amb una anècdota personal. Fa alguns anys vaig observar en una gran biblioteca barcelonina un estudiant força treballador que portava ja algunes setmanes llegint l'original de la *Ilíada* d'Homer en una edició del segle XVI, sense cap llibre al costat, ni diccionari, ni comentari, ni cap altra ajuda. Li vaig preguntar finalment per què no se servia almenys d'una edició moderna, de lletra més fàcil, i em respongué ingènuament que la biblioteca no en tenia cap, que totes les edicions recents d'Homer eren en llatí. No s'havia adonat que, per raons pràctiques, les portades, únicament les portades, de textos grecs antics són avui dia impresos en lletres llatines! Ara bé, si aquell jove hagués posat per escrit la traducció mental que elaborava tot llegint Homer com ell ho feia, tindríem un resultat molt semblant al treball medieval de Nicolau Quilis. I aquesta traducció, ¿podria ésser editada al cap d'alguns segles com a mostra del català dels nostres temps i de com nosaltres entenem Homer?

Igual passa amb la traducció de Quilis. Feta sense prou coneixements i sense ajudes suficients, no fou una contribució vàlida a l'humanisme català, i no mereix una edició moderna. Però almenys pot aportar alguns detalls a l'estudi del lèxic antic i servir per a il·luminar un aspecte poc conegut de l'humanisme a través d'un personatge representatiu d'un llarg grup d'homes, medievals en llur formació, humanistes en llur aspiració: els traductors ignorants.

Qui fou, doncs, Nicolau Quilis?

No és molt el que sabem d'ell; però un dels pocs documents que el mencionen, conegut ja des de fa molts anys, permet de treure conclusions de gran pes. És una carta del rei Martí als jurats de Morella, del 20 de maig del 1404:[5]

5. A. Rubió i Lluch, *Documents per la història de la cultura catalana mig-eval*, 2 (B. 1908), 375, doc. 390 (Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2248, f. 111).

> «Prohòmens: Entès havem que vosaltres sots marmessors d'en Johan de Bioscha, quondam, d'aquexa vila, lo qual en son derrer testament lexa certa almoyna convertidora en coses piadoses, e en special a frares menors, si aquella haguessen mester. E com lo religiós amat nostre frare Nicholau Quiliç, de l'orde dels dits frares menors, natural de aquexa vila, molt suficient e de bona vida e loable conversació, deja anar prestament a París, per prosseguir son cors en theologia fins a grau de magisteri, per honor e contemplació nostra, qui havem gran affecció a la promoció del dit frare Nicholau por sos mèrits, vullats assignar de la dita almoyna en alguna covinent e rahonable suma al dit frare Nicholau, ab la qual se puxa sustentar en lo dit estudi; e serà cosa de la qual nos farets plaer e servey molt agradables.»

Podem imaginar-nos fàcilment la joventut i la formació acadèmica i religiosa del franciscà Quilis a Morella. No sabem, però, com va atreure l'interès i l'estima del rei. Potser foren familiars seus el Feliu i el Francesc de Quilis que en aquells mateixos anys trobem com a cambrers a la cort reial.[6] Tampoc no sabem si Quilis realment va anar a París i si s'hi va graduar de mestre en teologia; però sembla segur que els jurats de Morella van complir la voluntat del rei i que Quilis va aprofitar la seva beca. ¿No podria ser precisament la seva traducció de Ciceró la prova que havia estudiat a París, i que fou allà on algun professor li va explicar el *De officiis*? Després d'haver entrevist els llums de l'humanisme naixent tornaria a Catalunya amb el seu manuscrit, ara ple de glosses, escolis i notes interlineals i marginals afegides ràpidament durant el curs magistral. En parlaria entusiàsticament a l'honorable ciutadà Francesc de Colomines, i aquest l'exhortaria a traduir el tractat al català, afegint-se així als altres traductors tan actius per aquells anys a Barcelona. Creiem poder entreveure aquest escenari a través de l'epíleg que Quilis afegeix a la seva traducció, i que ens dóna encara més detalls sobre el seu treball:

> (Conclusió del reverend aromançador donant fi a son treball):[7]
> «Ací ffeneix la translació dels libres *De oficiis* del gran philòsop Tul·li, de latí en nostra lengua comuna posada; lo qual trallat grosser[8] és stat fet per mi, ffrare Nicholau Quilis (Quils), de l'orde dels frares menors, de manament e instància no

6. J. M.a Roca, «Johan I d'Aragó», MRABLB 11 (1929), 135.
7. Rúbrica de B que, a més, duu a l'índex «son bell treball».
8. «grosser»: mot omès ací pel copista de B, però deixat més avall.

pocha del molt honorable ciutadà en Francesch de Colomines,[9] de la insigne ciutat de Barchinona; suplicant que lo dit tranlat sia dit e pres per grosser, com en veritat així sia, per les rahons o causes següents: E la primera, per l'escur dit e doctrina difícil del dit Tul·li; la segona, per truncat posar de ses istòries; la terça, per mon rud saber, flach enteniment[10] e cech; la quarta, per la altesa e elavació de la eloqüència tul·liana. És dit lo gran philòsof Tul·li, segons Virgili,[11] font habundant de eloqüència. Com donchs així sia que, quant lo riu retorna en la mar en la font sia quasi no res, així és de mi, que entrant en la font e lo nom del riu he de la font he perdut.[12] Item diu sant Agostí, en la *Epístola* que fa *ad Marcellum*, que may dix ni pronuncià paraula que volgués revocar,[13] dient que los seus dits són de tanta veritat e altesa de intel·ligència revestits que focen irrevocables. E com donchs translació en romans sia riu d'el com de font, e lo romans haver no puga que[14] sentència istoriall[15] e fas una de grosser saber e dir, freturar no pot.[16] La cinquana rahó e finall és que, si Déus ma ajut, lo desús dit tranlat no és que lo primer e corrent scriure, tinent lo dit Tul·li denant la mia vista, e lo paper denant la mia mà e la ploma, e sens lima e correcció de pus dols e artificiós estill lo he finat la vigília de la nativitat de la verge Maria[17] e liurat a notòria scriptura;[18] suplicant, per honor de Déu, que lo bé virtuós de aquest libre, lo qual és inextimable, a Tul·li, com a font, dignament sia tribuït e asignat, e lo grosser estill die a mi, així com a freturant de retorical sciència e de saber istoriall[19] e morall viure, lo qual és necessari a il·luminar, així per doctrina com per vida.»[20] (178)

9. Conseller municipal en els anys 1420 i 1425, segons el *Manual de novells ardits, vulgarment apellat Dietari del antich consell barceloní*, I (B. 1892), pp. 221 i 243.

10. B «flac entendre, pobresa de gramàtiqua, e de Tito Livio e de les altres istòries ignorant», afegitó que no pot provenir del copista, ja que contradiu els canvis d'aquest observats en les notes 7 i 8.

11. Vergilius Maro, de Tolosa en Provença, gramàtic del segle VII.

12. Metàfora treta no sabem d'on i de sentit poc clar en aquest context. ¿Vol dir que li fou impossible de fer passar quelcom de la perfecció estilística de l'original a la traducció?

13. Ad Marcellinum: «Nullum unquam verbum... quod revocare vellet emisit», Epist., 143; ed. PL 33.586.

14. «que» és l'últim mot en B, on falta el darrer foli.

15. «sentència istoriall» sembla voler dir 'circumlocució, paràfrasi, construcció analítica'.

16. La negació sembla sobrera: 'Si algú, no ben preparat, en vol fer una traducció, és inevitable que topi amb dificultats'; vegeu més avall.

17. Així, el dia 7 de setembre, però de quin any?

18. Al·lusió a la còpia de presentació, feta probablement sobre pergamí, potser el manuscrit desaparegut de la Biblioteca Nacional de Madrid mencionat més avall.

19. «saber istoriall», amb un fastijós paral·lelisme amb «sentència istoriall» de més amunt, sembla voler dir 'coneixença de les històries de l'antiguitat', com ho posà ja B, citat n.10.

20. Idea isidoriana represa del pròleg que citaré més avall.

Resumim: Quilis sabia prou bé que no estava preparat per a comprendre a fons la llengua («gramàtiqua»), la doctrina i la base històrica de l'obra ciceroniana i per a fer justícia a les qualitats estilístiques del text. Però, obeint un personatge d'alta posició social, es posà a fer un esbós de traducció, que esperava millorar posteriorment. Com encara veurem, aprofitava les glosses i notes que contenia el seu manuscrit llatí[21] i se serví d'uns pocs llibres medievals ben comuns per afegir algunes notes més llargues sobre personatges al·ludits en Ciceró.

L'esborrany escrit per ell mateix devia resultar segurament força difícil de llegir al copista encarregat de fer-ne una «notòria scriptura», i no deu haver estat conservat. Els dos manuscrits que hem pogut consultar semblen còpies d'aquell manuscrit de presentació; els hem anomenats A i B. Si B sembla un xic millor que A, no és perquè Quilis hi hagi fet les correccions i milloraments promesos. A fou escrit per un copista quelcom avorrit, que es limitava a transcriure, ràpidament però fidelment, el text, encara que no sempre l'entenia. El copista de B, per la seva banda, més espavilat, va introduir alguns canvis, basant-se però, únicament en el text català, sense consultar l'original llatí, cosa que fa que sovint s'allunyi del text de Quilis, a vegades per millorar-lo, a vegades per empitjorar-lo. Les notes als passatges citats ho demostraran.

Els manuscrits de la traducció de Nicolau Quilis dels quals tenim notícia són els següents:

A: citat com a bàsic en aquest estudi; Biblioteca de Catalunya, ms. 228, de 178 folis de paper de marques força comunes a l'inici del segle XV; alguns plecs invertits en els últims quaderns del llibre; escriptura cursiva d'un copista del qual coneixem també molts d'altres manuscrits catalans.[22] Falten l'índex i les rúbriques dels tractats I i II. Relligadura en cuir gofrat, com diversos altres manuscrits procedents de la biblioteca dels Sánchez

21. Com a mostra de glosses medievals –nuclis de comentari i de traducció– heus ací algunes notes interlineals al *De officiis* en el ms. 12.839 de la Biblioteca Nacional de Madrid, de l'any 1417: «Qui, 'Cato'; eius, '*Scipionis*'; urbe, 'Roma'; sententia, 'opinio'; diffinire, 'determinare et notificare'; vulgo, 'comuniter'; sita, 'posita'»,etc.

22. Per exemple, a la mateixa biblioteca, els mss. 269 (*Breviloqui*), 357 (*Tresor*), 352 (*Crònica universal*), 1716 (*Decameró*), etc.

Munyoz de Terol, família que conservava aquest llibre des de l'inventari del 1484 fins a l'inici del nostre segle.[23]

B: col·lacionat ací amb el text de A; Biblioteca de Catalunya, ms. 285, de 182 folis de paper; lletra cursiva comuna a l'inici del segle XV. L'últim foli ha estat arrencat. La procedència del manuscrit és desconeguda, però hi trobem moltes anotacions marginals d'un lector. Conté un índex i transcriu les rúbriques que falten en A, la qual cosa prova que constaven en l'arquetipus de la traducció.[24]

Els exemples següents caracteritzen les diferències ortogràfiques entre A i B: *inibex/hinhibex, oppinió/opinió, posseïda/posehyda, loat/lloat, de elles/delles, viure/viura, stol/estol, amplea/amplesa,pença/pensa, moga/mogua, migana/mijana, naix/nex, pratichar/pratiquar*, etc.

C: no consultat perquè és inaccessible per a nosaltres; Arxiu de la Capella del Palau de Barcelona (S. J.), ms. VIII, del segle XV, descrit per I. Casanovas[25] com format de 151 folis de paper. Comença, després de les rúbriques i del proemi, al f. 1: «Ací comence lo libre de Tul·li *De officiis* compost de latí en romans per frare Nicholau Quiris de l'orde dells frares menors de Barchinona», i acaba al f. 150v amb la «Conclosió del reverent arromançador donant fi a son bell treball», i la nota «És d'en Bertran des Vall». Aquest manuscrit fou mencionat ja per J. Villanueva i per R. Beer en el segle passat.[26]

D: còpia perduda; abans a la Biblioteca Nacional de Madrid, ms. B-b-101, en vitel·la, que faltava «desde hace muchos años» ja en el temps de M. Menéndez Pelayo;[27] el van veure encara J. Villanueva, F. Torres Amat i B. J. Gallardo.[28]

23. Vegeu el nostre treball *Les manuscrits dits «del Papa Luna»*, del 1967, p. 18, núm. 20. Menciona aquest manuscrit J. Rubió i Lluch, «Joan I, humanista», EUC 10 (1917-1918), 96.

24. Quilis, segons sembla, no feia sinó traduir les rúbriques tradicionals, transcrites encara, per exemple, en l'edició de Venècia de 1500: *De liberali et prodigo*: «De dues spècies de donar, qui són liberalitat e prodigualitat» (B 116v).

25. «Còdecs de l'Arxiu del Palau», *Revista de Bibliografia Catalana* 6 (1906), 21. Aquest manuscrit no és un dels quatre procedents del Palau que es conserven ara al Centre Borja, de Sant Cugat del Vallès.

26. *Viage literario a las iglesias de España*, 18 (Madrid 1851), 271; *Handschriftenschätze Spaniens* (Viena 1894), 76, núm. 5.

27. *Biblioteca hispano-latina clásica*, 1 (Madrid 1902), 689.

28. *Op. cit.*, p. 270; *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes* (B. 1836), 523; *Ensayo de una biblioteca española de libros raros y curiosos*, 2 (Madrid 1866), apèndix, p. 133.

E: manuscrit que pensava editar Gabriel Llabrés en la seva «Nova Biblioteca de Clàssics Catalans»;[29] potser es tracta d'un dels manuscrits mencionats abans.

Quan cerquem en inventaris antics mencions del tractat *De officiis* topem amb el problema de la distinció que cal fer entre textos llatins i traduccions, una de les quals és potser la de Quilis.[30] La més antiga al·lusió segura a la traducció de fra Nicolau la trobem en el proemi del professor mallorquí Ferran Valentí a la seva versió de les *Paradoxa* de Ciceró, acabada el 1444, on menciona diverses traduccions catalanes de textos antics: «Mira com fonch transferit *Lo Troià*, e *Valeri*, e *Boeci*, e *Sèneca moral*, e *Ysopho*, *Livio*, e *Los grans fets hebreus*; e a la fi aquells *Officis* de Ciceró romà per aquell religiós e prudent hom en la ciutat de Barchelona, frare de la orde de menors, maestre Nicolau Quiris».[31] És de lamentar que Valentí no anomeni també en la seva llista els altres traductors, i sembla que tan sols coneixia personalment fra Nicolau. Però, ha llegit la seva traducció, ell que ha estudiat a fons l'original llatí? L'ha utilitzada en les seves classes? No ho sabem, com tampoc no tenim cap més notícia sobre la recepció feta al *De officiis* en català. Quant a altres dades sobre la vida de fra Nicolau, sabem que predicà en les festes de sostracció d'obediència a Benet XIII a Barcelona el 28 de gener del 1416, i que el 1431 fou nomenat marmessor

29. A. Rubió i Lluch, *El renacimiento clásico en la literatura catalana*, «Discurso de recepción en la RABLB» (B. 1889), 55, n. 3.

30. J. M. Madurell, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona* (1474-1553), (B. 1955), núms. 48.8, 120.18 i 38, 275.16 i 27,59.13 (aquest darrer en llatí, però amb «diverses gloses en romans»); J. Llabrés i Bernal, *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 5 (1920), 210, núm. 20; J. Segura, «Aplech de documents...», dins *Jochs florals de Barcelona, any 1885*, La Renaixensa, 182, etc.

31. Ed. de J. M. Morató i Thomàs, «Biblioteca catalana d'obres antigues» (B. 1959), 41. Valentí continua: «Los quals Officis segons foren liurats per lo componedor de aquells, Tul·li (vol dir 'en llatí'), yo a vosaltres (ço és, 'als meus alumnes') de mon poder he declarats; e perquè éreu ignorants de la lengua latina, e yo no molt doctrinat en aquella, no he pogut les subtilitats allí tocades ensenyar o declarar, segons fora dèbita cosa e pertanyent; per la qual cosa vosaltres, de mi oïdors, sou romasos ab gran set e aviditat de aconseguir la veritat de molts passos los quals sots dupte romasos eran.» Sobre Valentí vegeu M. de Riquer, *Història de la literatura catalana*, 2 (B. 1964), 463ss.

testamentari de la reina Violant.[32] El citat elogi de Ferran Valentí ens fa creure que vivia encara el 1444, però no tenim cap indicació de quan va morir.

Quant a la història de la seva traducció en temps recents, observem que, després de les mencions en les ja anomenades llistes de manuscrits de Villanueva i de Beer, A. Morel-Fatio en parla en el *Grundriss der romanischen Philologie* del 1897,[33] i en 1934 Martí de Riquer introduí Quilis en el seu estudi de traductors i humanistes catalans,[34] obrint-li així la porta de les històries literàries modernes.[35] Pel mateix temps, Lluís Nicolau d'Olwer s'havia posat a estudiar el treball de Quilis, buscant de primer el tipus de manuscrit llatí utilitzat pel traductor, i publicà una mostra de l'ús de fonts medievals en les interpolacions.[36] Nicolau d'Olwer no deixa entreveure el seu judici sobre aquesta traducció, o més ben dit: carrega la culpa dels passatges quelcom estranys al manuscrit llatí bàsic, «interpolat i molt incorrecte». Edità, a més, el pròleg i l'epíleg de fra Nicolau com a «belles mostres d'estil pedantesc i treballat». Més amunt ja he transcrit, del manuscrit mateix, l'epíleg; que em sigui permès ara d'editar i anotar el proemi:

> «Lo libre *Dels oficis*, compost[37] per Tul·li, de Roma ciutadà molt noble, segons posa lo petit tractat de ses paraules injurioses –invectives[38]–contra Salusti, de aquella mateixa ciutat habitador insigne, tot pessajat per retòrica pura; per tant com retòricha

32. S. Puig i Puig, *Episcopologio barcinonense: Don Pedro de Luna, último papa de Aviñón* (B. 1920), pp. 306 i 567; P. L. Fullana, *Historia de la villa y condado de Cocentaina* (València 1920), 240-243.

33. De G. Gröber, II.2 (Strasburg), p. 103.

34. *L'humanisme català (1388-1494)*, «Col·lecció Popular Barcino» 105 (B. 1934), 69; cf. la nota en la seva edició de les *Obras de Pero Martínez* (B. 1946), p. 12.

35. J. Rubió i Balaguer, «Literatura catalana», dins *Historia general de las literaturas hispánicas*, 3 (B. 1953), 746-748; J. Ruiz Calonja, *Història de la literatura catalana* (B. 1954), 190.

36. «Fra Nicolau Quilis i la seva traducció dels llibres "De officiis"», *Franciscalia* (B. 1928), 288-296.

37. Falta el verb de la primera frase; llegiu aquí «fou compost», o més avall, d'acord amb B, «és pessajat», ço és, 'pecejat'.

38. «invectives», llatinisme precedit, en A solament, de la seva traducció «paraules injurioses»; és el títol del breu pamflet de Sal·lusti contra Ciceró i de la resposta tul·liana.

és eloqüència[39] de ben dir en qüestions civils, còpia e habundància de trobar rahons ingenioses a inclinar e moure (tot hom en coses justes) e de profit. La qual doctrina, per Gòrgia,[40] Aristòtil e Ermògera, philòsofs grechs, trobada, per Tul·li de grech en latina lengua fou tranllada, e aprés per Quintilià e Ciziliano (Cisiano),[41] philòsoffs de alta intel·ligència, en noble still bellament[42] prollongada. La qual[43] tranllació, no obstant que sia copiosa e vàriament exposta, emperò en lo seu primer sguard així's retrà a tot legidor admirable que aquella comprendre en son primer hoyr, legir o veure sia impossible quasi. D'on, e per aquest punt, lo present libre *Dels oficis* tul·lians és difícil a entendre e comprendre sens gran ús e pràticha de la retorichal sciència, quasi no possible. E la causa sí és car sa plana e perfeta conaxença fa e constitueix ver perorador e dels *Oficis* de Tul·li acabat inquisidor e savi. E de cert, així és que la doctrina de sa *Ratòricha*, e lo libre *Dels oficis* tul·lians, açò guarden per si e miren que fassen o formen l'om savi perorador.[44]

Notant[45] emperò que perorador és dit hom savi[46] e moral, avisat en la doctrina de ben dir; primo lo perorador és dit home just e moral, la bondat moral del qual sta en natura, de lum de enteniment, qui és fundament e principi; secundo en costumes e virtuts, qui són leys de viure virtuós; tercio en sciències e doctrines, qui són lum de la virtut, de veritat, per reforsar e recrear l'enteniment. La qual mana e procehex[47] de intenció de dir bé,[48] disposició, e auctoritat de dir,[49] de memòria, e pronunciació de dir, e de la fi de son ofici, que és inclinar, moure e pacionar los hoÿdors e lo jutge en

39. «eloquència», errada per 'sciència', com duu Isidor, *Ethimologiae* II.I.1: «in civilibus quaestionibus, eloquentiae copia ad persuadendum iusta et bona».

40. «Gòrgia» no consta en B. Després cal llegir 'Hermàgora'.

41. Es tracta de Tiliano.

42. «bellament» no es troba en B.

43. Quilis continua traduint Isidor II.I.1: «translata... ita copiose et varie ut eam lectori admirari in promptu sit, comprehendere impossibile», ço és: 'l'admirem de seguida, però no podem comprendre tan ràpidament', idea que ens recorda la frase de Petrarca citada a la n. 3. Quilis entenia més aviat: 'Per massa admirar el text ja no l'entenem.'

44. «E de cert... perorador»: aquesta frase poc elegant tradueix *Ethimologiae* II.II.1: «Huius disciplinae perfecta cognitio oratorem facit.»

45. Construcció participial no mantinguda.

46. «savi», repetició de la ratlla anterior en lloc de «just», com duu B, d'acord amb Isidor II.III.1: «Orator est igitur vir bonus dicendi peritus.» Isidor passa tot seguit a explicar què vol dir *vir bonus* («vir bonus consistit natura, moribus, artibus»), i després què *dicendi peritus*. Quilis no sembla haver vist aquest paral·lelisme. Cal, doncs, o posar el *primo* abans de «en natura» en la ratlla següent, o bé el *secundo* més avall, abans de «doctrina de ben dir», i ometre el *tercio*. Observem que al f. 100v trobem un *primo* no seguit de cap *secundo*.

47. «mana e procehex», enteneu 'emana', com més avall «amanats», tradueix *constat partibus quinque*.

48. «intenció de dir bé» correspon al concepte de la retòrica antiga de *inventio*, 'recerca de materials per a un discurs'; B duu «de» en lloc de «bé» i puntua diferentment.

la cosa empresa e obtada per aver.[50] E aquests dos dons, ço és vida moral e havisament de doctrina, fan l'om perorador e, per consegüent, dels libres molt engeniosos e admirables de Tul·li, philòsof molt clar, perfet hoydor e pràtich vertader. Si donchs (tots) los hoydors de Tul·li no entren en la perfeta intel·ligència de sos libres, ne són aquells peroradors eloqüents e savis que volrien ésser e desigen, no és falta de son scur (e amagat) parlar, mas gran fretura de retòricha e bondat moral, en que stà la art e la guisa dels dits libres *De oficis* e *De amicicia*[51] antendre e rahonar.

E per aquest sguard Tul·li loha són dexeble[52] March que sia mu(n)tat en la ciutat de Athenes, de diverses arts e sciències dotada (per habundar en sciència, costumes e virtuts). Primo de sciència, car tots los linatges de parlar de les fonts dels grechs són amanats.[53] Secundo de costumes, car lurs leys, costumes (e fets) exemplaris són stats de la prudència romana (humana), e luminaris de tots quants se dien philòsofs e de saviesa amadors. Especialment li loha lo dit exercici per aver la lengua grega, a ffi de que haja causa de tranladar les fonts de eloquència gregues en latí, e en la lengua nostrada,[54] car participació de diverses lengües e habundància de sciències fan l'ome útil, copiós, profitable e sabent perorador, a si aprofitar e als altres. E açò és que li diu en lo prohemi, fins al tractat qui comença: Sed cum statuissem scribere, 'Mas com yo hagués....»[55] (f. 1)

«Estil pedantesc i treballat»: d'acord, però no cal oblidar que Quilis, en aquest proemi, fa poc més que traduir Isidor, la llengua del qual hauria d'ésser-li més familiar i més fàcil d'entendre que el llatí clàssic de Ciceró. Les diferències entre el llatí medieval i el català antic, respecte al lèxic, a la sintaxi i a la mentalitat d'autors i lectors, no foren tan profundes que obliguessin el traductor a analitzar passatges i pàgines senceres per tal de poder traduir-les; al contrari del llatí clàssic, que no es podia calcar tan

49. «auctoritat de dir» tradueix *elocutio*, un altre element precís de la retòrica.

50. «inclinar... aver» correspon a Isidor: *aliquid persuadere*; cf. n.39.

51. El fet que aquí també es mencioni el *De amicicia* ens fa pensar que Quilis en aquest pròleg al *De officiis* segueix una introducció a un còdex llatí que contenia ambdós textos, comentariats i destinats a ésser recitats a l'escola, com ho demostren les referències a «hoydors» en ratlles anteriors.

52. Sembla que fra Nicolau, de primer, ha vist en l'apel·lació *filius* tan sols una manera de dirigir-sea un jove estudiant, ignorant la relació familiar de Marc i Tul·li Ciceró.

53. Vol dir aquí Quilis que totes les llengües procedeixen del grec?

54. «lengua nostrada», afegitó de Quilis, que pensava potser que, traduint Ciceró, obriria el món grec als catalans.

55. Transcripció i traducció de l'inici del tractat proper, ço és, I.II. B posa «stigués», encara que al lloc indicat posi «agués».

fàcilment i exigia un continu esforç lingüístic de part del traductor que no evitava les dificultats amb una simple adaptació del text, ni s'acontentava amb llatinismes lèxics i sintàctics. D'aquest fet provenen els evidents i sorprenents desnivells estilístics quan Quilis passa de l'original de Ciceró a interpolacions tretes d'autors tardívols i medievals, com sant Agustí, Sèneca, Valeri Màxim, Sal·lusti, Solinus, o d'altres no anomenats, introduïts amb referències tan vagues com «segons los philòsops» o «segons posen tots los scriptós». Per exemplificar, heus aquí el que correspon en la traducció de Quilis al passatge on Ciceró fa breument al·lusió a un subterfugi d'Ulisses:

> *Utile videbatur Ulixi, ut quidem poetae tragici prodiderunt, nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est, sed insimulant eum tragoediae simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse* (III.97): [56]
>
> «Útil e profitable cosa fonch a Ulixes vista la fictió e simulació de horadura per squivar una empresa de gran e fort cavalleria, així com a[57] alguns poetes tragèdichs –qui tracten de fets magnificosos e subirans que al principi són alegres e joyosos, e a la fi trists e molt plorosos– e dich: segons que dien alguns poetes, car segons la intenció de Homero, actor molt singular, diu que de[58] Ulixes no és stada (jamay) de suspita de coardia ni de simulació furiosa per fugir e squivar cavalleria; mas diu que les tragèdies –ço és dits e fets dels grans prínceps al començament alegres e pròspes e a la fi trists e desarrocats– lo famen fènyer-se foll per voler fogir a encontra de batalla.
>
> – Ulixes, trobadors de crims e invantors de fal·ladies,[59] mentides e cauteles dit és. Ell trobà la inventiva del cavall de coure donador a la deessa Minerva, deessa dels troyans, d'on vench la finall destrucció de Troya. Ell se fenyé merxant e venador de dagues e aspases, ab un altre companyó seu qui's fenyie (s fahia) mercader de vells anells e joyells femenívols, per avisar e traure del mig de les donzelles del rey de Garcia[60] Axil·les, qui stava en àbit o vestidura de donzella, per voler de la mare que havia per revelació dels déus que, si Axil·les no moria en la batalla, may Troya seria

56. «Semblava útil a Ulisses, pel que conten els poetes tràgics, d'escapolir-se d'anar a la guerra fent-se passar per boig; en Homer cap sospita d'aquesta mena no trobem, però d'això l'acusen les tragèdies.»

57. «a» no consta en B, on tampoc no apareix cap verb. Quilis es corregeix i reprèn més avall la construcció: «(e dich:) segons que dien».

58. Dues construccions entremesclades: o sobra «segons la intenció de», o bé «diu que de».

59. «fal·ladies», ço és, 'fal·làcies, fallides', B «falsies». Al marge de B: «Istòria».

60. B «Te acia»; es tracta de Tràcia.

perduda. Anà donchs aquí Ulixes, e la un mostrave vells joyels e anells, e aquí corrien los qui eren veres donzelles; a les dagues e atxes mirava de gran ull la donzella fenta, ço és Axil·les; e vahent que ell mirava tots temps les dagues acostà's a ell e dehia-li: «A les armes, bon cavaller; a les armes, cor generós, a les armes!» E fou així hordenat que les gual·leres focen prop de terra e que sonassen ferm les trompetes (trompes), a fi que lo cor generós se mogués. E ells sonant Ulixes dehia: «A les armes, cavaller, a les armes! Lexa la vestadura femanil; lexa, cor generós, leixa!» E de fet, en un punt Axil·les leixà les robes de dona e muntà en les gal·leres.» (166v)

Ciceró, doncs, ens diu que Ulisses pensava sostreure's d'anar a Troia; Quilis ens conta que Aquil·les volia fer això mateix i com Ulisses el descobrí. La història és bonica; la introducció del discurs directe, ben feta, i tot òbviament tret d'algun llibre medieval, del qual conserva també llatinismes sintàctics, com «trobadors dit és», «el cavall donador», «ells sonant»; però no té res a veure amb la idea de Ciceró: romp el fil del raonament general, confon el lector amb coses no importants, sinó banals, amb errors, vaguetats, desnivells estilístics. A més, el fet que en un mateix passatge hi hagi glosses afegides a «poetes tragèdichs» i a «tragèdies» prova com l'esperit medieval de fra Nicolau era encara empresonat en la tradició oral, que el condueix a amuntegar sinònims, notes explicatives i altres afegitons, perdent de vista el conjunt del text i la intenció de l'autor. Quilis havia explicat ja molt abans en la seva traducció la diferència entre comèdies i tragèdies. Citem tot el passatge en qüestió, ja que ens permetrà de passar a una altra sèrie d'observacions:

Duplex omnino est iocandi genus: unum inliberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum socraticorum libri referti sunt, multaque multorum facete dicta, ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocantur Apophtegmata. (I.104)[61]

«E per ço, fill meu March, dites són dos les spècies de jochs: La una és no generosa ne honesta, ans és luxuriosa, sútzea, flagicinosa, ço és amatòria de tota carnalitat e corrupció vituperable; la segona és generosa e alegrant, bella, urbana, cortesa e ingeniosa. De la qual spècia no solament les comèdies –qui són representacions

61. «Dues són les menes d'esbargiment: una, innoble, insolent, vergonyosa, impúdica; l'altra, elegant, de bon gust, enginyosa, delicada. D'aquest darrer gènere són plens no sols el nostre Plaute i l'antiga comèdia àtica, ans també els llibres dels filòsofs socràtics, i moltes dites agudes de molta gent, com aquelles compilades per Cató el Vell que es diuen *apotegmes*.»

de coses de baix estament– e los plants –ço és les tragèdies, qui són[62] personatges de altes coses finides en plors e en dolors– e tots los jochs de antichs virtuosos, mas encara los dits de Cató Antich qui diu *Juga ab la trompa, Aleas fuge*, són de aquesta natura de jochs onests e inginosos.» (157)

Res no correspon a *atticorum* en la traducció; *Plautus*, però, apareix com «plants», i el títol de l'anecdotari de M. Porci Cató, transcrit potser en el manuscrit llatí utilitzat per Quilis en lletres gregues il·legibles, o més ben dit, desconegudes, ha estat «traduït» al català i després transportat al llatí. Emperò, les idees que van passar pel cap del nostre traductor en escriure aquestes ratlles no les coneixerem mai.

Dificultats amb mots grecs i amb noms propis en trobem també en altres passatges. Paraules gregues, generalment, són simplement transcrites lletra per lletra, amb previsibles errors d'una còpia a l'altra. Exemples: *Pathos* II.18: «platos» 90v; *hormè* I.101: «hormo» 50; *prepón* I.93: «propon» 47v (B «preon»). En un altre cas Quilis afegeix una explicació: *Katórthoma* I.18: «Cathocosma, id est indivisum: ço és units e ja conjunts amb la fi, qui és Déu» 8, sense adonar-se que ja en el mateix paràgraf Ciceró tradueix aquest terme grec amb *rectum* i *recte factum*. Quant a noms propis antics, trobem en primer lloc els errors de còpia que transformen el nom en quelcom irreconeixedor. Així, el nom de *Theophrastus* apareix en les formes següents: «Trastius», «Teastius», «Teastrius» (B «Teasteus»), tots f. 3v; «Trofarto» 110; «Treofrato» 110v; «Teofarto», «Teofrastus», «Trophatastus» 116v. Pitjors són els casos en què Quilis no reconeix un nom propi com a tal, o, al revés, veu un nom en un mot comú: *Thermopylis* I.61: «entre Mopoli» 30v; *Poeni foedifragi* ('els cartaginesos que violaren els tractats') I.38: «Los penis, fedis e fregis» 21v; *Thebanum Epaminondam* ('Ep. deTebes') I.155: «Tebanio e Panimunda, ciutadans de Athenes» 81;[63] *Syracosium Dionem Plato* ('Plató Dió de Siracusa') I.155: «Sideratus e Diògenes, hòmens...» 81 (B «Siratus e Dagens, hòmens»); *Hecatonem*

62. Sembla faltar aquí una preposició com 'de'.

63. També la vella traducció francesa erra aquí: «Tibaude et Epaminande»; vegeu op. cit. n. 112, p. 280.

rhodium ('H. de Rodes') III.63: «Cató rodial» 151;[64] *Apud Xenophontem* I.118:«diu lo philòsop Tenofant» 63v; *Euripides* III.82: «Eurípides, rey e duch dels romans» 161.

Observem en aquests darrers dos exemples com Quilis s'esforça a afegir alguna petita nota biogràfica a tothom mencionat en Ciceró, encara que no sigui necessari per a la idea desenvolupada per l'autor, o, com aquí, equivocadament. El resultat d'aquestes interpolacions és que la traducció de Quilis pren el caràcter d'un anecdotari, d'una mena de *Who's Who* de l'antiguitat, ple d'historietes curioses, si no pintoresques, i fàcils de llegir, ja que estaven traduïdes de compilacions escrites en llatí medieval. És possible que a aquest aspecte degui l'obra el seu sorprenent èxit.

Aturem-nos un xic sobre aquestes notes biogràfiques. Quilis, per elaborar-les, ha consultat diversos llibres, probablement els que indicaven les notes del seu manuscrit llatí bàsic. Sempre que les seves fonts són abundants, transcriu passatges i pàgines senceres, amb cites en llatí, diàlegs, etc., sense pensar per quina raó Ciceró menciona la persona en qüestió, i perd de vista el fil del raonament general. Així, en I.108 dóna Ciceró una sèrie de noms de persones, que ocupen disset línies de l'edició moderna; Quilis, afegint-hi nota darrera nota, en fa deu pàgines, del f. 53 al 57v.

Però passem a presentar exemples. Citarem primerament algunes frases senceres; després, per estalviar espai, indicarem tan sols l'estructura d'alguns paràgrafs, per tal de mostrar com s'introdueixen aquestes notes biogràfiques.

> *Commemoratur ab eo Themistocles Pericles Cyrus Agesilaos Alexander* (II.16): «Són recitats per ell (Temistocles), Pericles (Cerus, Argelisaus e) Alexandre, tot insignes. Lo primer (Temistocles), duch de Athenes, ab gloriosa batalla (ab gran glòria batallà) e mans molt altes (apertes) vencé lo rey de Persida, Xerces appel·lat; e per ingretitud de viure e[65] de sa pàtria lençant-lo (lançat) del realme amanà-sse'n

64. El mateix nom és més avall simplement omès: *Sextus liber de officiis Hecatonis* III.89: «Lo sisèn libre dels oficis» (163). Hom troba també en altres llocs omissions de noms desconeguts: *Non apud medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam*, II.41:«No solament segons los philòsops, mas» (100); *Graecos versus de Phoenissis* ('versos grecs de les Fenícies'), III.82: «uns versus grechs» (161).

65. «de viure e» no es troba en B i és sobrer.

(anà-se'n al rey) Xerces per ell vençut, e féu-lo capità de ses gents contra los de Athenes, los quals guastà molt virtuosament. E aquell havia aquesta indústria de memòria[66] que sabia tots los noms dels seus ciutadans, segons diu Valeri. Lo segon, Pericles, fon (singular) deixeble de Anaxagoras, vivent sens màcula; la qual cosa (lo qual) ab (sa) noble e viva parlaria tots los ciutadans e capitans[67] de Athenes posà en servitut, en tant que may parlava que no leixàs spines al cor dels servidors e[68] hoydors. Lo tercer, Cirus, fou rey de Persida (e) de molts regnes, quasi tots los (del món, axí com diu, pres per sa gran indústria e fet d'armes; e sabia tots los)[69] noms dels cavallers. Del quart, Angelicanus (Argelisaus), no faç coment (compte), car axí com Tul·li sí's fa Panecio.» (89v)

Salmacida spolia sine sudore et sanguine (I.1):[70] «Salmacia, una dona pública de Athenes, dona[71] ab bells semblants e promatences carnals, levava los béns a jóvens folls, emperò a negú no retia sa carn. Axí, sens suor, treball e sanch, los vensia, levant-los la spalla o[72] la despulla. Aquests hòmens jóvens són masquins e miserables, e la fembre Salmacia loable en açò.» (30)

Demetrius (II.25): «Demetrius, rey de Àsia: Ell fon desabostat una vegada per Lucio Sil·la; lo qual tenent (tement-se) per dit de metzines menjava vint-e-dos fulles de ruda e dues nous e dues figues ab sal, e aprés, tament-se de son frare, tangué tal pràctica famant que per sanitat ho fahia que VII anys stigué entre silves e boscatges caçant, a fi que no durmís a cubert.» (94)

Exemples abreujats:

In quo genere graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt (I.108):[73] «En aquesta condició de batalles e victòries qui són dites més trahicions e aguayts e maneras no cavallarívols, posen los grechs Temestecles e Ferus e Salon (Temesteclem, Pheru e Salonem)... Lo primer, ço és Temestecles, fon... De Ferus no n'he trobat, car d'ell parla Tul·li en lo libre *De la cosa pública*, lo qual no tench. Jàsson no és pas lo primer grech qui anà per lo velor de l'hor, mas aquell qui era rey de Tesalia; lo qual...» (57)

66. «de memòria» no es troba en B. Cf. més avall.

67. B «tots los capitans e pobles».

68. «servidors e» no es troba en B; errada del copista de A, advertida i corregida tot seguit, però no eliminada.

69. A ha saltat d'un «tots los» a l'altre; falta, però, el subjecte de «diu»; «pres» està per '(regnes) presos'.

70. «Salmacida guanya trofeus sense suor ni sang.»

71. «dona» (o «donà»?), mot sobrer.

72. «la spalla o» no consta en B i és sobrer: un altre exemple d'una errada corregida, però no eliminada.

73. «Dins aquest gènere els grecs posen en primer rengle Temístocles i Jàson de Feres.»

Decii (I.61): «Desi pare, e Desi fill, moriren molt ardidament, la un en la batalla dels savis (de Samis) e l'altre en la batalla dels ffranceses e teotònichs,[74] car tots s'apellen gàl·lichs.» (30v)

Duo Decii (III.16): «Los dos Decis, pare e fill: Dels quals lo pare, com dagués batalla contra los latins –ço és los ytalians, latins apellats per Latinus, rey, fill de Sanno (Fanno), sogre de Eneas, pare de Latina, filla sua, del (de la) qual devallaren los cavallers quirintis que aprés foren romans... Semblant fou lo fill en la batalla que donà contra los turchs, en ajuda dels quals vengueren los alamanys, car vehent que l'estol dels tehotònichs malament na matien los romans... Aquestes virtuts de aquests vots e dos déus[75] són de la natura de honestat alta e sobirana. D'aquesta no parlam en aquest libre.» (132)

Nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt, ne illi quidem septem (III.16):[76] «Car en (ni) los desús anomenats savis són stats a Marcho Cató e Gornio[77] Lelio pars e eguals savis –dels quals desús havem ja parlat–, ne los dits Cató e Lelio són stats als VII savis, capità dels quals era Salon, pars e egualment savis... Los dits VII savis han en Egipte separats[78] de tota la comunitat del poble per tant que puguen compendre les fets de sciència... Salon vench en Athenes... dix Salon: «O greci, greci! pueri semper estis»... e departí los sacerdots de tot lo restant poble «ne contagione aliqua per fama castitatis sancta pollueretur.» (133)

Ut si Aeacus aut Minos diceret 'oderint dum metuant' (I.97):[79] «E açò és que Aleachy, qui devallà de llinatge de Gande, e Minos, rey dels Tebans, deyen "oderint dum metuant", 'aquests tres (dos) prínceps avorrexen quant los pobles temien'.» (48v)

Gygas ille (III.78): «En lo cas de Gigas, qui havia l'anell de invisibilitat de què havem desús dit.» (157v)

Anibal (I.38): «Anibal, qui donà dues batalles als romans, e en la una dels cossos morts feu pont a passar trans Tiberi, lo riu de Roma; en l'altre....» (21v)

Duo Luculli (II.50): «Los dos Locul·les, dels quals lo primer, Locio...; son frare Luculo, del qual no he trobat res insigne....» (107)

Nomen Tarquiniorum (III.40): «Lo primer..., lo segon..., lo tercer Tarquinus stech pare de Sexto Tarquino qui opresament e violentment sullà e avilà Lucrècia....» (142v).

74. Tan sols Deci el Jove batallà a Samnos i contra els gals.

75. «vots e dos déus»: «déus» és errada per 'Decii'. Potser «vots» és la primera falsa lectura de «dos».

76. «Ni foren savis M. Cató i G. Leli, que foren per savis tinguts i anomenats; ni ho foren aquells set.»

77. «Gornio» resol malament l'abreviatura «C.», que vol dir 'Gaius'. Les transcripcions d'aquests noms abreujats en llatí són sovint errònies; Quilis, però, hi posa força atenció, com ho prova *L. Pisone* II.75: «per Lilio o Lucio Pisone» (127).

78. Construcció inacabada: falta un verb com 'viscut'.

79. «Per exemple, si Èac o Minos diguessin: Odiïn, mentre temin» (Èac i Minos foren fills de Júpiter, jutges dels homes morts).

Per finalitzar aquesta revisió dels afegitons de Quilis a noms propis, aportarem dos exemples que mostren, una vegada més, com, a partir d'un nom propi, el traductor passa a parlar de coses de tota mena, sense relació amb el tractat ciceronià. El segon exemple donarà, a més, una impressió de l'ús del llatí dintre del text català –tant el llatí de Ciceró com el de les fonts secundàries– i de la qualitat ortogràfica d'aquestes cites.

> *Theophrastus unum librum de divitiis scripsit...* (II.56): «Aquest philòsop Teofrastus féu un libre *De riqueas* –altre *De amicicia*, en lo qual se clama de Natura dient: "Per què ha donada pus longa vida a diverses animals que no als hòmens? com pus necessària e pus pròpia sia la longa vida a l'hom que a la bèstia e pus noble a natura". E féu un libre *De conjuncció matrimonial*, e desloha tot matrimoni de dona lega, condempna e no aprova massa lo de la bella: que la lega serca ésser amada, e la bella tothom la ama. E conclou que "pobrea e fratura fan felir e errar la bella e la letja", concloent: "E, felix custos castitatis necessitas!" E en lo libre *De riqueas* posa...» (110)
>
> *Extant epistolae et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, sic enim accepimus, quibus praecipunt, ut oratione benigna multitudinis animos ad benivolentiam alliciant militesque blande appellando sermone deleniant* (II.48):[80] «Extant epistola: Refermem nostre dit: Les epistolies de Phelip (del philòsof) rey de Macedònia a son fill Alexandre –de la qual letra deval és posada una molt noble sentència– e la epistolia de Antípatris a Cassandre–qui[81] Antipater..., enviats sos fills en Aràbia hon eren sos cosins, mes-se en la clientena (clemència) e companyia d'armes de Cèsar... Marcho Antonio... scriví una epistolia a Alexandre, rey de Macedònia, sabent que volia mudar lo regiment e la policia de regir les ciutats e viles...[82] –e aprés la epistolia de Antigano ad Phelipen.[83] Antigonus... donà grans batalles, e pres lo realme (lo rey Alma) de Xipra... Aquest conquistà los lacedonians, hon moriren quoranta mília francesos e alamanys. Aquest scriví una letra a Phelip Macedo, de Alexandre pare, la qual començava: «Oracio benigna multitudinis animos ad benivolenciam illiciant milites blande appellando sermones.»... Phelip, ans que morís, dix: «...». Quod et

80. «Resten les lletres de Filip a Alexandre, d'Antipatre a Cassandre, d'Antígon al seu fill Filip, tots tres homes prudentíssims (així ens ho han dit): en les quals preceptuen d'atreure's amb un parlar benigne la benvolença de la multitud, i seduir els soldats adreçant-se'ls en temes falaguers.»

81. «qui», llatinisme amb el sentit de 'el qual'.

82. Segueixen ara fins i tot cites en llatí d'aquesta carta –tan apòcrifa en temps de Quilis!– que Ciceró ni tan sols esmenta.

83. Després de tantes interrupcions, Quilis s'ha oblidat de traduir *extant*, el verb principal d'aquesta frase. En l'afegitó següent tradueix i cita, en llatí, Sèneca.

factum est, car... – E de aquests tres molt savis barons havem après que aquells (als quals) scrivint manen e denuncien alguna cosa preceptòria e operatòria, «per oracionem benigna» e parlar molt dolç los coratges de la multitud e benivolència afalaguen, e los cavallers ab benignitat (suavitat) de paraules los anaixen appellant. Així ho devem fer nós.» (105)

És impossible distingir entre les notes sobre persones històriques i les notes sobre personatges mitològics. Però aquí s'obre la qüestió dels coneixements de fra Nicolau respecte a la civilització clàssica. El *De officiis*, de tòpic filosòfic d'interès perenne, no exigeix gran familiaritat amb el món antic, però nogensmenys presenta en molts llocs la possibilitat d'introduir glosses sobre la religió, la filosofia i l'administració dels romans, sobre llurs costums, lleis, mites i faules, etc. Creiem que aquí tampoc Quilis no feia gaire més que traduir els comentaris del seu manuscrit llatí, i deixa veure fàcilment que el seu interès per la cultura antiga no tenia encara res d'admiració i d'emulació. Però almenys no s'esforçava a transformar els romans dels temps de Ciceró en cavallers medievals, com ho feien alguns traductors-adaptadors anteriors. En alguns dels exemples que segueixen hom podrà observar algunes notes etimològiques ben medievals, totes evidentment de segona mà i no sempre enteses per Quilis.

Diana (III.95): «Diana, deessa de les silves, de les fonts e aygües qui, a manera d'una donzella vestida, portà en la una mà un arch fletxer e en l'altre una sageta, tirant tots temps als cervos cornuts.» (16)

Ulixes... et mulieribus, si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt, inserviret (I.133):[84] Ulixes,[85] qui era del realme de Grècia, soferí e sostengué ab sé mullers Surita (Surce) e Calipsa, si mullers són appellades, com uns dien que són ficcions e perills de mar, con fugí per la mort de l'emperador Agaix, per ço que hac la ymage de la deessa Pal·ladis, palladina (palladium) dita, que stava en lo temple de Minerva. Mas no curem de ficcions! Tengam que fos donat en cotidià e continuu servici de dues dones contràries a sa condició e natura, car elles eren ruinoses (renyoses) e plenes de contràries voluntats.» (60)

Sol Phaetonti filio (III.94): «La ystòria ffabulosa és aquesta: Sol acomanà a son fill Ffeton lo regiment de sos cavalls, qui són raigs solars, ab aquestes condicions: La primera que perdonàs als sperons..., la segona que les regnes dels frens tingués sol·lícitament e curosa.» (165)

84. «Ulisses... servent de dones, si és que poden dir-se dones Circe i Calipso.»
85. B «Olies», copiat així al marge per un lector.

Bellum tertium punicum (I.79): «La terça batalla de Àfrica (qui és dit 'punicum bellum', car Vido fundà Àfrica) de les gents de Citeri e Guidonis (Sidonis), les quals gents vengueren de Ffènix, ciutat qui sta a sol ixent; per los raigs e claror (calor) del qual són dits perinchs (punichs), ço és vermells; per la qual vermellor diu hom a les magranes (melgranes) "mala púniques" (punica), ço és poms vermells. Item, ells foren los primés inventors de les letres; per honor de les (dels) quals e memòria fa hom los caps dels salms e versos vermells, per lur renom antich e vermellura.» (40)

Genus forense (I.4): «Los oficis e regiment foriscal –tractant de les leys que Foroneus donà als grechs; e fon lo primer. D'on se diu "forus" aquest loch, a "for, faris", hon les coses (se proposen e per ley són juriades, e "forum" a "foro", qui és loch on les coses)[86] són stimades per vendició e compra segons ley de profit e honest; les quals coses e lurs leys principalment miren la doctrina de oficis.» (4)

Animadverto, quod, qui propio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur (I.37):[87] «A mi cové (sové) molt (bé) que, quant algun cavaller scomatria altre cavaller de camp clos, qui ere dit "duelum", "camp de dos", ere dit "perduelis", qui vol dir "home malvat", "scampador de sanch"; mas ara aquest cavaller de son nom propi és dit "enemich", qui volia dir tant com "humil pelegrí".» (20v)

Exemples més breus:

Hastam in foro ponere (II.83): «Posar l'asta e lo senyal de les vendicions públiques en la plaça e en lo mercat.» (124v)

Histrio (I.114): «Lo trufador e representador de jochs.» (62)

Cynici (I.128): «Los philòsops antichs qui possaven tota lur felicitat en lurs desigs carnals.» (68)

Emere aquae sextarium cogerentur mina (II.56): «Eren forsats lo sister de la aygua comprar sots certa peccúnia[88] e manaça de senyoria.» (110v)

A viris ad lanum medium sedentibus (II.90):[89] «Per hòmens qui seyen en mig de la porta.» (127)

86. Omissió en A, per salt del mateix al mateix. El comentarista seguit per Quilis proposa diverses etimologies de *forum*, d'on, sembla, el mot *fas* o el verb *fari*. En el ms. 12.839 de la Biblioteca Nacional de Madrid llegim al marge del f. 1: «Forense, quod exercent in foro, id est palatio; vel forense, id est civile, quia tres sunt actus civiles: id est demonstrare, deliberare et iudicare.»

87. «Em fixo en el fet que, dient 'estranger' al qui pròpiament és un 'enemic'...»; ben traduït, encara que es perd l'al·lusió als dos sentits de *hostis*.

88. B «pena»; però Quilis sembla haver tingut dubtes quant al sentit de *mina*, i fa dos tempteigs de traducció. El copista de B, basant-se en el que segueix, ha arreglat el text.

89. «Al Janus del mig»: part del fòrum on canvistes i banquers tenien llurs tendes.

Omnes in rostra escenderent... Marius ab subsellis in rostra recta (III.80):[90] «Tothom isqué als camps marcials, dedicats al déu de Mars, déu de les batalles, o als camps marcials, ço és per conquesta de bona guerra als guarrejants assignats e distribuïts... Mario emperò devallà ans de tots per lochs celats.» (159)

Nostro quidem anno (II.59):[91] En lo nostre any que cònsol fom e regim la edilitat.» (112v)

És evident que Quilis no coneixia l'expressió *anno nostro* ni sabia què significa *ab subsellis*, què fou el *rostrum*, què una *mina* (mot que interpreta com a forma verbal), com també va confondre el déu Ianus amb el substantiu *ianua*. Però en molts casos ha reeixit a explicar bé una cosa de l'antiguitat. Per fer això ha introduït sovint llatinismes, traduïts generalment tot seguit. Aquesta mena de llatinismes, acceptables perquè són necessaris, no resulten sempre fàcils de separar dels llatinismes superflus i pedants, com tampoc no ho són els d'un tercer grup, el de les transcripcions de mots llatins que Quilis no sabia com traduir. Quilis procedeix segons aquest darrer mètode quan li sembla que Ciceró fa distincions tan subtils que no creu poder expressar-les en català. Heus ací dos exemples. Observeu en el primer no solament l'al·lusió poc amable als calabresos, sinó també que la distinció en qüestió és de poca importància per a la idea general.

Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus, hoc loco disserendum est (III.73):[92] «En aquest loch no havem a parlar ni tractar *de sitaris* –ço és de ladres armats qui s'armen per fi de robar e viure franchament, pus home pobre defendre no's puga de lur companyia armada–, ni volem parlar en aquest pas dels beneficis[93] e donadors de matzines e verins mortals, com en Calàbria se diu acostumadament fer, ni de testementaris –ço és de hòmens fahents testimonis per

90. «Pujar tots plegats als *rostra*... Mari de la cambra del consell anà de dret als *rostra*.» Observeu l'ús del llatí pel traductor modern. La vella traducció francesa posa «la chambre du conseil», op. cit. n. 112, p. 276.

91. «L'any que per la llei corresponia.» Compareu l'escoli en l'edició de Venècia del 1500: «Anno nostro: Post praeturam eum primum petere licuit consulatum. Erat enim praefinitum tempus quo petere licebat.»

92. «Puix que en aquest lloc no hem de tractar d'assassins, emmetzinadors, falsificadors de testaments, lladres, concussionaris.»

93. «beneficis», en lloc de la transcripció del llatí *veneficis*; B, guiat pel context, posa «malificis».

parts e pactes, o en altre manera, en lo contrari de veritat notòria–, ni de *furibus* –ladres famats com ladres de nit o de jorn, prenent les coses de l'altre ell no sabent (o) ell no volent–, ni parlam ací de *peculatoribus* –ço és dels ladres dels béns de comunitat, del tresor de comú, o dels altres res. De aquests no parlam en aquest libre.» (155v)

Non viri boni, versuti potius obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri (III.57):[94] «De l'home no bo... mas de home versut (vençut), inich, injust, scut és fals (astut), obscur, pal·liat e maliciós, *callide, veteratoris, vafri*, e hom stut e de falses maneres vertader, ço és aguaytador e de dues cares en sos dits e fets.» (148v)

Quilis generalment ha analitzat el text de Ciceró solament al nivell del lèxic, anant d'un mot que coneixia a l'altre, sense analitzar primer la construcció sintàctica de les frases –les quals, dit sigui en favor d'en Nicolau, no foren puntuades en el seu manuscrit medieval. Llegint, paral·leles al text, també les glosses interlineals i marginals, que ja presenten tots els elements d'una traducció al llatí medieval de l'original clàssic, es perd, i ja no veu el bosc per culpa de tants arbres. De l'estructura total del passatge, no en té sinó una idea vaga, evocada per alguns mots claus, i encara menys ha analitzat el progrés lògic del raonament de l'autor sobre diversos paràgrafs i capítols. Però s'atura en detalls i s'esforça a penetrar la semàntica llatina per presentar als seus lectors tots els aspectes d'una cosa o d'un concepte, transcrivint, si li sembla indispensable, el mot llatí, afegint-hi explicacions i una o més traduccions aproximatives. Els traductors moderns també deixen de vegades en la seva versió paraules del text original; les fan imprimir en cursiva, i potser les expliquen en una nota de peu de pàgina, mètode desconegut en els manuscrits medievals, que estan encara en la tradició oral. Hi ha casos en què Quilis «catalanitza» el mot llatí amb algun canvi analògic rudimentari o simplement afegint-hi una desinència catalana, si no és que la paraula llatina té també un sentit llegida com a catalana, encara que no sigui el mateix. Aquests mots són, nogensmenys, estrangers al català, però com que s'hi afegeix tot seguit un tempteig de traducció, perífrasi o explicació, el lector els comprèn i pot aprendre el terme, que potser entrarà així en la llengua vulgar com a llatinisme, de forma

94. «No d'un home de bé, sinó més aviat d'un hipòcrita, equívoc, astut, fal·laç, maligne, garneu i trapella.»

o semàntic. De tot això, sense buscar de fer distincions més subtils, en donem una selecció d'exemples:

Inertia (I.28): «Inertia, altre manera de perea que no han (que a si) ne a altres seran veladors (són valedors)» (16)

Vectigales (III.87): «Victigals e drets peccuniaris» (162)

Nefarium (II.77): «Cosa nephària e dampnada» (121v)

Prodigi (II.55): «Pròdichs e scampadós, pròdichs e desmesurats donadors» (110)

Hospitalitas (II.64): «Hospitalitat, o a sa casa los viandants receptar» (115)

Archipirata (II.40): «L'archipirata e capità dels pirates de la mar» (99v)

Tributum (II.74): «Trahuts e fogatges e vitigals» (118v)

Fraus (III.71): «Tota malesa, frau e stúcia» (154v)

Fraus excluditur (III.71): «Tot frau e engan sia intredit e vedat e, per pus clar pasajar, protestat, request e exceptat» (155)

Peregrinos... exterminant (III.47): «Los peregrins, ço és los no vehins e no ciutadans..., han exterminats, destronits, exel·lats e maltractats» (145)

Numquam (I.83): «May e nunque» (41v)

Restricti esse (II.62): «Ésser restrets ne avars, durs e no donadors» (113v)

Deletus est (II.65): «És delida e rasa e posada en oblit de honor e glòria» (115v)

Suis facultatibus captos redimunt (II.55): «Ab lurs peccúnies e facultats reemen los catius presos e los presoners indignes» (110)

Boni ratiocinatores officiorum (I.59): «Bons, bells e clars rahonadors dels oficis e donadors dels comptes, rahons e causes» (29v)

Hom haurà observat que en molts casos aquestes explicacions ajuden ben poc a comprendre millor el text original. Quilis hi posa palla, s'atura sobre coses ben fàcils, es repeteix, usa diferents formes d'un mateix mot, introdueix llatinismes innecessaris. Sigui per influència de l'escola, del seu manuscrit comentariat –del qual tradueix també totes les glosses–, sigui per la seva formació de predicador, el desig de fer correspondre dos o tres mots catalans a cada mot llatí es torna mania:

Equus pretiosus (III.89): «Lo gran e bo e bell cavall» (163)

Augeri (II.87): «Créxer e aucmentar, difinir e declarar» (126v)

Scelere superatum (III.86): «Ab sutzura e falsa guisa fos stat mort e sobrat» (162)

Mala bonis ponit ante (III.71): «Les coses letges, deshonestes e innobles met devant a les bones, dignes e rahonables, hoc e encara a les beles honestes» (154v)

Duo maxime sunt fugienda, ne quid effeminatum aut molle et ne quid durum aut rusticum sit (I.129):[95] «Dues coses són molt squivadores: La primera que no digam alguna cosa afeminadament mas virilment, ne digam res follament, ço és luxoriosament, car serien leges (serïem leigs) sens tota bellea; la segona, que no digam res asprament ne rústica, ne fora de tota indústria e enginy, car jamay (nunqua) nós serïem bells ne plasents a l'hoir ne al veure» (68v)

In actione omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus (I.111):[96] «En la guisa de viure ne en la condició de nostres operacions no posem neguna dissonància, nuylla discrepància ne desagualtat, mas que tot sia egualat e proporsionat per mesura de la cosa d'om e no d'altri» (60v)

Dissimulat se accipere voluisse (II.79): «Feny-se no voler aquella, e dissimula aquella voler rebre» (122)

Copiosior (II.76): «Pus riquosament rich e habundós» (121)

Commodius (II.90): «Pus vantagosament e profitable, mils e pus pròpiament» (127)

Quaerit (II.61): «Tracten e desigen, demanan e enginyen» (113)

Haec est gravium hominum atque magnorum (II.63): «Car benignidat liberal és ofici de persones sàvies, sabents, madures e digestes e de grans e magnificosos coratges» (114)

Hom pot veure en alguns d'aquests exemples que és difícil indicar quan Quilis, amb allò que afegeix a un cert mot, l'explica com a entitat lexicològica, i quan es deixa simplement guiar pel context, agrupant paraules del mateix camp semàntic, com si esperés que el lector endevini la idea, o que almenys comprengui que es tracta d'un concepte de la llengua clàssica que el català encara no és capaç de traslladar tan fàcilment. El resultat és, però, que Quilis dilueix amb la seva verbositat la lògica del raonament ciceronià, confonent el lector, enfarfegant més que no aclarint. En la seva tendència a ampliar el text, cau sovint en l'estil oratori, que dóna al seu treball un esperit ben medieval i moralitzador, encara força lluny de l'humanisme:

Animus bene informatus ('esperit ben format') (I.13): «La pensa de aquell qui és sens peccat» (10)

Principio (I.11): «En lo principi quant les coses prengueren ésser per Déu» (9)[97]

95. «Dos excessos són d'evitar: la nostra conducta no ha d'ésser blana ni efeminada d'una part, de l'altre no ha d'ésser rude ni rústega.»

96. «En les nostres accions i en la nostra vida sencera hem d'evitar tota dissonància.»

Ut habeant libidinem procreandi (I.54): «Sia aquesta condició en propietat de procrear e engendrar semblant de si donada als vivents per natura, e per Déu neix en l'om una cobejança de engenrar» (27)

Dignitas (I.69): «Dignitat de lahor, ço és títol de loable, virtuós e de fort insigne e gran coratge»(34)

Frangi cupiditate (I.68): «Per una pocha de cobejança sia vençut, o per avarícia dezordenada o per amor de carn o de sanch» (33v)

Ab omni perturbatione liber (I.67): «Quitis de tota turbació de pensa, ço és de les passions, ira, cobejança, temor e amor desordenada de home contre honestat» (33)

Tranquillitas animi (I.72): «Sien senyors de les passions, ço és amor, ira, pahor e cobejança» (35v)

Nec anxii futuri sunt (I.72): «Vivint sens angoixa del temps sdevenidor, bo o mal, contrari o profitable» (35v)

Hoc Herculi, Iovis satu edito, potuit fortasse contingere (I.118):[98] «Aquest gloriós consell e propònit li vench al dit Èrcules per lo fat de Jovis, ço és per la dispoïció divinal de la cosa pronunciada per boca de algun parler o revelada (revelador) per visió a Èrcules; donques vench aquesta deliberació per disponició del sobiran bé» (63v)

Tornem a les observacions sobre l'ús del llatí en la traducció. Hem vist com a vegades Quilis transcriu simplement mots que no creu poder traduir satisfactòriament, i als quals, potser, vol tornar més tard; altres paraules, Quilis les considera prou importants per a ésser introduïdes en català com a llatinismes; també deixa en llatí mots o expressions que li semblen dignes d'aprendre a causa de llur importància lapidària.[99] Generalment afegeix una traducció, però hi ha casos en què no tradueix. Sorprenen les frases on l'element llatí és incorporat sintàcticament en la construcció catalana. Arreu topem amb trossos de llatí que trameten el lector al text original, els *lemmata*, usats sobretot després de llargs afegitons i a l'inici de capítols. D'altres expressions deixades en llatí mostren, ens sembla, la influència de la vida d'un frare, o bé de l'escola medieval, com per exemple aquest *vide textum* del f. 12, ben paradoxal en una traducció. La transcripció del llatí és bàrbara; la culpa, però, la tenen els copistes: el text de Quilis no era tan

97. Cf. f. 139: «la fi, qui és Déu».

98. «Però això a Hèrcules, nat de semença de Júpiter, potser li esdevingués.»

99. Així, Quilis traduïa de primer la fórmula *contra ius iurandum* ('contra la seva paraula') amb «contra segrament ni fe sagramentall»; vers el final del llibre, però, la deixava en llatí.

corromput, com ho prova l'exemple següent, on el manuscrit bàsic llatí deia evidentment *actione* i no *actore*, com passava a la còpia:

> *Virtutis laus in actione consistit* (III.5): «Virtutis laus in actore consistit»: La laor de virtut en operació e execució de virtuts stà (115)

Passem ara a una collita de passatges on hom pot observar les diverses maneres d'usar el llatí en la traducció:

> (III.23): És stat instituhit que «non liceat sui comodi causa alteri noscere»: que no's pertanga a negú per causa de son profit noure a l'altre (136)
>
> (III.39): E per ço demana Tul·li: «Set quero»: mas demà yo (141v)
>
> (III.18): «Credo»: Yo creu e pens, diu Tul·li (134v)
>
> (II.57): E per ço, «intelligo», diu Tul·li (111)
>
> *Omnes enim immemorem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant* (II.3):[100] «Omnes hii qui inveniorem (iuniores) beneficii oderunt extimant reputant»,[101] desserció e ablit deliberat ésser a ell injúria donada, «et enim (cum) qui faciat comunem hostem tenuorum (temporum) et pauperum et miserabilium» e dels servidors liberals «iudicant, impugnant, promulgent e fama» (113v)[102]
>
> *Ii, qui armis positis ad imperatorum fidem confugiunt, quamvis murum aries percusserit, recipiendi* (I.35):[103] Aquells los quals, les armes deposades, retent-se als victoriosos prínceps són confugits a lur fe, «quamvis murum aries percusserit» – encara que la schala toch lo mur e lo trebuch fira la terra (torre), «recipiendi sunt», reebedors són en fe a corporal vida (19v).
>
> *Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos* (II.68): Item: «Utendum est excusatione» denant aquells los quals (116v)
>
> *Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi summi viri filios* (II.80): «Quid in nostros (meos) grecos gratissimi viri (deii) filios»: Aquests Grechs foren germans, e molt hòmens sediciosos e torbats del poble... Què direm donchs dels grans (barons e tribuns, fills del sobiran Grech, vertaderament fills e nebots del) superior Africà? Què'n direm sinó...? Certes hoc!» (122v)

100. «Car tothom odia el qui s'oblida dels beneficis, i mira aquesta injúria com si els fos feta a ells, ja que espanta la liberalitat, i així tothom té aquell que ho fa per enemic comú dels humils.»

101. Més aviat que transcriure el text original, Quilis copia aquí, i tradueix a mitges, la paràfrasi del comentarista, que indica cinc sinònims per a *putant* i dos per a *tenues*. «Deliberat» és l'expressió 'de liberalitat' sincopada.

102. B «iudicant, imputant per vulgum et famam».

103. «S'han d'acollir aquells que, deposant les armes, es lliuren a la mercè dels generals, fins i tot quan ja l'ariet ha colpit la muralla.»

En aquest darrer exemple, abreujat aquí, hom pot observar –a part del *lemma*, de la nota biogràfica interpolada, del salt d'una ratlla en A, del fet que el copista de B es permet canvis basant-se solament en el text que transcriu– un tret característic del treball de Quilis: contesta a totes les qüestions retòriques de Ciceró! Heus aquí més exemples d'això:

> *Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse, quae vulnera?* (III.85):[104] «Aquest rey, quantes nafres de consciència e legeses de bondat te penses e afermes que tinga en sa ànima, quines nafres, quins morsos de devorant bèstia? Certes, molts e innumerables.» (16v)
>
> *Pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus?* (I.57):[105] «Donchs, per la amor de la pàtria, qui may dupta la mort, pus sap o és cert de la vida sdevenidora? Ço és, quin sper millor vida? Quasi diga, no may no dupte negun hom just e bo, e més per aquesta amor de pàtria que de les altres amors.» (28v)

Creiem que aquests exemples ja han permès de conèixer millor Nicolau Quilis. Ell mateix confessa la manca d'una preparació rigorosa en llatí clàssic, i espera remeiar-ho amb la seva bona voluntat i perseverança. El seu pitjor defecte és el de no veure les dificultats, sinó que continua, passi el que passi, traduint i traduint, esperant l'aclariment de la idea ciceroniana en voltar les pàgines, en lloc de tornar enrera i analitzar, o simplement rellegir, el passatge sencer. Quan topa amb una dificultat, ço és, quan per fi s'adona que la idea pren un gir estrany, en lloc de cercar l'error intenta d'arranjar les coses en el text que segueix, fins i tot insistint en l'error, com quan tradueix *assentatores* "aduladors" (I.42) per «absentadors del bé e procuradors de mal» (23).

Compareu els passatges següents:

> *Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quos Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus* (I.32):[106] «Car, si en les faules ha veritat,

104. «Quines taques et penses que hi haurà dins la seva consciència, quines nafres dins el seu cor?»

105. «Per ella, quin home de bé dubtaria de llançar-se a la mort, si a ella hagués d'ésser profitosa?»

106. «Així, si, com diuen les faules, Neptú no hagués complert la seva promesa a Teseu, Teseu no hauria estat privat del seu fill Hipòlit.»

Neptunus no haguera fet ço que hauria (avia) promès a Theseo de dir-li[107] la mort de son fill Ypòlit –per la mort del qual perdé la vista; car tres coses li havia promeses Neptunus, e la una era de son fill. E si donchs no li u hagués dit no fóra de la vista viduu.» (18)

(Scipio Africanus) Nullus eius ingenii monumenta mandata litteris (III.4):[108] «De son studi e philosofia no se'n mostren neguns scrits, manaments, letres, ne sepultures, ço és libres hon són los dits doctorals sepellits e scrits.» (129)

Splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur (II.57):[109] «La resplandor de l'ofici de adulitat –qui és guardar lo tresor de l'imperi e la casa on són les peccúnies de comunitat– fos demanat e donat a bons e aprovats hòmens e a pàtria,[110] que no ha richs e quitis de dons donar e reebre, màxime a no donadors de la edilitat e tresoria comuna, qui és iniqua cosa.» (111)

Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? (III.91):[111] «Si algun fa venda de verí ab propòsit, e ve algun no sabent que verí sia no (e) vol comprar d'aquell, no li deu dir lo venador: açò és verí?» (164)

Seria possible continuar així i agrupar encara més observacions sobre l'un o l'altre aspecte del treball de Quilis. Crec que val més deixar al lector la possibilitat de jutjar per ell mateix, no sense invitar-lo a rellegir ara, fora del context, els exemples citats i a analitzar-los des de tots els angles. Però, diguem-ho una vegada més, no creiem que Quilis sigui un model característic dels humanistes catalans del segle XV. Podríem citar-ne molts, de coneguts i d'anònims, que es poden comparar favorablement amb els millors humanistes i llatinistes dels països veïns. És un fet innegable que, generalment, tothom, i no solament a Catalunya, preferia d'evitar les dificultats del llatí clàssic adaptant versions romàniques ja existents. Resulta una ironia, doncs, que precisament Quilis es posés a treballar sobre un text original, ignorant fins i tot de l'extensió de la seva ignorància.

És interessant d'observar que Ciceró, tan fonamental per al Renaixement, no fou gaire més ben traduït a França, país d'on Catalunya rebia tants impulsos culturals. Robert Bossuat, després d'estudiar a fons les traduccions de Jean Miélot, un xic més jove que Quilis, conclou que el seu treball fa «une impression décevante», i que és «lourd, confus, barbare

107. «dir», evident error per 'dar', repetit més avall.
108. «No resta cap record del seu talent confiat a les lletres.»
109. «Que s'exigeixi dels homes millors, durant llur edilitat, espectacles esclatants.»
110. «pàtria», evident errada per 'patricis'.
111. «El qui sabent-ho ven un vi que comença a agrejar, ha de dir-ho o no?»

et souvent inexact» i «d'une déplorable faiblesse». Hi observa moltes de les mateixes febleses que hem trobat aquí en Quilis.[112]

Quant a la Península Ibèrica, no s'han estudiat encara les altres traduccions conegudes del tractat *De officiis*. El ms. li-21 de la Biblioteca Nacional de Madrid conserva una traducció aragonesa; a la fi del segle XIV, Gonzalo Vidal de la Caballaria féu una versió castellana; del 1422 data la traducció d'Alonso de Cartagena, bisbe de Burgos, editada a Sevilla el 1501; una altra, també del segle XV, és anònima.[113]

A Portugal hi havia dues traduccions: la primera, feta pel rei Alfons, es perdé durant el terratrèmol de 1755; la segona és deguda a l'infant don Pedro, duc de Coïmbra.[114]

Esperem que els fragments publicats aquí permetin de fer-se una idea de la traducció inèdita del *De officiis* feta per Nicolau Quilis i que les meves notes no manquin d'interès. Que em sigui permès d'acomiadar-me dels meus pacients lectors amb els mateixos mots emprats per Ciceró a la fi del seu tractat, tot citant una expressió popular: *Aqua haeret, ut aiunt* ("s'ha encallat l'aigua en la clepsidra") (III.117). Com ho tradueix Quilis? «Apparà que l'aygua sia sechadat e la sequedat aygua» (173v). Prou d'això! Adéu, doncs, lector: *Vale igitur* (III.121): «Sies sans o alegre!» (178)

112. Robert Bossuat, «Anciennes traductions françaises du *De officiis* de Ciceron», *Bibliothèque de l'École des Chartes* 96 (París 1935), 246-284; «Jean Miélot, traducteur de Cicéron», *ibid.*, 99 (París 1938), 82-124.

113. Vegeu M. Menéndez Pelayo, *Biblioteca hispano-latina clásica*, 2 (Madrid 1902), p. 319, núm. 189, i 1, p. 586; M. Schiff, *La bibliothèque du Marquis de Santillane*, «Bibliothèque de l'École des Hautes Études» 153 (París 1905), p. 63; J. Monfrin en *Journal des Savants*, 1963, p. 188.

114. Ed. J. M. Piel, «Acta Universitatis Conimbrigensis», 1948.

3. Extrets d'obres d'Eiximenis copiats i amplificats per Jaquet de Marvilla en un manuscrit de Santes Creus

El ms. 22 de Santes Creus, conservat com a ms. 46 en la Biblioteca Pública de Tarragona, ha estat descrit ja el 1903 per mossèn Bofarull.[1] Es tracta d'un gran còdex de 454 folis que aplega, segons llegim en el llom, tres tractats: *De incar(natione)verbi / Ord(inatio) vitae religiosorum / Car(dinalis) camaracen(sis) «De refor(matione) Ecclesiae»*. A més d'aquestes obres en llatí hi trobem dos plecs –un davant i l'altre darrera del pamflet del cardenal Pierre d'Ailly del 1416– amb textos en català; Bofarull els va qualificar de «verament clàssics». Els dos plecs duen a la fi la firma d'un cert Jaquetus de Marvilla. Bofarull indica que la portada del primer plec s'havia arrencat ja des de feia temps, però que el text –deu apartats «sobre els novíssims»– li semblava complet. De la segona obreta diu que parla «De la passió y creu de Jesucrist» i que en falta el penúltim foli.

El 1952 i 1954 J. Domínguez Bordona va tornar a parlar del ms. 46, creant la falsa impressió que Jaquetus de Marvilla era l'autor dels dos tractats i que «Novíssims» i «De la passió de Jesucrist» eren els respectius títols.[2] Demostraré en el present estudi que Jaquet no fou l'autor

1. Jaume Bofarull, «Còdexs catalans de la Biblioteca Provincial de Tarragona», *Revista de Bibliografia Catalana* 3 (1903), 168-216, esp. p. 195. La Biblioteca de Catalunya té fotocòpies dels folis copiats per Jaquet (signatura: FR 150). La nota de Bofarull fou aprofitada per Pere Bohigas a «Petita contribució a l'inventari d'obres catalanes de pietat popular anteriors al segle XIX», *Analecta Sacra Tarraconensia* 28 (1955), 355-368, núm. 75 i 65 (reimprès a *Sobre manuscrits i biblioteques*, Montserrat 1985, 262-272).

2. J. Domínguez Bordona, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus* (Tarragona 1952), p. 52; i *Manuscritos de la biblioteca pública de Tarragona* (1954), p. 10. En Domínguez es va basar Beatrice Jorgensen Concheff, *Bibliography of Old Catalan Texts* (Madison 1985), núm. 1130 i 1131.

d'aquests dos plecs, però que potser fou més que un simple copista. Probablement va ser ell qui, a mitjan segle XV, havia escollit els cinc textos en qüestió i qui hi havia introduït força canvis estilístics i fins i tot algunes interpolacions. L'autor en què es basa en més de tres quarts dels seus folis és Francesc Eiximenis, representat pel *Llibre de les dones* i pel *Llibre dels àngels*. És ben probable que els altres extrets estiguin també relacionats amb el polígraf de Girona, tant el *Mirall del crestià* atribuït a sant Agustí, com l'oració afegida a la traducció catalana de Guillem de Fontana del *Psalterium*, com també *Les nou paraules de sant Albert*, amb les quals Jaquet completa el seu segon plec.

O. Sinopsi

Comencem amb una descripció més detallada de les planes escrites per Jaquet. La primera columna fa referència als folis del manuscrit, la tercera indica les fonts.

Primer plec:		
425r	(Agustí), Mirall del cristià:	Bernat, Rhythmus 1-16
427r	última ratlla:	Eiximenis, Dones 384-385
428v	primer punt i a part:	Dones 386
429r	segon punt i a part:	Dones 387-388
430r	tercer punt i a part:	Dones 389
431r	quart punt i a part:	Dones 390; s'omet 391
431v	cinquè punt i a part:	Dones 392; s'omet 393
432r	sisè punt i a part:	Dones 394, 395 comença
432r	Axí mateix... Açò no ho he:	Interpolació de Jaquet
433r	setè punt i a part:	Dones 395 acaba
433r	vuitè punt i a part:	Eiximenis, Àngels 3.27 fi
433v	espai per a rúbrica:	Psalteri, trad. Fontana
Segon plec:		
447r	sense rúbrica:	(cf. Àngels 3.21ss, punts 1-3)
447r	segon punt i a part:	Àngels 3.24 (acaba punt 3)
448r	tercer punt i a part:	Àngels 3.25-30 (punt 4) (3.27 fi)
452v	novè punt i a part:	Àngels 3.31 (punt 5)
453r	foli arrancat:	Àngels 3.31 fi. Comença Albert
454r	explicit	

El fet que Jaquet firmi tant al f. 433v com al f. 454v, i que incorpori un mateix extret en l'un i en l'altre plecs, sembla indicar que pensava fer circular els dos plecs independentment; no es troben separats en el còdex 22 per inatenció del relligador. Em fa l'efecte que no es tracta de simples notes de lectura. Com s'explicaria, altrament, que Jaquet marqui tan clarament una interpolació seva? També els canvis estilístics amb els quals creia adaptar els originals medievals als gustos del seu temps deixen entreveure que el nostre desconegut personatge es complaïa en el paper d'editor, i fins a cert punt una mica en el d'escriptor.

1. El primer plec

1.1 *El «Mirall del pecador», atribuït a sant Agustí, que comença amb una traducció de dues estrofes d'un «rhythmus» de sant Bernat*

El primer text comença –després de deixar en blanc tres ratlles per a una rúbrica i l'espai per a una gran inicial– amb un apartat que té tots els aspectes d'un *accessus ad auctorem*, o bé d'una nota preliminar d'un traductor. Diu:

> Com lo beneventurat mossèn sant Agostí consideràs que rahó, justícia e ley natural ensenya que nostro senyor Déu, així com a creador, governador he continuat benefactor e senyor principal nostra, deu ésser contínuament adorat, servit, temut, amat e preat per tota creatura, e vehent les grandes errades e fallenczes que los cristians vuy en dia fan e tenen en lur vida, sí féu un dictat o compendi al qual mès nom *Miral del cristià*. Car així com lo mirall demostra a la persona sa bellesa ho legesa, així aquest dictat demostra a tots aquells qui volran legir ho ascultar atentament la via de lur salvació et dampnació. E comencza sub aytall exclamació ho interrogació, dient enaxí....

Tot lector, doncs, creurà que el text que segueix a aquesta introducció és el *Mirall del cristià* de sant Agustí. Llegint després de cinc planes la frase

> O, mala ventura, diu sant Augustí, serà en aquells miserables e mesquins de peccadors que abans volran experimentar les damunt dites coses per experiència e obra que no les vòlran pensar, creure ni exmaginar perquè se'n puxen guardar. Certament, los qui ara no les volran creura, creuran-les d'assí a poch de temps quant les experimentaran per obra.

un lector modern pensarà que el traductor, per la raó que sigui, li recorda ací el nom de l'autor, tot i continuar transcrivint el mateix text. Un lector medieval, però, hauria probablement reconegut en la repetició del nom de l'autor i en l'expressió «les damunt dites coses» el senyal que amb aquesta frase acaba l'obreta de sant Agustí.[3] No crec, doncs, que fos Jaquet el redactor de la introducció i el comiat d'aquest text, sinó que ho va treure tot d'algun llibre. Nogensmenys, que no deixés cap indicació –ni títol, ni punt i a part, ni calderó, ni deixant en blanc almenys l'espai dels últims dos mots del f. 427– per assenyalar que després dels mots «experimentaran per obra» canvia la font, ens fa demanar si no tenia la intenció de fer-nos creure que continua el *Mirall del cristià*.

Ara, sant Agustí no ha escrit cap *Mirall del cristià*, ni se li atribuïa a l'Edat Mitjana cap text que es pogués considerar la font immediata i única de Jaquet.[4] L'inici del primer text, però, correspon literalment a les primeres dues estrofes –començant pel refrany– d'un *rhythmus*, intitulat en alguns manuscrits *Meditatio mortis*, atribuït a sant Bernat; però després, els dos textos, tot i coincidint en el tema, van pels seus propis camins. Com indicaré en les notes a la transcripció completa del *Mirall del cristià* català a l'apèndix (ací omès, pp. 333-335 de l'original) l'autor coneixia directament o indirectament les *Meditationes de humana conditione* del pseudo

3. Vegeu, per exemple, el cap. 386 del *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis (ed. cit. més endavant, p. 561), que comença: «Sent Agostí en un seu sermó, explicant la terribilitat de les penes d'infern, diu així: O pecador, ages pietat de tu matex e pensa que...», i acaba així: «Donchs, diu aquí sent Agostí, en açò pensa ara, per tal que...» Aquest capítol, que sembla basar-se en fonts comunes amb el *Mirall del cristià*, fa part de l'extret de Jaquet.

4. El *Speculum peccatoris*, atribuït a Agustí a l'Edat Mitjana, no correspon gens al text transcrit per Jaquet. El text llatí s'edita en la PL 40, cols. 983-992; les dues traduccions catalanes foren editades per Antoni Griera, «El "Mirayl del pecador", atribuït a sant Agustí», *Analecta Sacra Tarraconensia* 28 (1955), 115-126, i Giovanni Maria Bertini, «I "Soliloquia" e lo "Speculum peccatoris" dello pseudo Agostino in catalano», dins *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, 2, *Analecta Sacra Tarraconensia* 12 (1936), 233-263. Recordem que el beat Giacomo Bianconi de Mavania, mort el 1301, havia escrit un tractat de vint-i-tres capítols sobre el judici universal amb el títol de *Speculum peccatorum*, desaparegut del seu convent de Bevagna al segle XVI (vegeu *Dizionario biografico degli italiani*, 10, 1968, 248). El *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* descriu un *Sermone della morte* (vol. 3, p. 158, núm. 2998) i un tractat *De vanitate saeculi* (p. 173, núm. 3030), atribuïts a sant Agustí, que podrien tenir alguna relació amb el nostre text

Bernat, el *De contritione cordis* del pseudo Agustí, la Dansa de la mort, el tema de l'*Ubi sunt*, l'Art de morir, el text d'escola que comença «Chartula...» –ço és el *De contemptu mundi* atribuït a Bernat–, i altres textos medievals sobre la vanitat del món i el judici final, tan temible com inevitable.[5] Les repeticions que trobem en el Mirall probablement són degudes al fet que l'autor combina diverses fonts sobre el seu tema.

Transcric a continuació en columnes paral·leles l'inici del *rhythmus* llatí i del text català fins allà on acaba la traducció directa.

Dic, homo,
cur abuteris discretionis gratia?

1. Cur vitae viam deseris,
et tendis ad supplicia?
Saluti prefers otia et pretiosis vilia.
Nec metu poenae flecteris,
nec spe salutis traheris,
ut summa quaeras gaudia.

2. Quid valet mundi gloria
vide, quam sic amplecteris?
Multa vides indicia
quod scienter deciperis
et cum labente laberis sequendo transitoria.
Sic bona permanentia
sub aure surda preteris.[6]

Digues, tu, cristià: per què abuses de la gran e singular gràcia e discreció que Déus te ha donada? No sabs tu que tots los hòmens del món naturalement appetizen e desigen aver bé? E, donques, tu, per què jaqueys lo bé e prens lo mal? Jaqueys la via de la vida, e prens la via de la mort. (...) cares precioses appetuals e prens les vils, pudents e transitòries. No has pahor ni temença de les terribles, espaventables e molt doloroses penes e turments infernals, ni nengun escalfament, desiyg, fe ni sperancza dels inextimables he incomparables delits e goygs celestials.

(2) Tu veus clarament que aquest món és transitori, miserable, mortal e molt enganador, e aquell voluntàriament e ab subbirrana cura e diligència appeteys e vols aver e posseyr –lo qual, vulles o no, auràs prestament a jaquir –qui certament te darà perpetual dampnació– e los subirans béns de paradís ab les orelles tancades e uuls cluchs vilpendeys, menspreas e jaqueis anar a total exoblit e hoblidancza

5. Sobre aquesta mena de textos vegeu els dos volums de Robert Bultot, *La doctrine du mépris du monde en Occident de saint Ambroise à Innocent III* (Lovaina-París 1963-1964), i els seus articles «Les "Meditationes" pseudo-Bernardines sur la connaissance de la condition humaine. Problèmes d'histoire littéraire», *Sacris Erudiri* 15 (1964), 256-292, i «La "chartula" et l'enseignement du mépris du monde dans les écoles et les universités médiévales», *Studi*

Les meves recerques d'una prosificació d'aquest *rhythmus*, o de textos en prosa que es poguessin considerar tant la font del versificador com la de Jaquet, no han portat, fins ara, resultats positius. Estic convençut que Jaquet transcriu, introduint-hi els seus acostumats embelliments estilístics, i fins i tot alguna o altra interpolació, una traducció catalana d'un text llatí relacionat amb aquest *rhythmus*. No em sorprendria si un dia descobrim que Francesc Eiximenis té alguna cosa a veure amb tot això.

1.2 *La còpia augmentada dels capítols finals del* Llibre de les dones *de Francesc Eiximenis*

Amb els dos darrers mots de l'última ratlla del foli 427 comença la transcripció del cap. 384 del *Llibre de les dones*, com mostra la sinopsi següent:

Santes Creus	Llibre de les dones, cap. 384:[7]
Totes les sanctes scriptures nos ensenyen, amonesten, e incessanment criden e trompen tot dia, que tostemps dejam aver en memòria e davant los nostros ulls lo dia de la nostra mort e del molt estret juy de Déu.	Ensenyen-nos les santes scriptures que tostemps agam memòria de la mort e del juy de Déu estret. Car aquí és lo jutge fort agut qui totes coses veu, e és fort rigorós, inquisitiu, car damana'ns del cors e de nostres

medievali 8 (1967) 787-834. El nostre text no coincideix amb l'obreta que comença «O home mesquí qui ets de ànima rahonable» que trobem en tres manuscrits catalans (vegeu Bohigas, núm. 71, i l'apèndix a *La imitació de Jesucrist* de Tomàs de Kempis, ed. R. Miquel i Planas, B. 1911).

6. Ed. PL 184.1315. El text segueix: 3. «Certe, non excusaberis / dissimulando talia./ Nam si sic subterfugeris,/ post restat conscientia / quae non tacet latentia:/ et divina judicia / declinare non poteris;/ sed si convictus fueris / patet mortis sententia. 4. Non confidas de venia / si sero poenitueris./ Dies est peremptoria;/ quam nisi tu praeveniris / fructu condigni operis / et reatum purgaveris / erit tibi miseria / absque misericordia /in aeternum cum miseris». Observem que les estrofes 6 a 10 tenen un nou refrany i un nou grup de rimes (per exemple 7. «Cernet hoc meditatio / quid nos primo fuerimus:/ O vanitatum vanitas / curarum occupatio!/ O, cur ambitur dignitas?/ cur opum cumulatio?/ Quo tendit congregatio?/ aut quid valet cupiditas?/ Est in sepulcro foeditas / et extra dealbatio». Les estrofes 11 a 15 no tenen refrany, però sí noves rimes, i el *rhythmus* acaba amb tres ratlles ja usades en l'estrofa 11: «Cerne quid es et quid eris,/ modo flos es, et verteris / in favillam cineris».

E nosaltres, axí com a ffols, la menys ànsia que avem és aquexa. Certes, tinch-te per dit que aquí serà lo jutge molt agut e fort qui totes coses sab e veu, e res no'l serà amagat. Lo qual serà molt rigorós e fort inquisitiu he executiu. Lo qual, certes, en aquella hora no poràs mitigar ni placar per molts dons ni prometences que li faces d'aur ni d'argent, ni t'i valran prechs d'amichs ni de parents, ni legoteries ni simbells, tan solament lo bé o lo mall que fet auràs te valrà o't nourà. O, quant temia aquest dia del juy mossèn sant Jerònim, quant dehia: «Si meng o bech, o qualsevulla altra cosa que'm facza, tostemps me va el cor e la pensa en aquella terrible veu que dirà: *Surgite, mortui, ad judicium*, qui vol dir: Levats-vos, morts, a hoyr lo juy de Déu!» En aquell dia El nos demanerà del nostro cors e dels nostros membres com ne aurem usat, e de l'ànima e de totes ses potències, axí com de la rahó, de la memòria, e de la nostra voluntat e del franch arbitri, e de la nostra consciència, e de tot lo temps que avem veschut com l'avem despès. O, diu sant Agostí, e si sabies com és fort aquel juy...

membres con n'avem usat, e de la ànima e de totes ses potències, axí con de la raó e de la memòriae de la nostra volentat e del franch arbitre, e de la nostra consciència, e del temps que havem viscut. O, diu sent Agostí, e si sabies con és fort aquell juy...

Diguem tot seguit que Jaquet no mantindrà per molts folis més aquest alt grau d'intervenció amb substitucions i afegitons en el text transcrit. En general es limita a la mena de canvis estilístics de poca importància que estudiarem més avall. Mereixen, però, citar-se tres interpolacions seves, una –en dues parts– en el cap. 385, i les altres en el cap. 387:

7. Cito el ms. A, copiat el 1427, editat per Frank Naccarato i Curt Wittlin, «Biblioteca Torres Amat» 9-10 (B. 1981), 559 ss. Però Jaquet sembla seguir més aviat un text relacionat amb el ms. B. Vegeu per exemple cap. 389: ms. A «jerarquies», Jaquet i *Cercapou* «patriarques»; o bé cap. 390: ms. A «triumfadors», Jaquet i ms. A del *Cercapou* «circumfahedors» (ms. E «circonfeïdós»). Observeu que Eiximenis cita a la fi del present extret sant Agustí, però la font precisa resulta per ara introbable. El mateix passa al cap. 386, presentat com a resum d'un sermó del mateix sant.

> Dones 385: «Deya Orígenes»: Interpolació: Aquí aurà pena de pahor que incessantment cresserà e nunqua finirà. Aquí aurà pena de error inmitigable. Aquí aurà desperació de tot bé. (...) Aquí aurà'n, encara, moltes altres ho inumerables penas, tantes e quantes que por ni pensa d'ome no poria esmaginar ni pensar, ny lengua ni boccha dir ni explicar, per tormentar e cruciar los dampnats segons lurs mèrits.

> Dones 387: (En lloc de «segons los béns qui aquí nos mostren»): Interpolació: Axí matex diu mossèn sant Paul quod «Oculus non vidit nec auris audivit nec in cor hominis ascendit que preparavit Deus diligentibus se», czo vol aytant dir que 'Jamay ull no ha vist ne aurella no ha auyt ny jamay cor ni pensa d'ome ha pensat ni esmaginat les coses ni la glòria que nostro senyor Déu ha preparada he apparellada en aquells qui l'amen'.

> Dones 387: (Afegitó a la fi): Hon lo gloriós doctor sant Jerònim, responent a sant Agostí sobra una qüestió que li demanava de la glòria de paradís, sí li respòs enaxí: 'Augustí, Augustí: què quers ne què demanes de la glòria del paradís? Dich-te que pus tost auries mès tota la mar en ung petit vaxell, e auries conclòs tot lo universal món dins lo teu puny, he auries emperat lo cell e tots los elaments que no exercitassen lurs moviments e cursos, que no auries esmaginada ni compresa una petita partícula de la pus petita glòria que los gloriosos sants han e possehexen en paradís.

Jaquet passa del cap. 384 al cap. 385 sense deixar espai. Eiximenis comença el nou capítol dient que «Conseylava sant Agostí en un sermó a tothom generalment que tostemps hagués memòria de la mort». El lector del manuscrit de Santes Creus pensarà probablement que del *Mirall del cristià* està ara passant a algun sermó del mateix autor. Potser Jaquet volia mantenir aquesta il·lusió encara per més temps, canviant a continuació una al·lusió a Boeci per una referència a Agustí. Poc després, però, Eiximenis cita Beda, i Jaquet ho deixa, i tot l'apartat que comença al f. 430 es presenta com a tret de «Fulgencius en lo seu Tractat de contemplació». Si assumim que Jaquet no coneixia les dates exactes de la mort de sant Agustí, de Beda, de Fulgenci i de sant Anselm –o que pensava que els seus lectors no s'hi fixarien–, podem mantenir la nostra hipòtesi que volia fer passar els extrets d'Eiximenis com a part d'una obra de sant Agustí. Però al f. 433 ens sorprèn la frase següent:

> Aczo no ho he agut –acczò que yo ara dich– (ni) après de mi matex ni de nengú, mas he u après he agut del seu sant Evangeli, qui no (pot) mentir.

La comparació del text de Jaquet amb el cap. 395 del *Llibre de les dones* permet descobrir que precedeix una llarga interpolació. Cap calderó o espai marca l'inici de l'afegitó que transcric a continuació:

> Axí matex li deu recordar lo dit que ha dit Jhesucrist que diu, que convendrà de intrar en paradís per molts affanys e tribulacions, e que la via que aporta l'om a salvació he a la eternal vida és molt estreta, aspra e congoxosa, e aquella que aporta l'om a dampnació he a perdició és molt ampla, speciosa e delictosa; e molt(s) són aquells qui van e caminan per aquella. O, com som fols he horats, orps he obcegats e induruyts: volem-nos alegrar he aver plaers e delits assí en aquest món, e aprés desiyam he volem regnar en paradís ab Jhesucrist! Si Ell –qui mai féu, esmaginà ni pensà peccar– li convench de passar e de aportar passió, pena e turment en aquest món per entrar en aquella beneyta glòria sua: ¿quina securitat, fe ni esperancza avem nosaltres de intrar-hi, donant-nos e avent plaers e delits, e no voler passar ni sustenir affanys ni treballs en aquest món? Si Ell, qui és Déu e senyor totpoderós he universall, hi volch entrar –[per] observar e tenir <per> pura justícia– tot nuu, flagel·lat, turmentat, passionat, scarnit e vituperat e ab tan cruell mort [e] passió, scampant la sua preciosa sanch en l'albre de la vera creu: ¿entrar-hi-em nosaltres qui som plens de vicis e de peccats, ponderosos e faxucs, richs e plens de vicis, d'aur e d'argent, seguint tota nostra voluntat, donant-nos plaers e delicts, ben vestits e calczats, manyant et bevent delicades viandes e dormint delicadament en nostro bon lit? Acczò que lo Senyor no ffa ni voll fer per si matex, per mantenir he observar justícia:¿ <per> fer-ho-à per lo vessall e servidor, farcit he enlardat de vicis e de peccats? Promés lo nostro Salvador als fylls de Zebedeu, cosins germans seus, la glòria de paradís, si emperò ells podien beure lo càlczer que Ell avia a beure, czo és, si ells volien sustinir e passar los affanis, treballs e passió que Ell avia a passar e sustenir. Molt terriblement, donchs, erren e delinquexen aquells qui ab plaers e ab delicts volen e cuiden entrar en la glòria de paradís. Senyal de manifesta dampnatió és en aquest món a la persona qui vol aver e posseyr plaers e delicts, e seguix les coses qui són plasens e delictoses, e desiya e voll que sia amat, preat he honrat en aquest món. Acczò demostrà e declarà lo gloriós redemptor nostre Jhesucrist en la sua darrera cena, en senyal de subirana amor e dilectió que portava als seus apòstols e dixebles, quant los dix que ells gemeguerien e plorerien e que passerien de grans affanys e treballs, e que los hòmens mundanalls aurien plaer e delit. Axí matex los dix que quant lo món los auria en hoy e los maleyria e los perseguiria, e dirien tot mall, e los farien passar e portar affanys e treballs e moltes tribulacions, que lavores se tinguessen per benaventurats e que aguessen goyg e plaer, car lavores la lur satisffectió e premi seria molt copiós e habundós en lo cell. Axí matex los dix que si lo món los avorria, menyspreava e los avia en hoy, que seria senyal que ells no serien dell món, car si ells del món fossen, lo món los ameria e los abraceria axí com fa aquells qui són seus. Certes, si per altra via e carera hom pot entrar en paradís, dich que Déus de tot en tot és mentidor.

Després d'afegir la frase citada més amunt –on diu que per redactar la interpolació s'havia inspirat en la Bíblia– Jaquet copia la dotzena de ratlles que encara faltaven per acabar el *Llibre de les dones*.

1.3 *L'oració del capítol 3.27 del «Llibre dels àngels» i l'oració final de la traducció del «Psalterium» feta per Fontana*

Eiximenis acaba el seu *Llibre de les dones* amb una breu oració, que Jaquet copia després d'un punt i a part: «E tu, Rey dels reys..., ajuda'ns!» Aquesta pregària va animar Jaquet a afegir-ne una altra, la que havia llegit en el cap. 3.27 del *Llibre dels àngels* del mateix Eiximenis, capítol que després transcriurà sencer en el segon plec.

Acabada aquesta oració, trobem en el manuscrit dues ratlles en blanc i després una altra oració, molt més extensa, que comença així:

> O ànima mia: molt és gran la compassió que yo he de tu, car veych-te en grans angústies posada per la gran culpa e malícia tua; car del teu creador te és volguda... elunyar...

Aquesta oració coincideix quant al contingut amb la que trobem a la fi de la traducció del *Psalterium alias laudatorium* de Francesc Eiximenis feta el 1416 per Guillem Fontana per a Agnès, viuda del mestre racional Ramon Savall.[8] El fet que no hi hagi en el *Psalterium* cap pregària llatina que pogués haver servit de base per a la oració *O ànima mia*, molt més extensa, m'ha fet pensar de primer que fou el traductor Fontana qui l'havia afegida a la seva selecció de salms eiximenians per a la viuda Savall. Però ara, coneixent millor els procediments de Jaquet en adaptar lingüísticament els textos que copia, dubto que l'oració que trobem al final del *Psaltiri* català hagi estat la seva font directa. S'imposa, doncs, una altra hipòtesi, la d'un text llatí traduït dues vegades, un cop per Fontana i un altre per un

8. Vegeu la meva edició dins *Un centenar de oraciones* de 1987-1988 (sigla T de l'aparat crític). Vaig editar el *Psalterium* el 1988. Per una *Oració feta pel reverend mestre Francesc Eiximenis, patriarca* –probablement per a la reina Maria– transcrita en el ms. 875 de la Biblioteca Nacional de Madrid, vegeu la meva edició modernitzada de la *Scala Dei*, «El gra de blat» 55 (Montserrat 1985), p. 47.

anònim, usat i adaptat després per Jaquet –si no l'havia traduït ell mateix. L'autor de l'original llatí podria ser, doncs, Eximenis. Sabem que escrivia pregàries en català per a la reina Maria; també podia haver-ne dedicat d'altres en llatí a alguna monja amb formació acadèmica. Atès que sabem encara tan poc de les oracions d'Eximenis a part de les que formen part del *Psalterium*, i per facilitar comparacions entre la versió de Fontana i de Jaquet –a més de comparacions amb certs passatges del *Mirall del cristià* i certs passatges d'obres d'Eximenis– transcric tota aquesta pregària a l'apèndix (de l'edició original).

1.4 *Omissió de capítols que falten també en d'altres còpies parcials del «Llibre de les dones»*

Jaquet no introdueix tan solament afegitons, també fa omissions. No transcriu ni el cap. 391, sobre «Com en Paradís ha cants e bals e jochs e ris», ni el cap. 393, sobre «Com és als benuyrats gran glòria cant veen lo procehiment de les persones divinals». És possible que hagués omès el primer capítol perquè no li semblava prou ortodox, i el segon per massa teològic. Però em sembla més probable que treballés sobre una còpia parcial del *Llibre de les dones* on faltaven aquests capítols; còpies no gaire rares, com veurem més endavant.

L'omissió del cap. 393 feia necessaris certs canvis en el cap. 392. Allà Eximenis diu que l'ànima benaventurada veurà en Déu quatre tresors, i descriu tot seguit el primer. En el cap. 393, omès per Jaquet, parla dels altres tres. En la transcripció següent s'indiquen entre parèntesis els mots omesos per Jaquet en copiar el cap. 392, i en cursiva l'expressió que també hauria hagut d'ometre.

> Eximenis: La ànima... aquí percep lo gran tresor essencial, *lo gran tresor personal*, [lo gran tresor sciencial, e aprés lo potencial,] *qui són* tresors infinits, passans tota pensa, [e ja que ultra aquests ne sien aquí infinits altres, als quals ma intel·ligència no attén, e per raò d'açò, los altres lexats, solament vuyll ací un poch dir dels pus famosos e a nós més coneguts.] O, donchs, ..., mon Senyor, [e què percep soptosament lo benuyrat dins aquell eternal tresor de la tua gloriosa esència sinó, Senyor, que] tu est ésser incogitable...

Jaquet no fou l'únic a treure del *Llibre de les dones* els capítols finals. L'autor anònim del *Cercapou* incorpora –o, millor dit, afegeix– a la seva compilació els cap. 384 a 395, i omet el cap. 391.[9] El desconegut compilador, en contrast amb Jaquet, anuncia clarament que «recitarà el que un solempne e molt reverent mestre en tehologia, no ha molt temps, ha escrit», però tampoc no menciona el nom de l'autor, Eiximenis. Ell també, probablement, es basava en una còpia parcial –i, doncs, acèfala i anònima– de la fi del *Llibre de les dones*. La gran qualitat d'aquests capítols ha convidat encara d'altres a copiar-los. Així, a la fi d'una còpia del *Llibre dels àngels* en el ms. 4.030 de la Biblioteca Nacional de Madrid trobem els cap. 378 a 395. Antoni Canals, ell, incorpora, sense indicar la seva font, els cap. 387 a 395 en la seva *Scala de contemplació*.[10] Els mateixos cap. 387-395 els trobem, traduïts al castellà, en el ms. 383, f. 144-152, de Santa Cruz de Valladolid.[11]

2. El segon plec

2.1 *Els capítols trets del «Llibre dels àngels»*

En el que avui és el foli 447 del ms. 22 de Santes Creus comença, sense espai per a una rúbrica, el text següent:

9. Vegeu el meu estudi *Los problemas del «Cercapou»*, del 1970, i en la meva introducció a l'edició del *Llibre de les dones*, p. XVIII. Observem que el ms. C del *Cercapou* acaba amb el cap. 395 del *Llibre de les dones*, mentre que els altres manuscrits continuen amb una *Art de confessar*. Aquesta Art s'ha de veure en conjunt amb l'*Espill de consciència* editat per Emili Casanova en la «Biblioteca Escriny» 2 (B. 1981), que transcriu en les ratlles 6 a 38 l'inici del cap. 384 del *Llibre de les dones*. El ms. E del *Cercapou* incorpora dintre de la còpia del cap. 385 del *Llibre de les dones* el cap. 1.21 del *Llibre dels àngels*. Com es veu, tots aquests textos s'interpenetren.

10. Antoni Canals, *Scala de Contemplació*, ed. Juan Roig Gironella, *Analecta Sacra Tarraconensia* 45-46, «Biblioteca Històrica de la Biblioteca Balmes» 28 (B. 1975), 181-187.

11. Agraeixo aquesta referència al meu amic Jaume Riera i Sans. No crec que hom hagi tret aquests capítols d'una traducció castellana completa del *Llibre de les dones*. Vegeu el meu estudi *La primera traducció castellana de «Lo libre de les dones»*, del 1983.

> Com ung sant abbat mol devot desigiàs ab molt grand desiyg e voler que ses oracions et contemplacions fossen plasens e acceptables a nostre senyor Déu, et per ung gran temps ell fes tots jorns speciall oració a nostro senyor Déu que li plagués revelar e demostrar com ni en quina guisa, forma e manera ell lo podria servir, orar e contemplar que li fos plasent he acceptable; e lo beneyt Senyor, qui may defallí a nengú qui devotament lo invocàs ni'll reclamàs ab pur e sincer intenció, cor e bona voluntat, vehent la sua bona e devota intenció, e la sua petició e demanda ésser justa e sancta, tramès-li lo seu sant àngell, que li dix enaxí: 'Sàpies-te que nostro Senyor Déu ha hoyda he exaudita la tua oració. E per tall com veu y conex que la tua petició e demanda és justa e sancta à'm[enviat] a tu per informar-te com ne en quina guisa, forma e manera tu lo poràs servir, orar e contemplar, la quall ha Ell serà molt pus plasent e acceptable, he a tu e a tota altra persona pus útill et profitosa, que entre totes les altres cosas que tu pusquesses dir ni fer en aquest món; ço és que tu en totes tues oracions e contemplacions vulles tostemps pensar, ysmaginar e contemplar en la sua granda vida e al sagrat misteri de la sanctíssima passió, creu e mort sua. Car aquí foren complides totes les sanctes Scriptures, aquí penya tota la ley, aquí és la clau et profunditat de tots los misteris divinals, aquí troberàs la porta de vida, aquí troberàs via et carera de tota virtut, aquí troberàs lo lum de veritat e de tota justícia, aquí troberàs amor, dolczor e repòs de tota alegria et consolació ab què poràs refresquar he consolar la tua ànima. E per conseqüent, si aquí volràs posar tota esmaginació e pensament, no't calrà en altra cosa pus pensar ny esmaginar en tot lo temps de la tua vida; car aquí troberàs totes les coses complides he accabades que són necessàries a la salvació de la sancta religió cristiana. E per tall que tu en aczò sies pus bé instruït he informat, ensenyar-t'é la forma e la manera que deuràs tenir, fer e observar. Primerament te inflamerà lo cor...

A partir d'aquí és fàcil descobrir que el text que Jaquet transcriu és el *Llibre dels àngels* de Francesc Eiximenis, llibre usat com a font ja en el primer plec. El cap. 3.24 comença amb «Principalment te inflamarà lo cor». La transcripció que fa Jaquet és prou fidel fins al cap. 30, amb els seus acostumats canvis estilístics. Atès que coneixem encara força malament la transmissió textual del *Llibre dels àngels*, no m'atreveixo a afirmar que la frase següent del cap. 24, que no trobo en els manuscrits del text original, sigui una interpolació de Jaquet, inspirat per algun text bíblic apòcrif:

> Tan gran era la sua pulcritut e bellesa que quant la sua gloriosa mare lo nudria e als juheus venguera qualque dolor o congoxa de cor o eran posats en qualque tristícia dehien los uns ab los altres: Anem veure e mirar lo fill de na Maria e passar-nos-ha aquesta dolor, congoxa e tristícia que avem e romandrem alegres he consolats.

El que sí que sembla una idea original de Jaquet és la selecció d'aquests capítols, i la nova introducció, imitant l'estil i la manera de presentació d'Eiximenis. Aquest explica en la tercera part del *Llibre dels àngels* els benifets que fan els àngels als homes, dels quals el cinquè és que donen bons consells. Tot això ens ho presenta en forma d'instruccions que un àngel dóna al Papa Leonci. Al cap. 21 comença una segona sèrie de capítols que descriuen els contactes d'un àngel amb un sant:

> Eiximenis: Exalça l'om molt encara, e digniffica molt, lo sant consellar angelical, ço que llegim del sant abat Daniel; qui, com per especial gràcia demanàs al sant àngell qui'l guardava que l'instruys a molta devoció e a encesa amor de Déu, ell li respòs així: Sperit de vera devoció requer que l'hom qui'l vol aver primerament deu ésser lunyat de tota disolució de vanes rialles e de goigs mundanals.[12]

Jaquet imita de tot això l'escenari en què un àngel parla amb un abat, i ho desenvolupa en la seva llarga introducció transcrita més amunt, abans de saltar al cap. 24, on l'àngel comença a descriure la passió de Jesucrist. Jaquet, però, no va fer prou atenció a l'estructura del passatge. Al f. 448 transcriu sense canvis la numeració dels punts tractats per l'àngel, que parla de set matèries. El cap. 25 està dedicat al quart punt, xifra que en l'extret de Jaquet no fa sentit.

Al cap. 27 comença una contemplació de la santa Creu, que conté l'oració que Jaquet havia copiat ja a la fi del seu extret del *Llibre de les dones*.

Malauradament, el foli 453, amb la fi de la cinquena contemplació sobre les parts de la creu, està arrancat. Probablement, Jaquet no va copiar més que fins al cap. 31 del *Llibre dels àngels*, i va deixar després la resta del foli en blanc, cosa que, potser, va provocar la destrossa del plec.

12. He fet ús per a les meves comparacions del ms. 4030 de la Biblioteca Nacional, o, per al capítol que hi falta, de l'edició feta per Rosenbach a Barcelona el 1494. He publicat el cinquè tractat del *Llibre dels àngels* l'any 1983. Sergi Gascón en prepara una edició completa i crítica per a les *Obres* de Francesc Eiximenis planejades pel Col·legi Universitari de Girona.

2.2 *Les «Nou paraules» revelades a sant Albert de Colònia*

En el foli arrencat comença un darrer text, on una veu –el context ens fa pensar que és un àngel, però ja veurem que és Déu mateix– ens fa reflexionar sobre el valor comparatiu de nou accions per merèixer gràcia. Tan sols tenim el text a partir de la quarta comparació:

> .../de la mia passió que si tu anaves tot un any ab peus discalczos per romiatges.
>
> Quintament li dix: Sàpies de cert que més te valria e major plaer seria meu e profit teu si tu quant dormiràs en lo teu lit trenques lo teu son e esmagineràs en la hora de la tua mort e en bones obres a ffer, e no en viltats ni en les coses mundanes, que si tu dejunaves per amor mia tota la Quaresma en pa e en aigua.
>
> Sextament li dix: Sàpies de cert que més te valria e major plaer seria meu e profit teu si tu ara en la tua vida vesties un pobre per amor mia, que si aprés la tua mort los teus amichs e parents donaven un munt de draps, que bastàs de terra fins al cel, per la tua ànima e amor mia.
>
> Setenament li dix: Sàpies de cert que més te valriae major plaer seria meu e profit teu si tu ara albergUaves un pobre en la tua vida per amor mia, que si aprés la tua mort los teus amichs e parents fahien un hospital per la tua ànima, e que tots jorns hi albergaven XII pobres en nom meu e per amor mia.
>
> Vuytenament li dix: Sàpies de cert que més te valria e major plaer seria meu e profit teu si tu ara en aquesta vida present hoyràs alguna paraula injuriosa e a tu greu e pesant e desplasent o qualsevulla altra injúria, e aquella per amor mia tu pacientement sofferàs sens fer neguna venyancza, que si avies una scala que fos plena de rasors tallans, la qual escala bastàs de la terra fins al cel, e tu per penitència e per martiri pujaves e devallaves per aquella escala en memòria de la mia passió e per amor mia.
>
> Novenament li dix: Sàpies de cert que més te valria e major plaer seria meu e profit teu si tu ara en aquesta vida present perdràs alguna cosa que a tu sia molt cara e amada e aquella per amor mia pacientment sofferràs, que si't tu baties ab cadenas de ferre tots los divendres de l'any en memòria de la mia passió e que aquella sanch caygués en terra per amor mia. Deo gracias. Jaquetus de Marvilla, oracionum predictarum devotissimus.

Aquestes nou frases les trobem també en dos altres manuscrits catalans, completes i amb referència a l'autor, però amb força variants textuals. Entre els *Textes vulgars catalans del segle XV* que Moliné i Brasés[13] havia tret del còdex que s'havia comprat en un poble del

13. E. Moliné i Brasés, «Textes vulgars catalans del segle XV», *Revue Hispanique* 28 (1913), 31-33, extret núm. 18, f. 63 del manuscrit (avui introbable).

Lluçanès n'hi ha un que comença: «Sant Asbert, arcabisba de Cicília, era molt devot hom. E un jor mentra deia missa e tania lo cors preciós de Jesucrist en les mans per rebre'l, dix aquestes paraules: 'Senyor, may te rebré fins que m'ages dit què pusch fer que sia a tu més agredable ni a mi més profitós que jo fasse per amor tua'. E levors nostro Senyor dix-li VIII paraules, qui's saguexen...». Al ms. 224 de Ripoll, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, trobem al f. 9 una altra versió del mateix text, amb la introducció següent: «Aquestes són les IX paraules qui foren revelades a sent Albert, archabisbe de la ciutat de Calònia, les quals paraules ell dix e ressità en un sermó, així com seguex...». Finalment, Marià Aguiló assenyala que *Les nou paraules de sant Albert* es llegeixen a la fi de l'edició del 1519 de *Lo plant de la verge Maria*.[14]

Tots aquests textos són diferents en almenys la meitat de les paraules, o combinen diferentment els primers i segons elements de les frases. El que no canvia és l'estructura bàsica de l'oposició: Val més fer tu mateix, ara, una bona obra fàcil, que si després de la teva mort amics teus fan alguna empresa difícil. Em fa l'efecte que els textos catalans són tan diferents entre si no per ser traduccions molt lliures d'un mateix original, sinó perquè ja els originals llatins variaven molt, o perquè també els autors catalans sabien elaborar nou frases sobre l'esquema fix –si no és que això era un exercici d'escola.[15] On va trobar Jaquet aquest text, i amb quins canvis el va copiar, no ho sabem. El fet que es basi en els seus plecs sobretot en Eiximenis ens fa demanar si aquesta darrera plana no figurava també en alguna obra del polígraf de Girona.

14. Marià Aguiló, *Catálogo de obras en lengua catalana...* (Madrid 1923), p. 556, núm. 2.113.

15. Wolfgang Stammler, en les seves notes sobre «Albert der Grosse und die deutsche Volksfrömmigkeit des Mittelalters», *Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 3 (1956), 287-319, mostra l'origen bíblic de la fórmula en els Proverbis de Salomó 16.8 i 15.17 i transcriu tretze versions alemanyes de les nou paraules. Fins al segle XIX les nou frases s'exhibien en esglésies sobre taules de fusta.

3. Canvis estilístics

Com he indicat ja repetidament, Jaquet no es limitava simplement a copiar textos extrets, sinó que hi introduïa dotzenes de canvis d'ordre estilístic. Aquest fenomen, la «modernització» de la llengua dels manuscrits medievals pels copistes i editors dels segles XV i XVI s'ha observat ja en prou d'altres casos.[16] Amb les seves amplificacions Jaquet s'acosta a la mentalitat dels editors d'incunables. Observem sobretot afegiments d'adjectius o adverbis, els quals, però, no sempre aconsegueixen una més gran expressivitat del passatge. En la llista d'exemples que segueix indico entre parèntesis els mots afegits per Jaquet.[17]

(molt) estret juy 27v
(molt) fort 27v
(molt) amable pare (e Senyor Jesucrist) 28r
(molt) graciosa 47r
(molt) preciosa 48r
(molt) amable 31r
(molt) excel·lent 29r
(molt) glorificat 29v
(gran) paguesia 28v
(gran) rigor 50v
(gran) follia 50v
(gran) colpa 52v
(gran) follia (ho oradura) 28v
(totalment) tallat 28v
(speciall) gràcia 30r
(singulars) gràcies 30v
(tan) altes (e tan grans) dolors 49r
(molt) copiosa... e (molt) amorosa 29v
valia (molt) 28r
(gran) multitut 27v
(mossèn) sant Gregori 31r
(sant) Ancelm 31v
(sants) pares 48v.[18]

Altres afegitons són de més interès perquè semblen voler intensificar la impressió del text original. Els darrers exemples mostraran la possibilitat d'allargar el text negant el contrari d'algun concepte.

16. Vegeu per exemple Beatrice Schmid, *Les «traduccions valencianes» del* Blanquerna *(València 1521) i de la* Scala Dei *(Barcelona 1523)* (Montserrat 1988). Vegeu també el meu treball sobre Bernardí Vallmanya, reimprès en aquest volum.

17. Les xifres 27 a 33 refereixen al f. 427-433 del ms. 22 (*Llibre le les dones*) i 47 a 52 als f. 447-452 (*Llibre dels àngels*). Més avall, una entrada com *li: a Déu* vol dir que Eiximenis diu *li* on Jaquet posa *a Déu*.

18. Sorprèn d'altra banda que Jaquet ometi sovint l'adjectiu *sant* afegit al mot *àngel*, si no és que segueix simplement el seu antígraf.

la sua (subirana) bonesa 50r
(gran e molt escessiva) feredat 28r
coltels (tallants) 33r
foch (molt) orible (e ardent he inextingible) 28r
jutge molt agut (e fort) 27v
excel·lent (he inextimablement delitable) 29r
(sobredolça) eloqüència 30v
sancta (preciosa) creu 48v
(miserable) món 52v
misèria (dolors e turments) 30v
dolor (e trencament de cor) 50v
penes (e turments) 30v
(temor, espaventament e) terror 27v
terrible (e molt espaventable) 28r
tribulacions (affanys e trebals) 31v
(tribulacions, affanys e) treballs 32r
ensenyen (amonesten e incessanment criden e trompen tot el dia) 27v
en ajuda (e en salvació de la tua ànima e no en dampnació) 49v
...(alguns miserables e mesquins se'n trauen escarn e se'n truffen) 52v

En alguns casos, Jaquet, com un mestre d'escola, vol ajudar el lector afegint detalls, com subjectes o objectes sobreentesos, o identificant al·lusions de l'autor. Sovint no es tracta sinó de verbositat.

diu aquest (doctor) 33v
la qual (companyia) 30v
aquell (peryl) 30v
pare (Jesucrist) 28v
li: a Déu lo pare 49v
la nostra (senyora e) regina (la mare de Déu madona sancta Maria) 30v
ensén (lo coratge de) l'om en devoció 52v
an amades (vivint en aquest món) 52v
han veschut (e viuen) 27v
(en aquell dia El) nos demanarà del (nostro) cors e de (tot) lo temps (com l'avem despés) 27v
peccats (los quals seran aquí clars e manifestats) 27v
veuràs (e sabràs) 28v
glòria (de paradís) 29r
no és lengua (ni pensa d'ome que) ho pogués dir 29r
parts (de los membres he artèries que) 29v
lo regne (e glòria de paradís) 30r
usat (en aquest món) 30r
en esperit (per revelació) 31v
han sofferta mort (scanpant lur sanch) 31v
puys (accabat aquell) se'n tornà 49v
(E dix-li així: Ffyl)... 48r
procurant (ab tota diligència) 52v
no hi pot (alre fer ni) dar (negun) conseyll 52v
(certes, tinch-te per dit) que 27v

La majoria d'aquests afegitons, però, no fan sinó reduplicar un mot usat per l'autor. Comparat amb autors que sabien fer expressions binominals rítmiques –Miquel Peres, Jeroni Fuster i Roís de Corella, per exemple– Jaquet es troba encara a l'etapa de la *amplificatio* amb sinònims fàcils, amb poc guany semàntic o estílistic.[19]

19. Compareu les expressions de la llista següent amb les entrades en el meu *Repertori* de 1992. Que Jaquet es troba encara lluny d'un enteniment més «humanístic» del text transcrit

lum (ni claredat) 28r
blasfèmies (e maledictions) 28r
dolent (e desolat) 28v
leyg (e disformat) 28v
(gràcia) e misericòrdia 29r
guardó (e premi) 30r
honrat (preat e amat) 30r
penes (e turments) 30v
glòria (e honor) 31r
glòria (e exalçament) 31
ensenyar (e revelar) 31v
pèlech (e profunditat) 31v
strènyer (e abraçar) 32r
goyg (e alegria) 32r
(premi e) guardó 32r
(aver e) aconseguir 33r
liurar (ni cabuçar) 33r
sobresbell (e clar) 30v
unit (e fix) 33r
separar (ni lunyar) 33r
(affabilitat e) virtut 47r
misericòrdia (e gràcia) 48r
senyall (e demostració) 48r
(malls e) peccats 49r
avorir (e menysprear) 33r
avorrides (e menyspreades) 49r
mort (e martiri) 49r
lege (e cruell) mort 49v
loeràs, (magnifiqueràs) e 50r
sofferí (e tol·lerà) 50r
l'abís (e gran profunditat) 50r
dolor (e trencament de cor) 50v
disposició (e preparatori) 50v
(temença e) pahor 50r
providència (e preparatori) 52v
attendràs (he esmagineràs) 52v
(pregant he) orant 52v
foylls (he orats) 52v
demesuradament (e folla) 52v
dolre's (e complànyer-se) 52v
cridat (e preconitzat) 31v
requiria (e volia) 52v
pensat (e contemplat) 52v
pensades (ni esmaginades) 29v
pensa (he esmagina) 32r
pensar (ni esmaginar) 48r
penses (ni cogites) 30r
cogitació (e pensament) 50v
(son pensament) sa cogitació 49v
cogitar (e pensar) 48r

En alguns casos, el mot afegit sembla voler explicar el terme trobat en l'original, mot jutjat antiquat o ambigu, com en el cas d'*attendràs (he esmagineràs)*.[20] Aquest afany de «modernitzar» segons la llengua del copista els textos antics l'observem sobretot en els casos on Jaquet substitueix un mot seu pel mot trobat a l'original. Així, al foli 47r no explica el verb «atendre» amb una glossa, però hi substitueix un binomi: *si actenesses:*

---

ho podem observar en l'ús de *fan gran e molt dolç cant* (31v) en lloc de l'expressió *canta un cant dolç*, figura retòrica dels *coniugata verba* amb la qual l'original imita la frase bíblica *cantate Domino canticum*.

20. En el cas de *invisions e nocumens* reemplaçat per *invencions e nocuments* (52v) Jaquetus no va reconèixer el calc cru del llatí *in-visio*, derivat de *invidere*, de la família de «envídia». Altres substituts poden ésser simples errors –com *circumfehadors* en lloc de *triumphadors* (31v)– que permeten conclusions sobre el nivell d'educació de Jaquet (o del copista del manuscrit en què es basa).

si penses e contemples. No indico ací substitucions per intensificació del text (*santa: sanctíssima* 30v) o per precisar el context (*coses: obres ne tanta glòria* 33). Noto a la fi alguns exemples d'introducció de llatinismes.

cogitar: pensar 49v
llavors: ladonchs 27v
turbació: tribulació 29r
giraria: vogiria 30r
exits de seny: fora de seny 33r
avilat: escarnit e vituperat 49r
car: per tall com 27v
car sàpies: sàpies certament 29r
quax si: com si 30r
lo cos fort compost: lo cors molt ben compost 47r
gogosa: graciosa 30v
faç: molt excel·lent cara 48r
sobiranament mala: subirana e molt péssima 27v
sobirana fredor: fret intol·lerable 28r
tresors sobirans: tresors sobrapuyants 48v
sobergueja: deu sobrapuyar 52v
de la terra: mundanals 52v
per a tostemps: perpetuall 28v
enemistat: crueltat e desamistat implacable 28v

Observem alguns casos on un verb simple ha estat reemplaçat per una construcció amb un verb auxiliar com *voler*, seguit d'un infinitiu, construcció que es divulgarà en temps de la «valenciana prosa».

perdam nos matex: ni'ns vullam perdre nosaltres mateys 33r
no u exoblits: no u vulles oblidar 49v
pensa – parla: vulles pensar – vulles parlar 49v
tingués: vulgés tenir 49v
que obra: que li plàcia obrir 50r
muyrén: desitjant morir 52v
agam memòria: que dejam aver en memòria 27v

Els canvis que clarament es poden explicar com a modernitzacions dels manuscrits copiats són, doncs, relativament rars. En general, Jaquet fa simplement amplificacions amb mots de poc valor intrínsec; en menor grau vol retre el text més fàcil de llegir. És, però, força important observar bé amb quins canvis copia els passatges coneguts d'Eiximenis per aprendre a entreveure millor darrera els altres textos extractats per Jaquet la forma lingüística dels originals desconeguts. No sabem en quin públic Jaquet estava pensant, però sembla evident que li agradava llegir manuscrits vells i que volia fer conèixer les seves troballes a d'altres. La seva manera d'escriure –per exemple el dígraf d'origen italià *cz* per *ç*, i formes com *subbirrana* o *naturalement* o *prestamente*– ens fa dubtar que el català fos la seva llengua habitual. Que no es limités a una simple transcripció ràpida

mostra que el seu interès no era solament pràctic i utilitari. Potser li hauria agradat escriure algunes planes originals, però en aquella etapa de la seva vida no li era possible. Seleccionar textos antics i modificar-los segons les normes d'una nova retòrica potser li donava la satisfacció de creure's un home modern, de lletres. En alguns casos, tals exercicis devien donar prou confiança a certs «editors» per afegir interpolacions seves en textos d'altri, i de mesclar-hi planes de la seva pròpia creació.

4. «Qualsevol qui de mi scriurà libre, Déu li perdonarà tots los pecats»: la traducció catalana allargada de la «Vida de sant Onofre» ampliada

Certs textos indiquen ja pel seu gènere que copistes i traductors farien millor de limitar-se a la més estricta literalitat. Així, entre els llibres bíblics, tan sols els salms, que no precisen ser interpretats per teòlegs, poden adaptar-se als gustos estilístics dels lectors. Hem vist en el primer estudi d'aquest volum que Joan Roís de Corella havia revisat la traducció extremadament literal dels cartoixans de Portaceli. Textos teològics, jurídics o científics, d'altra banda, no animen el traductor o copista a fer-hi intervencions; al màxim buscaran d'ajudar el lector amb glosses o amb afegits al nivell gramatical. D'altres textos encara, els grans clàssics de l'antiguitat, exigeixen un esforç intel·lectual del traductor tan alt, que han de limitar-se a fer-ne una primera versió «sens lima e correcció de pus dols estill», com deia el traductor del *De officiis* de Ciceró, segons hem vist en el segon treball. Però també hi ha textos on l'autor convida expressament el lector –doncs també el copista o traductor– a imaginar-se més detalls, per exemple els llibres de meditacions. Un d'aquests, com estudiarem en el cinquè article, ha inspirat el frare mallorquí Francesc Prats.

És clar que no tot copista o traductor volia facilitar la lectura amb canvis i afegits, i abans del segle quinze pocs en feien per lluir els seus talents creatius. Introduir canvis en un text costa més temps que fer una transcripció o traducció literal. Molts copistes i traductors treballaven sota ordres de ser fidels a l'antígraf. És tan sols quan comença a divulgar-se la nova

mentalitat de l'humanisme que copistes i traductors –treballant ara amb millor formació i en millors circumstàncies– s'alliberen de la literalitat per aplicar els seus coneixements literaris i retòrics. Compilar extrets d'obres d'altri –com ho va fer Jaquet de Marvilla, segons hem vist en el treball precedent–, modernitzar o «retoricar» textos vells, o fer traduccions amb interpolacions, esdevé per a molts una etapa en la seva carrera d'escriptors.

La Vida de sant Onofre

Un gènere de text obert a tota mena d'interpolació són les vides de sants i, per extensió, d'herois seglars. Un llibre que permet observar tota una sèrie d'intervencions de copistes, traductors i impressors és la *Vida de sant Onofre*. Es podria escriure un gran llibre sobre les peripècies d'aquesta llegenda, conservada en versions etíops, coptes, bohaíriques, àrabs, gregues i llatines, i afegir-hi llargs capítols sobre textos paral·lels –com la visita de sant Antoni a sant Pau de Tebes, que viu de pans duts per un corb–, sobre com aquestes històries, i relíquies, es transmeten en temps de les croades de l'Est a Sicília, a Itàlia, i a tot Europa. Però en aquest treball no podrem parlar sinó de la versió catalana, conservada en el ms. 13 de la Biblioteca de Catalunya a Barcelona[1] i en l'incunable CF/3 de la Biblioteca Universitària de València.[2] La descripció detallada d'aquests volums, la deixo al filòleg

1. Jaume Massó i Torrents, «Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya* 1 (1914), 157 (reimp. en forma de llibre, p. 80). Just Pastor Fuster, en la seva *Biblioteca valenciana* del 1827, diu que durant la invasió francesa va desaparèixer de la biblioteca dels dominics del convent de Sant Onofre a València un còdex de 49 folis que oferia en els primers vint folis una *Vida de sant Onofri*. La referència es troba ja en Jaume Villanueva, *Viage literario a las iglesias de España*, 18 (1851), i ha estat represa per A. Morel-Fatio en el *Grundriss der romanischen Philologie* de G. Gröber, II.2 (Strasburg 1897), p. 91.

2. José Ribelles Comín, *Bibliografía de la lengua valenciana*, 2 (Madrid 1929), 30-33. Impressió atribuïda a Jofre, del 20 de desembre 1501 (l'anomeno, nogensmenys, incunable); potser es va reimprimir el 1510. J. E. Serrano Morales, *Diccionario de las imprentas de Valencia* (València 1898), p. 228, reprodueix la xilografia de la portada. Cap al 1860, Marià Aguiló i Fuster, *Catálogo de obras en lengua catalana* (Madrid 1923, reimp. B. 1977), p. 324,

que voldrà, un dia, editar-los –un projecte engrescador, sobretot si es combina amb un estudi històric i folklòric del culte de sant Onofre en les nostres terres.

1. Els afegits de les darreres etapes: L'oració canònica en llatí – Miracles a Itàlia, a Barcelona, a València – L'oració canònica en català

Comencem fullejant les pàgines finals del text català! Allà, en molt poc espai, podem observar intervencions de quatre mans. Les peces tradicionals amb les quals hom pot allargar la vida d'un sant conten, amb més o menys detalls, la *inventio* del seu cos i la seva *translatio* al lloc on es venerava en temps de l'autor. Cada convent o església que tenia alguna relíquia farà afegir ací les llegendes i miracles locals. Aquests apèndixs ja es trobaven en el manuscrit llatí o italià usat pel traductor català. El primer miracle traduït tenia lloc a Pisa; el segon va esdevenir a un pisà de visita a Florència. Tenim ací un fort indici d'on procedeix el manuscrit usat pel traductor català. I el tercer miracle ens deixa entreveure on vivia aquest traductor. Però el *Miracle de un mercader de Barsalona* és l'únic miracle afegit per ell a la fi del ms. 13, mentre que l'incunable de València hi annexa

---

núm. 1076, havia dit: «Lo creo impreso en Valencia, en los últimos años del siglo XV», demanant-se si fou imprès per Diego Gumiel. Sota el núm. 1077 descriu una reimpressió sense data ni lloc. El núm. 1078 és una *Vida del gloriós rey penident y monarca de los anacoretas sant Onofre confessor* impresa el 1847 a Vic. Una vida molt més breu es troba en el *Flos sanctorum* (per exemple en l'edició feta per Carles Amorós a Barcelona el 1547, f. 125), encara que Jaume de Varazze no parla d'ell en la seva *Legenda aurea*. Una versificació francesa de cap al 1405 fou editada per J. J. Soons, «Vie de saint Onuphre, publiée avec une étude», *Neophilologus* 24 (1938), 161-178. Per més informació bibliogràfica, consulteu els volums anuals del *Bulletin d'Hagiographie Latine*.

3. Una dona noble de València encarrega al dominic Joan de Nàpols, pintor, una imatge de sant Onofre. El frare veu el sant en una visió, i així el pot retratar. / Onofre explica a un frare valencià que en lloc de resar cada dia set Aves i sis Pater li dediqui a matines i a vespres l'oració canònica per a confessors. / Els mercaders de Montpeller han dedicat a sant Onofre una església, on cada dia es fan curacions, especialment de febres i de dolors de cor. (En el text que ací estudiem es conta una curació d'un problema cardíac, però no es relaciona amb sant Onofre.)

un miracle de Girona, dos de València i un de Montpeller,[3] per acabar amb la traducció de l'oració que l'Església dedica a sant Onofre el dia de la seva festa, oració que el traductor havia deixat en llatí en el lloc on havia estat afegida per un copista del text original. Dic «afegida» i no «interpolada», atès que la frase que precedeix l'oració, ço és «...vida perdurable. Amén», indica clarament que allà s'acabava la vida de sant Onofre durant una etapa prèvia en l'evolució del nostre text.

Ofereixo a continuació alguns extrets per mostrar sobretot dues coses: 1. que l'estil canvia poc, encara que aquests passatges provenen de tres mans distintes (i cap no és dels dos autors principals); 2. que les diferències entre el manuscrit i l'incunable són força nombroses, però que no es poden qualificar gaire de diacròniques (com *sepellir* reemplaçat per *soterrar*) o diatòpiques (com *poch* reemplaçat per *chich*), i gens de milloraments estilístics. Transcric els dos textos en columnes paral·leles si la quantitat de diferències fa difícil indicar les variants del manuscrit dintre del text de l'incunable. No transcric les rúbriques, atès que ambdós textos es basen en antígrafs que no en tenien.

(i/ms) Com portaven lo cors del benaventurat sant Onofre en Bohèmia,[4] (dins la ciutat), molts malalts exien per les places (per los plans) e per les montanyes per ço com hoyen dir de la venguda del sant cors. A laor de (monsenyor) sant Onofre, Déu féu molts miracles, los quals recitar seria (molt) larch de comptar.

(i) Mas tan solament diré com nostre senyor Déu, per la sua gràcia, per mostrar los mèrits del benaventurat sant Onofre, en lo camí quand portaven lo seu sant cors dos cossos de hòmens morts, per virtut de Déu dels mèrits de sanct Honofre, tantost resuscitaren; e molts hòmens cechs cobraren la vista. Contrets, e altres persones de diverses malalties veixats,

(ms) La conclusió és que nostre senyor Déu, per demostrar la sua gràcia e los mèrits de monsenyor sant Onoffre, *molts foren* ressucitats; e a molts cechs tornada la vista; e als contrets donà poder de anar; e moltes altres infirmitats foren guarides e sanades que seria inumerable de recomptar. E aprés que fon sepellit féu vuy en dia molts miracles, per virtut de Déu.

4. Potser confusió amb Baviera, on a Munic es conserven relíquies importants de sant Onofre. Que l'interpolador català fixi la pàtria de Onofre a «Ongria» és, potser, també degut a una idea vaga sobre on és Bohèmia.

promptament reberen curació. E aprés que fon soterrat ha fets e fa molts miracles a honor de Déu, lo qual sia loat per tostemps. Amén.

(i/ms) En la ciutat de Pisa la comunitat (construí e) edificà un monestir de dones sots invocació de sanct Onofre (gloriós); per los (grans e innumerables) miracles que cascun jorn d'el (del benavanturat sant) hoyen dir (recomptar) per navegants e pelegrins e (altres) molts romeus que per aquelles parts hon lo seu cors stava (per aquella ciutat, venint del sant cors, per allí) feyen passatge. En lo qual monestir s'i són fets innumerables (molts) miracles (per nostre senyor Déu) a honor de (monsenyor) sanct Onofre.

(i) E en lo dia de la sua festa cad'any tota la multitud del poble devotament y alegra concorre a fer oració al gloriós sant ab aquelles ofertes que lurs devocions poden, cascun segons sa facultat. De hon de continu per mijà dels benaventurats sants molts han conseguit, e de tots jorns consegueixen les peticions per ells a nostre senyor Déu demanades.

(ms) E en la sua festa venia tothom a fer reverència, pobres e richs, burguesos e cavallers, e tota altra manera de gent qui eran a l'entorn, aportant lurs presentales e complint lurs vots, e aprés se'n tornaven alegras e pagats, segons la devoció dels demenants e lurs facultats bastave ni complir podien en les offertes que presentaven cascú se sforçava.

(i) Creixent aprés de tots jorns la fama del benaventurat sant Honofre, la comunitat de Florença, a honor y reverència sua, féu fer huna bellíssima capella, en la qual tots anys en la sua gloriosa festa per tota la ciutat y per los circunvehins s'i fa y solemniza gran festivitat y alegria. E seguí's aprés que per més honra y magnificar del sant la sua festa, la comunitat féu fer crida que per honor y reverència de sant Onofre, en lo dia de la sua gloriosa festa que's celebre a onze de juny, donaria per joya quatre canes de finíssima scarlata, ço és al cavaller, ciutadà, burgés o a altre qualsevol condició de perso-

(ms) Aprés algun temps, stanent-se la fama del benaventurat monsenyor sant Onoffre, del qual en Florença pervenguda la fama, los florentins, moguts de devoció, fundaren una molt bella capella, a honor del gloriós monsenyor sant Onoffra. Axí que lo comú de Florença fa gran sol·lempnitat e selebra gran festa per tots los lochs entorn de la dita ciutat. Sdavenchse que abans del dia de la festa, bé per XV dies, se féu crida pública per reverència de sant Onoffre, en aquesta manera: «Tot noble, cavaller o de paratge, o fills de aquells, ciutadà o romeu o peregrí o tot altre hom de qualsevulla condició

na que ab son cavall millor y més corregués en lo camp del cors ja per açò dedicat; e açò per reverència de la festa de sant Honofre se fehia cascun any.

E seguí's en aquell any que un cavaller natural de la ciutat de Pisa, lo qual era molt devot del benaventurat sant Onofre, delliberà venir a la ciutat de Florença per guanyar la dita joya

sia, vulla venir a córrer en la ciutat de Florença lo dia de la festa de mossènyer sant Honoffre, a peu o a cavall, segons lo seu stament, que pens de venir saul e segur a despesa de la ciutat de Florensa, e anant e venint serà deffès e guardat de tot perill e de tot altre damnatge, e *provehit segons lo seu stament.* E en lo camp del cors ha quatre canes de drap d'escarlata, les quals per joya seran donades al millor corrent per reverència de la festa de sant Onoffre.

E esdavench-se que les dites crìdas foren oydas en la ciutat de Pisa, dins la qual, entre los altres, hi havia un cavaller cimple e de poch poder; e hoyda la nova, mès-se en camí ab un rossí per anar a Florença per guanyar la dita joya.

(i/ms) E aquest cavaller, ans que partís para (fos en) Florença, féu oració a Déu e a sant (monsenyor) Onofre (per reverència del qual ell havia delliberat de) anar en (a) Florença lo dia de la sua festa (lo dit jorn), dient per aytal forma (dient tals paraules): «Plàcia a tu, senyor Déu, e a tu, sant Onofre, que yo puixa guanyar aquesta joya, car bé sabs (vós, Senyor, sabeu) que yo açò no faç per (cobdícia ni per) vanaglòria, ans de continent (tantost) que la haja guanyada (vote y) promet a tu (Senyor) la presentaré al benaventurat sant Onofre.» E lo cavaller se met(é) en camí ab un rocí chich y flach que tenia (ab son poch rocí) e arribà en la ciutat de (quant fon en) Florença, (e) vengut lo dia de la festa (de sant Onofre), secretament mès-se en lo camp (del cors) ab los altres que eren ben (en)cavalcats (ab cavalls ben abillats) e ben corrents (endressats)...

(i/ms) Un mercader de la ciutat de Barcelona, delliberant (com stigués per) entrar en mar per fer son viatge ab una nau hon havia mès (meses sès) mercaderies, aquest primerament ans que's metés en mar anà al (en un) monestir de les (monges) menoretes de Pedralbes (que és prop la ciutat) per pendre comiat de una (sor) jermana (que y tenia), a la qual com li digués: Jermana, prega (a la qual dix: Ma sor, pregau) per mi car (gran e) lonch (camí e) viatge tinch (hé) a fer. E la jermana (ella) li dix: Prech-vós, jermà (mon frare), que acorregau (recorregau) a (la ajuda de) Déu e de (a) mossenyor sanct Onofre. Car sapiau de (per tot) cert que (molts són) grans són los miracles (e les gràcies) que nostre senyor (Déu) fa (en diverses partides del món) per

mèrits de aquest gloriós sant (de monsenyor sant Onoffre) a (tots) aquells (e aquelles) qui en ell han (l'an en) devoció (e a ell) recorren (en lurs necessitats e'l reclamen (recorrent e reclamant a ell). E dix la germana (sor): (Yo) pregaré per vós, així com Déu me'n farà gràcia. – E lo mercader pres comiat de sa germana (sor) e recollí's en nom de bon viatge. Esdevench-se un dia, stant ja la nau en alta mar engolfada, que (stant engolffats en les altes mars) soptosament se mogué en la mar gran fortuna e maltemps. E com la nau fos ja en punt de perillar, havent ja tots aquells que eren en la dita nau invocada la ajuda de molts sants (se mou tanta de fortuna en la mar que la nau cuydava perir de tot), al dit mercader vench en memòria lo benaventurat sant Onofre, la prometença que la sua jermana li havia fet de pregar per ell al beneyt (vench a memòria lo que li havia dit sa sor de monsenyor) sanct Honofre, e dix humilment e devota (e féu tal oració: Supplich-te) així com puch ni sé per aquells setanta (LX) anys que en aquest món has vixcut en vera penitència e per la devoció (e pregària) que la mia jermana (sor) ha en tu, te pregue que'm vulles (ara en aquesta hora socórrer) e ajudar en (e desliurar de) aquest peril; que (e) promet a Déu e a tu que yo faré una capella en lo (al) monestir de Pedralbes a honor (e reverència de Déu e) del teu (sant) nom. E com lo dit mercader hach feta sa pregària e promissió, súbitament (sobtosament) la nau se rompé (tranchà) e los que eren en la nau (tots) periren, e lo dit mercader se trobà en terra a la vora de la mar, sa e salvo, per la gràcia (ajuda) de Déu e per mèrits del beneyt (del monsenyor) sant Onofre. E lo mercader, vehent-se així tret e delliurat (estort e desliure) de mort, féu (reté) gràcies a (nostre senyor) Déu e al seu sant (que per mèrits de sant) Onofre (li havia ajudat e socorregut), e decontinent complí son vot e féu fer (e prestament lo mercader féu) una honrada capella en lo (dit) monestir de menoretas de (la vila de) Pedralbas, hon és loat (e beneyt) lo (sant) nom de Déu e del benaventurat (de monsenyor) sanct Onofre.

(i) En la ciutat de Girona, com un capellà sostengués gran pobrea no havent benefici ni altra renda sinó lo treball continuant de ses mans scriure en la scrivaniadel bisbe, recomanà's devotament al beneyt sant Onofre que li recaptàs gràcia de obtenir alguna capellania de la qual pogués devotament servir nostre Senyor e que de la renda pogués honestament passar la vida; e si ho fehia que de son poder li donaria devotes presentalles. O gran maravella! Fetes les dites pregàries, en pochs dies ell hach un bon benefici. Emperò com per destorb e enginy de l'enemich lonch temps pledejàs lo dit benefici, e com ell no fos pus bastant a les messions per continuar lo plet, e aximateix tement perdre lo benefici ‹açò› per sobergueria de la part contrària, recorregué e féu vot altra vegada a Déu e al beneyt sant Onofre que si ell li ajudava en lo dit plet, e que lo seu bon dret fos tost vist e provat, e per tort del jutge e poder de la part contrària el no perdés lo benefici, que ell tantost li presentaria devotes presentalles segons lo seu poder, e aximateix que's faria confrare e servidor de la dita confrarie e capella de tota la sua vida e procuraria a la sua confraria renda e tot bé que pogués...

El gran nombre de variants entre el ms. 13 i l'incunable ens podria fer creure que es tracta de dues traduccions. Però, per la raó que sigui, són menys freqüents a l'inici del llibre, i es poden explicar imaginant-nos que els copistes havien llegit frases i passatges sencers que després escrivien de memòria. No alteren detalls per raons de llengua o d'estil, sinó pels seus propis costums verbals o religiosos; anomenant Onofre «monsenyor», per exemple.[5] Que l'incunable no deriva del ms. 13 ho podem deduir del fet que no s'hi troba rastre de la interpolació de la «crida». L'original llatí o italià al·ludeix a aquesta crida indirectament («crida, que... donaria»); l'interpolador es recorda d'una crida concreta, d'un salconduit, i l'adapta al context. Veiem, doncs, que el text original, un cop traduït al català, comença la seva pròpia història: algú l'augmenta amb aquesta «crida», i l'editor de València –amb l'ajuda d'un frare, potser gironí, que sap manejar frases llargues– hi afegeix tres miracles i la traducció de l'oració canònica.

2. *La «prehistòria» inventada pel traductor català*

Però ja el traductor català havia augmentat el seu antígraf, inventant tota una sèrie d'aventures del jove Onofre, col·locades a l'inici del llibre. Al lloc on acaba aquest afegitó topem amb un canvi brusc. El traductor-interpolador indica que deixarà ara de parlar d'un dels dos protagonistes i –sense que a l'incunable comenci un nou paràgraf– dóna la paraula a l'altre: «Donchs leixem ara sanct Onofre qui fa penitència e retornem al benaventurat sant Pannuci, en qual manera, passats molts anys, Déu li revelà que's cuytàs de anar a cercar lo benaventurat Onofre. A mi, Pannuci, ... e a tots los feels..., salut, benedicció e pau.... Amén. La mia voluntat és que...»

L'autor de les onze pàgines que descriuen la joventut d'Onofre s'inspira quant a un primer detall en llegendes que en fan fill d'un rei d'Egipte o de Pèrsia. Però les llegendes conten a més que el rei, creient que Onofre és el fill d'un esclau, el volia posar en una foguera –ço és, en grec, *ono-pyr*,

5. Un canvi de més pes en el nostre extret sembla l'eliminació del suggeriment poc cristià que el mercader havia estat salvat perquè havia resat a Onofre, mentre que tots els altres navegants, que havien invocat d'altres sants, moren.

etimologia fantasiosa del nom–, però el nen és salvat, és nodrit per un cérvol, i amb vuit anys ja esdevé abat d'un monestir. L'interpolador català no repeteix això, inspirant-se més aviat en textos novel·lescs, i després en la història lul·liana de Blanquerna. Comença així:

> (i/ms) En lo temps de Thesiodoro (Casiodoro), rey de Ungria, los cristians de aquelles partides eren molt ardents e coratjosos de guerra contra los infels, sabent lo enteniment del rey, e majorment contra[6] lo soldà de Babylònia.

Segueix descrivint com «començaren a fer tota la lur provisió per fer lo sanct passatge». El dia assignat tot l'exèrcit es reuneix davant la capital.

> (i/ms) Aquí eren infants de simpla edat, los quals encara no sabien què's volia dir fet d'armes, aparellats per (de) lur poder de (a) combatre e de morir per (nostre senyor) Déu. Aquí veuríeu hòmens de trenta en quaranta (de XL en L) anys molt maravellosament guarnits per combatre. E aquí veuríeu hòmens vells (e) antichs, los quals lo jorn de les armes havien poca força de combatre, mas emperò eren escalfats en Déu, per lo qual speraven morir, e per donar consells als capdals e als regidors dels (de las) hosts.... Aquí havia molts (devots e) religiosos que anaven per confessar e per preycar e (preveres honests per) ministrar lo sant sagrament. Aquí havia metges, que de física que de cyrurgia, per guarir e per curar los malalts. Aquí havia molta honrada cavalleria, ço és comtes, vescomtes, nobles, barons, cavallers, e fills de aquells, hòmens de paratge e molts d'altres que no havien títol, ben armats e aparellats de combatre en totes parts e de morir per lo nom de Jesucrist. Aquí havia (moltes) bones dones (e) honestas e devotes (matrones), les quals ab gran cor seguien los (les) hosts per ajudar en temps de necessitat, e (a què) portaven les provisions de lurs marits e de lurs companyes. Aquí havia gran provisió de bestiar para (havia de bells ramats de bestiars per) menjar. Aquí havia molts àsens e someres (moltes bèsties asinines e) rocins, brúfols, que portaven (per portar) les provisions (de blat e de) farina e altres vitualles moltes.

En una reunió democràtica que sembla un eco del pactisme català, el poble decideix que seria millor que el rei es quedés per guardar el regne, i que el seu fill acompanyi com a capità l'exèrcit, «car per ventura, si romania volria fer joventuts, e ab consell de hòmens jòvens destrohiria e dissiparia lo regne». El rei ha de consentir, però recomana al seu fill que escolti bé els consells de dotze homes vells. Aleshores els croats hongare-

6. El ms. 13 salta de «contra» a «contra», però es podria tractar d'una omissió voluntària, atès que «lo enteniment del rey» no s'ha encara descrit.

sos «se meteren en los navilis... e en pochs dies foren en Babylònia». Onofre guanya una batalla i captiva el soldà, però la ciutat no es rendeix. Forçat a esperar, Onofre «agué gran desig de tornar-se'n en sa terra». Els seus consellers, informats que el rei s'havia mort, consenten. Però Onofre demana també consell a Déu, i aprèn en una visió «que torni a Ongria, perquè en altra cavalleria te ha Déus appellat». Tornat al seu país, Onofre no s'oposa a «un malvat emperador que ladonchs passava per aquelles partides»; li cedeix el regne i fuig a Bohèmia, on entra, desconegut, en un monestir de monjos negres. Gràcies a les seves virtuts esdevé amic de l'abat, del qual serà aviat successor. Onofre «fo molt desconsolat de la sua electió», però acaba ordenant-se sacerdot. Pren bona cura del monestir, però enutja els monjos amb la seva massa estricta disciplina. «Començaren a murmurar contra lo sant e tractar de la sua mort, exceptat un solitari monge appellat Pannucio». Un dia, Onofre, cantant missa, demana a Déu de revelar-li com podria servir-lo encara millor.[7] El segon consell que rep és que faci penitència. Onofre explica als monjos que això és una invitació a fer-se ermità, i els deixa.

I ara, abruptament, comença la vida tradicional de sant Onofre, posada en boca de sant Pafnuci –que anomeno ací, com els textos catalans antics, Panuci. El traductor català sembla seguir prou de prop el seu antígraf, que podria ser o bé un text llatí de les *Vitae patrum* quelcom més extens que la versió editada en la *Patrologia latina*,[8] o bé una còpia lliure de la la versió italiana feta per Domenico Cavalca.[9] Aquesta segona hipòtesi posaria el nostre text en companyia dels altres dos llibres de Cavalca, traduïts al català pel benedictí Pere Busquets, de Sant Feliu de Guíxols, que havia

7. L'escena recorda l'inici de les *Nou paraules revelades a sant Albert de Colònia*: «Un jorn mentre deia missa... dix: Senyor..., què pusch fer?» Aquest text circulava en diferents traduccions catalanes, com hem vist a la fi de l'article anterior.

8. Paphnutius, *Vita sancti Onuphrii eremitae*, edicions de traduccions del grec fetes a Nürnberg 1478, i a Köln 1617. L'ed. de Rosweyde, *Vitae patrum* 13 (Antwerp 1628), pp. 99-103, es reimprimeix a «Acta Sanctorum», dia 12 de juny (ed. del 1698, pp. 519-533; ed. del 1867, pp. 16-30), i a la PL 73, col. 211-222.

9. B. Puoti, *Volgarizzamento delle vite de' santi padri de Domenico Cavalca* (Nàpols 1870), vol. 2, pp. 122-132. Vegeu també G. B. Palma, «Vita di san Onofrio.Testo siciliano del secolo XIV», *Archivo Storico Siciliano* 34 (1909-1910), 36-86, text pp. 57-80. No he vist el llibre de Curatolo, *Vita e miracoli di s. Onofrio* (Palerm 1779).

viscut a Itàlia més de quinze anys.[10] Caldria un estudi més detallat per controlar la meva impressió que la traducció amplificada de la vida de sant Onofre no és de Busquets, sinó d'un altre monjo, probablement contemporani i igualment benedictí.

3. Els afegitons de les etapes intermèdies: El culte de sant Onofre – L'oració del moribund

No hi ha coincidència exacta entre els textos llatins, italians i catalans. No es pot dir que certs copistes abreugen i d'altres allarguen els seus respectius antígrafs. Observeu el que passa en el passatge que precedeix la mort d'Onofre. En el prototipus del text, Onofre explica que Déu li va prometre de perdonar tot pecador que li sacrifiqui en nom d'Onofre i que *ab omni tentatione diaboli... liber existit.*[11] Si no és prou ric per a redimir esclaus, que almenys doni almoines als pobres; si no pot fer almoines, que cremi una mica d'encens; si no té encens, que almenys digui tres parenostres. És temptador per a un copista d'introduir variants en aquesta llista, o de presentar-la en forma de diàleg. Tant la versió siciliana com la catalana són menys extenses que el text publicat en la *Patrologia latina*;[12] en totes dues Panuci demana a Onofre què ha de fer un pobre que no pot fer ofertes ni almoines. La resposta és que reparteixi la poca aigua que té. En el text publicat de la traducció de Cavalca no trobem res d'això. És possible que un copista havia cregut que «questo...nostro Iddio... hammelo conceduto» es refereix al que precedeix, significant que Déu havia promès a Onofre que Panuci tornarà a Egipte per contar la seva vida.

10. Domenico Cavalca, *Mirall de la Creu*, ed. per Annamaria Gallina, ENC 95-96 (B. 1967). Giovanni Sacchetti prepara l'edició de la traducció catalana del *Trattato della pazienza*, de la qual dóna un primer tast en la seva contribució a la *Miscel·lània Joan Fuster*, vol. 3, ed. a cura d'Antoni Ferrando i d'Albert Hauf (Montserrat 1991), 107-123.

11. Sembla que aquest adjectiu *liber* ha donat lloc a la idea que Déu perdonarà a qui escriu un llibre sobre Onofre.

12. Text sicilià: fer memòria del sant, o donar almoines, o donar a menjar als pobres, o escriure la vida. Manuscrit català: fer memòria, o oferir algun acosa, o fer almoines, o escriure la vida. Incunable català: fer memòria, o escriure la vida. Observem que d'ací prové la variant del ms. 13 en el passatge citat més amunt, que els pisans van a la festa de Florència «aportant lurs presentales... segons... lurs facultats bastave».

Però en Cavalca podem llegir l'oració que Onofre va fer abans de morir, escena que falta en les *Vitae patrum*; en les versions siciliana i catalana l'oració surt quelcom més extensa que en Cavalca. Imaginar-se aquesta oració no és gaire difícil per a un frare, i molts copistes la transcriuran amb canvis. Així observem que en el text italià publicat hi ha dos tricolons graduats («te prego, te benedico, te lodo, il quale ho amato e desiderato e seguito»), el que és més retòric que el que trobem en el ms. 13 («a tu prech, a tu lou, a tu beneesch..., lo qual yo he amat e seguit») o a l'incunable («a tu ador, a tu benehesch,a tu lou, a tu supplique e pregue, lo qual yo he amat»). Però cal sobretot observar com a partir del segle tretze-catorze l'oració *in extremis* d'un sant esdevé un capítol indispensable en la seva hagiografia. El model imitat era la gran oració final de sant Jeroni, divulgada pel llibre anònim *Vida e tràsnit*, atribuït als sants Eusebi, Agustí i Ciril.[13] És en aquest text, en llatí o en català, que es va inspirar Miquel Peres en compilar de diverses fonts la seva *Vida de sant Vicent Ferrer* i hi va afegir l'oració del sant moribund.[14]

Aquesta oració és tan sols un dels elements afegits a la vida original de sant Onofre. El nucli de la història és ben senzill: Onofre, ermità en el desert d'Egipte, conta la seva vida a Panuci abans de morir. Els detalls divulgats pel sant depenen de la fantasia dels manipuladors.[15] Així, una família de còpies dóna molta importància a discutir les diferències entre frares conventuals i ermitans en el desert (ed. PL, cap. V).

13. La meva edició d'aquest text data del 1995. Vegeu els cap. 34 i 36.

14. Vegeu el meu estudi «Sobre les Vides de sant Vicent Ferrer» del 1994. La història de les vides de sant Vicent és força instructiva: els quatre volums d'*Actes* que transcriuen les entrevistes que la comissió papal havia tingut amb testimonis oculars tenen el caràcter de documents jurídics. Els hagiògrafs fan una selecció entre aquests materials, els presenten en un ordre cronològic, s'imaginen detalls, afegeixen elements literaris. Alguns en fan tot un llibre, d'altres han de limitar-se a una dotzena de ratlles.

15. Recordem que el més famós dels hagiògrafs antics fou anomenat Simeó Metaphrastes, ço és «el que parafraseja, adapta, rescriu». La seva versió grega de la vida de sant Onofre, però (ed. PG), no pertany a la família de textos d'on sortirà la traducció catalana.

4. Els afegits de la segona etapa: La visita de Panuci a Onofre – El seu viatge d'anar i tornar

Tot això, però, són afegits menors i secundaris. Cal que passem a descriure com el nucli del llibre, ço és la visita a un ermità a punt de morir, ha estat enquadrat per un segon text: la història d'un sant que camina pel desert visitant anacoretes. És un repte per als copistes d'imaginar-se les aventures que té el segon sant abans i després de trobar Onofre. En el text seguit pel traductor català, Panuci troba tot primer un ermità resant de peu en la seva cel·la, però ja està mort. Després troba Timoteu, al qual un àngel havia guarit el cor –o el fetge, segons el text català– traient-lo del seu cos, netejant-lo i tornant-lo al seu lloc. Timoteu confessa els seus pecats carnals amb una dona que havia anat a visitar-lo en l'ermita, contarella a la qual Cavalca al·ludeix en el seu *Trattato della pazienza*.[16]

L'inventor del viatge de sant Panuci s'inspira en la mateixa *Vida de sant Onofre* que està complementant. Onofre explicarà que havia sortit del seu convent amb «pocs pans, prou per quatre dies» i que caminant pel desert havia trobat un àngel, *quo viso valde timui*. Panuci entra en el desert amb una mica de pa, que se li acaba al quart dia, però un àngel ve a la seva ajuda, *quem ut aspexi vehementer obstupui*. Onofre havia trobat un ermità que li va ensenyar com fer vida eremítica i el va conduir a una cel·la prop d'una palmera. Panuci troba Onofre, i aquest el condueix a aquell mateix lloc. Onofre havia enterrat el seu mentor anònim; Panuci enterrarà Onofre. Abans de morir, Onofre ordena a Panuci que torni a Egipte. Aquest primer enterra el sant «in sepulcro quod excisum erat de petra», i parteix tan sols quan la cova i la palmera cauen en pols. Un interpolador de la tercera etapa, inspirat per la llegenda del lleó mans de sant Jeroni, afegirà ací el miracle dels *dos* lleons que vénen a cavar la fossa d'Onofre, escena que il·lustra la portada de l'incunable valencià. Després de caminar quatre dies Panuci troba un ermità amb els cabells blancs, vestit de fulls de palmera, que rep la visita de tres altres homes sants. Igual que ja ho havia fet a Onofre, també a aquests quatre l'àngel de Déu els porta cada dia un pa. Seguint el seu camí,

16. Vegeu l'extret publicat per Sacchetti, p. 114.

Panuci descobreix un oasi –on hi havia, segons el manuscrit català, «cirers, rosers, pomers», i segons l'incunable «cirers, noguers, ametlers»– on viuen quatre ermitans joves que li expliquen que un àngel els porta cada cap de setmana la santa comunió. L'àngel ordena a Panuci, un cop més, de tornar a Egipte. Arribat allà, s'atura en un monestir i conta als monjos les seves experiències.[17] «E ells ab gran plaer e consolació ordenaren e scriveren un libre de totes les coses que de mi hoïren, lo treslat del qual libre fon (publicat) e tramès e divulgat (e scampat) per totes les terres de cristians [ací acaba el text de Cavalca]; lo qual libre posaren ab gran devoció en la libreria de lur monestir, per memòria dels sancts pares hermitans (servidors de Déu), ab los quals (nosaltres ací) mereixcam pendre (guardó e) remissió dels nostres pecats (y) en la (glòria de paradís) vida perdurable. Amén.»

Conclusió

El pacient lector de la versió llarga de la vida de sant Onofre no pot evitar en prou passatges un sentiment de *déjà lu*, d'estar escoltant un tema amb variacions. Rebem una impressió semblant quan mirem en la Catedral de Barcelona la predel·la de Pere Serra que mostra la història d'Onofre en nou escenes paratàctiques, les quals s'assemblen tant que el valor mnemotècnic del quadre –ço és ajudar-nos a recordar les diferents etapes de la història– és molt reduït.[18] Però en el text escrit no es tracta de simples repeticions. L'afegit de la visita al segon grup de quatre ermitans, els joves, vol que fins i tot l'oïdor menys perspicaç entengui el sentit metafòric del miracle: el pa que porta l'àngel és la comunió. I a l'inici de la versió llarga, el descobriment que fa Panuci d'un ermità mort que continua, nogensmenys, resant de

17. Una mica com Ramon Llull que, passant per París, s'atura en la Cartoixa de Vauvert per contar la seva vida al bon frare que després redactarà la *Vita coetanea*.

18. Reproducció en Josep Gudiol i Santiago Alcolea, *Pintura gòtica catalana* (ed. cat., B. 1987), pp. 227i 309. Pere Serra pinta com Onofre –el seu nom està inscrit en el seu mantell– surt del convent i troba dos ermitans abans d'esdevenir el penitent pelut nu. El text escrit atribueix aquests dos encontres a Panuci. El pintor és omniscient i ens pot mostrar el que va fer Onofre en el desert sense indicar que algú hi ha anat a informar-se i n'ha tornat.

peu, vol guiar el lector a una interpretació mística del text. L'interpolador duplica la imatge de l'enderroc de la cel·la i palmera d'Onofre al començ del llibre per suggerir al lector que entrar en el desert vol dir investigar la nostra pròpia ànima. Allà trobarà el que sembla una escena piadosa, però aquell home vell a l'interior ja està mort. Cal, doncs, anar més lluny; cal reaprendre a orar, a fer penitència; cal que la palmera torni a florir i a portar fruits.

La nostra ànima, un món interior; la nostra vida, un viatge pel desert: temes perennes de la literatura. Potser cap de les versions de la vida de sant Onofre mereix l'epítet de «literatura» en el sentit modern del mot. Totes són massa heterogènies, mostren massa que han passat per repetides amplificacions. S'hi acumulen capítols l'interès dels quals és limitat quant al lloc (miracles regionals, costums locals), quant al temps (la discussió sobre si cal combregar dissabte o diumenge), quant al públic (la comparació del monaquisme i de l'eremitisme). Hauria calgut refondre tots aquests materials en un text que elaborés la intuïció que el que dóna un valor humà universal a aquesta llegenda és la metàfora del viatge pel desert interior, i que les discussions entre els dos sants són un diàleg interior.

No vull insinuar que la *Vida de sant Onofre* hauria pogut inspirar una *Odissea*, una *Divina Commedia*, un *Pilgrim's Progress*. Però vides de sants eren la literatura de l'home medieval. Eren les úniques fantasies «novel·lesques» permeses en els monestirs. És escoltant, llegint, copiant i traduint vides de sants que es van formar els escriptors. Són desconeguts en l'edat mitjana els conceptes de propietat intel·lectual i de plagi, i textos hagiogràfics fins i tot convidaven a fer-hi tota mena de canvis per retre'ls més eficaços, més útils. L'acte d'escriure –o d'elaborar o d'adaptar– la vida d'un sant es considerava una obra meritòria. El gènere ofereix més possibilitats del que sembla: s'hi poden descriure virtuts i vicis, escenes sentimentals i violentes, passions pecaminoses i aspres penitències. L'autor pot practicar-hi l'art d'escriure diàlegs, d'introduir oracions i discursos, de fer descripcions realistes, de variar l'estil quan fa parlar àngels.

Els escriptors laics també aprenien a escriure llegint vides de sants, i s'hi inspiraven. Recordem com Tirant visita un ermità lul·lista a l'inici del seu viatge a Anglaterra; recordem com l'impressiona la vida de Guillem de Varoic, cavaller noble que s'havia fet ermità. No hi ha indicis que Martorell

coneixia el text escrit de la vida de sant Onofre. Però no cal dubtar que havia llegit vides de sants. Hi ha pogut aprendre que redactar un text no és tan difícil, que hi ha tècniques que permeten omplir planes sense haver rebut una inspiració divina. En tals situacions, l'hagiògraf sempre pot afegir un miracle més, i l'autor d'una novel·la cavalleresca pot descriure una batalla més. L'hagiògraf treballa esperant un premi espiritual; l'autor seglar, si més no a partir del segle quinze, vol guanyar-se fama de literat entre els seus amics i amigues. Tots dos, estimulats per la funció lúdica de l'acte d'escriure, consideren l'acte creatiu més important que la feina de revisar l'esborrany. Però els copistes o editors de llibres d'aventures –sigui de sants o cavallers, si és que aquesta distinció és vàlida i possible– saben que en aquest gènere de text és permès, i recomanat, de fer canvis, milloraments, interpolacions i amplificacions.

La història de sant Onofre ha passat de l'Orient a Europa per més d'una via, en més d'una forma. La fascinació per Onofre es deu a l'interès per les notícies sobre homes sants a Àsia que van nus, per les llegendes sobre el monaquisme en el desert d'Egipte, i pels mites nòrdics d'homes salvatges. Tota la resta era per inventar. El nucli del text «literari» descriu la visita de Panuci a Onofre. Els interpoladors s'imaginaran més i més detalls sobre aquesta visita, inventaran més i més detalls sobre l'anada i la tornada de Panuci. Durant l'apogeu del culte de relíquies s'hi afegeixen detalls sobre la troballa del cos del sant i el transport a la nova tomba. Un cop prou allargada per poder circular solta, la vida d'un sant pot créixer encara més per l'afegiment de miracles, miracles que dintre d'un llegendari resultarien massa repetitius. És en aquest estat amplificat que un manuscrit llatí o italià –potser derivat de la traducció de Domenico Cavalca– va ser portat a Catalunya. A Barcelona, o prop d'allà, es tradueix al català a la fi del segle XIV, quan Pere Serra hi pinta la gran predel·la. El traductor hi afegeix el miracle del mercader barceloní, germà d'una monja de Pedralbes. Més important, inventa tota una prehistòria del jove Onofre, que s'imagina haver estat capità d'una croada abans de començar una carrera monàstica, abandonada per anar a fer penitència al desert. Un lector de la traducció catalana va reemplaçar l'al·lusió a una crida pública per la còpia d'un salconduït concret. Una altra còpia de la traducció fou portada a València, potser per un frare de Girona, atès que, quan es publica allà a l'inici del segle XVI, s'hi afegeixen miracles de València, Girona –amb al·lusió a una confraria– i a Montpeller.

5. De les *Meditationes Vitae Christi* de Ludolf el Cartoixà a la *Contemplació de la Passió* de Francesc Prats

El *Llibre de Contemplació* del sacerdot mallorquí Francesc Prats, imprès l'any 1487, és una petita obra mestra. Quant al seu contingut no és gaire original, però la seva estructura, forma de presentació, to i llengua, fan ben entranyable el llibre. Demostraré en aquestes planes que es tracta d'extrets de la *Vita Christi* del cartoixà Ludolf de Saxònia, traduïda literalment i amb ampliacions lexicals, o usada com a font d'inspiració per a associacions lliures. En la dedicatòria a Sor Angelina Monroia, Prats indica que imita «don Landulfo..., perquè algun sentiment los que [la llengua llatina] ignoren ne aprenguessen».[1]

Francesc Prats ha reeixit a aprofitar les 250 columnes de la *Vita Christi*[2] en una cinquantena de folis, amb materials per a contemplacions de gran valor espiritual i humà, enriquits amb rimes a l'inici i a la fi, i, tot arreu, amb oracions i responsoris. El conjunt és més coherent en l'estil i to que no és

1. Cito l'edició dels pares Gaspar Munar i Miquel Pascual, *Francesc Prats, Llibre de Contemplació*, (Palma de Mallorca 1985), on hi ha també un facsímil de l'incunable. En l'apartat següent aprofito l'estudi preliminar i els apèndixs d'aquesta edició. Vegeu també Gabriel Llompart, «Francesc Prats: Devotio moderna, humanismo y lulismo en Miramar», *Estudios Lulianos* 22 (1978), 279-306.

2. Edició moderna en quatre volums de L. M. Rigollot, *Ludolphus de Saxonia, Vita Jesu Christi* (París-Brussel·les 1878). Els capítols usats per Prats es troben en els vol. 3, pp. 352 ss, i 4, pp. 1-135. Recordem que Joan Roís de Corella traduirà el text complet de Ludolf al valencià, començant l'any 1495 amb el volum sobre la Passió. La traducció portuguesa, impresa pels mateixos anys, data ja del 1446. L'edició de la versió castellana, encarregada pels reis catòlics a Ambrosio Montesino, és posterior a la versió de Corella.

la font llatina, i satisfà plenament el propòsit de l'autor. Ludolf havia compilat en els seus gruixuts volums tot el que havia llegit sobre la vida de Jesús. Addueix cada mot dels quatre evangelistes, fins i tot si es repeteixen; cita o resumeix cada interpretació moral, al·legòrica, mística o anagògica dels Pares de l'Església, encara que reprenguin els mateixos conceptes. Prats ha llegit i estudiat tot això, assimilant-ne el vocabulari, les idees i certs procediments estilístics de Ludolf. Però treu de la *Vita* tan sols el text literal bíblic, i una o dues glosses dels comentaristes usats pel cartoixà. Hi afegeix la cinquantena d'oracions que es troben en aquesta segona part de la *Vita*. De Ludolf ha après la tècnica d'exhortar el lector a contemplar cada detall de l'esdeveniment històric, d'imaginar-se present i participar en cada etapa de la Passió, i d'interpel·lar directament els actors del drama. Ja Ludolf presenta el seu llibre com a *Meditationes*, repartint els capítols dedicats a la Passió segons les hores canòniques. Prats fa ressaltar encara més aquesta estructura, introduint el paral·lelisme amb les «set stacions o posades» que es fan a la catedral de Mallorca cada festa del Corpus; tradueix amb rimes els responsoris que canten en aquella ocasió els sacerdots. Així aconsegueix donar al seu llibre aspectes que tot seguit ofereixen al lector la impressió que es tracta d'un text literari, però, a més, útil.

1. El context religiós i humà: Caldentey, Prats i Calafat a Miramar

Francesc Prats era fill d'un draper ben acomodat de la Ciutat de Mallorca. Ja de molt jove va prendre la tonsura, i el 1480 es va ordenar sacerdot. Amb Bartomeu Caldentey, doctor en teologia de la Sorbona, va organitzar una escola d'humanitats i de ciència lul·liana. Potser per als seus estudiants, Prats va traduir la *Visión deleitable de la filosofía y artes liberales* del batxiller Alfonso de la Torra, publicada a Barcelona el 1484. Aleshores ja funcionava la impremta de l'«enginyós» fonedor i rellotger Nicolau Calafat, instal·lat en la casa del mestre Caldentey; però, potser, imprimir un llibre de 68 folis, com tenia la *Visió*, no li era encara possible.

El 1485 Caldentey i Prats parteixen amb un grup de deixebles cap a Miramar, amb la il·lusió de fer reviure en el monestir de Trinitat un col·legi

de dotze joves sacerdots i missioners. Amb això no volen solament recordar Ramon Llull, sinó també allunyar-se de les disputes entre tomistes i lul·listes, i de la rivalitat amb mestre Pere Daguí, que havia anat amb els seus acòlits al Puig de Randa. Va acompanyar el grupet de Miramar l'impressor Calafat, per treure en lletres de motlle l'edició que Caldentey havia preparat del *Tractatus de regulis moralibus*, atribuït a Joan Gerson, el primer llibre imprès a Mallorca.

El 31 de gener del 1487 Calafat va imprimir en la mateixa «casa de Trinitat o Miramar de la vila de Valldemusse en la major illa balear» el primer llibre català imprès a Mallorca, l'*Obre de Contemplació... de la Passió del Redemptor Jesús*, de Francesc Prats, en 64 folis. Quants exemplars en va imprimir, i quants se'n van vendre, no ho sabem. Però sobta assabentar-se que un notari, en morir el 1500, tenia 270 exemplars del llibre de Prats a casa seva; potser els guardava en dipòsit com a penyora per deutes.

Caldentey edità encara un altre llibre el 1487, els famosos *Rudimenta grammaticae* del mallorquí Joan de Pastrana, però després va tornar a Ciutat. També Caldentey va deixar Miramar –on les coses anaven menys bé que hom havia pensat–, potser esperant que amb les vendes del *Breviari mallorquí*, que Calafat hi va imprimir el 1488, podrà ajudar l'escola de Miramar. Però la importació a l'illa de breviaris impresos a millor preu a Venècia, el va gairebé arruïnar.

Prats s'havia quedat a Miramar per ocupar-se dels «molts fadrins de cascuns staments, ab gran disciplina e exercici de letres, sciències e virtuts».[3] No tenim rastres d'activitats literàries seves durant aquells anys. Va morir el 1503. Cronològicament, doncs, seria possible que un any abans hagués encara escrit un poema en honor de Ramon Llull, sense, però, «tirar a la joia» en el certamen literari celebrat aquell any dins l'església de Sant Francesc.[4]

3. Extret de la carta que els Jurats van donar a Caldentey quan aquest anava a demanar ajuda per a l'escola de Miramar al rei Ferran, citada per Munar i Pascual, p. XVII.

4. Vegeu apèndix I de l'edició de Munar i Pascual, pp. 131-150, amb facsímil i transcripció d'un manuscrit del 1608. Jocelyn N. Hillgarth, «Un poema inédito de Francesc Prats sobre Ramón Llull», *Boletín de la Sociedad Arqueològica Luliana* 33 (1969), 75-83, edita un altre manuscrit, igualment del segle XVII.

2. La *Contemplació de la Passió*

A la *Contemplació* propera precedeixen set cobles «mostrant compendiosament lo com de la Passió del redemptor Jesús», i hi segueixen a la fi onze planes de versos per «loar lo misteri de l'Eucaristia». És tan sols al f. 2v que trobem la dedicatòria de Prats a Sor Angelina Monroia, monja contemplativa en el convent del Puig de Pollença, «alt loch e solitud del desert, apte a la monachal professió», que Prats havia visitat cap al 1481 durant unes negociacions dels Jurats i del bisbe de Mallorca per traslladar algunes monges a Miramar. Li explica en la dedicatòria que la lectura de la segona part de la *Vida del redemptor Jhesús* del cartoixà Ludolf, i el record dels responsoris cantats davant les «set estacions» cada any durant la processó del Corpus en la Catedral, van despertar en ell el desig d'imitar aquests textos en llengua vulgar. A cada estació de la processó, Prats fa correspondre una hora canònica, començant amb les vespres del Dijous Sant i contemplant l'empresonament de Jesús. Prats recomana a les monges del Puig de llegir aquestes meditacions «quant, dits los officis divinals, sereu en oci»; en l'epíleg, però, convida *totes* les devotes persones a elegir set esglésies i a peregrinar-hi «amb silenci e attenció; e en cascuna diguen, ligen o fassen legir una stació».[5]

Quan observem Prats davant la *Vita* de Ludolf ens recordem del franciscà mallorquí Joan Eixemeno davant l'extens *Arbor Vitae crucifixae Jesu* d'Ubertí de Casale. Aquest s'havia proposat traduir el llibre sencer, però després –animat pel rei Pere– es va limitar a treure'n materials per a la més breu *Contemplació de la santa Quarantena*, amb quaranta «estacions», que recorden les esglésies que acostuma a visitar el Papa; tot enriquit amb salms, responsoris i oracions. Eixemeno instrueix el lector: «A cada ora del dia, segons les oyràs sonar, apartar-t'as tot sol, denant lo crucifix».[6]

5. Quan Prats diu a la p. 13 que tals contemplacions es poden fer «qualsevol altre dia», no fa sinó adaptar l'observació de Ludolf «merito fideles hodie ecclesias visitant» (p. 33).

6. Vegeu l'edició d'Albert G. Hauf dins la «Biblioteca Marian Aguiló» 9 (Montserrat 1986), i el seu estudi «La *Quarantena de Contemplació* de fra Joan Eixemeno», *Randa* 17 (1985), 15-63, reimp. dins *D'Eximenis a Sor Isabel de Villena. Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, «Biblioteca Manuel Sanchis Guarner» 19 (València-Montserrat 1990), 219-300.

L'estructura de cadascuna de les set parts del llibre de Prats és la següent: El cristià, «prostrat davant la creu», ha de senyar-se i dir el parenostre. Després, ell o ella –o la ànima, o la devoció personificada–, és exhortat a contemplar un esdeveniment de la Passió, a reaccionar davant el que veu, a imaginar-se'n detalls, a interpel·lar els jueus o Pilat, a dialogar amb Jesús o Maria. Prats havia pogut aprendre com animar el lector en l'un o altre lloc de la *Vita*, on ho fa Ludolf mateix, o l'autor que cita.[7] Prats multiplica aquestes exhortacions, les varia, les amplifica:

> «Medita ab fervent devoció, ànima contemplativa, com...»
> «Volta't, ànima christiana, ab dolorosa admiració considerant...»
> «Seguex, ànima mia, seguex mirant ab compassió dolorosa com...»
> «E stà ab attenció, meditant, devota *contemplació*...»
> «Sospira, devota consideració, donant font habundantíssima de aygua als ulls, e prerumpent en altes veus digues...»
> «Contempla més avant, devota meditació, com...!. Mira'l...! Mira'l diligentment e considera...! Mira'l...! Aprés torna contemplar...»
> «Contempla, ànima mia, e posada en devota consideració recol·legex tu matexa per so que has vist, e entra en lo cubícol secret de la tua meditació lamentable, e veuràs...»

Sovint, Prats obeeix ell mateix a les exhortacions que troba en la *Vita*. Així, animat per la pregunta de l'inici de l'article 28, *Cum quanto clamore putas manus in eum injecerunt, quam crudeliter eum ligaverunt, quam dire strinxerunt, et quam irreverenter traxerunt*?, busca en el context els materials per a una traducció efusiva:

> «Moguen-se les vísceres tues, christiana devoció, comprenga't dolor, spantin-se les orelles del so, gran crit e tumultuosa ràbia dels inimichs. Mira, en tal insult, com lo vexen! Pelen-li la barba, fan-li pendre voltes, donen-li punyades, lancen-lo en terra, posen-li los fètidos peus sobre la cara, pits e ventre...»• (p. 12, continua més avall al senyal •).

7. Sense mencionar-ho, Ludolf transcriu passatges sencers de les *Meditationes Vitae Christi*, atribuïdes a sant Bonaventura. D'aquest text existeix una traducció catalana completa, i una versió dels capítols sobre la Passió. Vegeu Albert Hauf, *Contemplació de la Passió de nostre senyor Jesucrist*, «Biblioteca Escriny» 6 (Barcelona 1982).

Aquests conceptes apareixen en l'original llatí o abans o després de l'article 28. Així llegim enmig de l'article 23 *omnia viscera tua zelus inflammat*, i a l'article 28 toparem amb *in terram projiciebant* –dit, però, dels apòstols! Com que hi ha repeticions en la *Vita*, Prats pot combinar informació de diversos llocs,[8] o repetir-se ell també. Així, un passatge de l'inici de l'article 29 el tradueix ja a la p. 11; la segona part, però, passa a la p. 12, després de l'oració que en la *Vita* clou l'article 31.

Conspice igitur eum, quomodo ducitur ab illis nequissimis de torrente sursum versus Jerusalem festinanter et cum impetu, manus retro e regione dorsi ligatis, et, ut dicitur, catena collo suo imposita, exchlamydatus tunica, non curiose succinctus, capite discoopertus, ac curvus ex fatigatione, et vehementi acceleratione incedens, et quomodo agnus innocens inter lupos ibat mordaces. O quam violenter eum impellebant per vallis Josaphat medium et ad montis ascensum! Quam fatigatus, et molestiis afflictus, transiit per torrentem Cedron, ut adimpleretur Scriptura quae dicit: De torrente *amarae, scilicet Passionis* in via bibet! *Et sic, cum impetu, tamquam contra latronem stridentes, et illum percutientes, duxerunt eum per portas aureas, per quas in die Palmarum intraverat* (p. 32, article 29).

(p. 11:) «Comprenga't stupor dolorosa, vehent pendre lo Senyor ab tant ímpetu! Lancen-lo per terra, tenint la sua sacratíssima fas sobre aquella, posant-li los genolls e peus sobre lo cap e spal·les, perquè los mans, ben stretes, li liguen detràs, e aprés, tirant-lo per los cabells, fan-lo levar, posen-li grossa cadena en lo coll... (p. 12:) • fan-lo levar ab grans empentes, porten-lo a la ciutat de Jerusalem, passen-lo per lo torrent de Cedron». (Segueix l'oració de la fi de l'article 34).

(p. 12, fi:) «Circuït és de lops, així com lo anyell.... Contempla, doncs, ànima mia, com en lo torrent beu passions de amaritut, així com havia profetat lo cytarista rey de Israel, David. Veus més avant com entra lo Senyor per la Porta Aurea, ab pressa. Cogita devotament ab quantes empentes, ab quantes collades! E tant lo cuyten que, per lo pujar d'aquella costa, no pot respirar. Digues en tu mateixa: Per aquesta porta entrà's lo dia de Rams, Senyor, ab molta honor: e ara ab quant vituperi!»

8. Això pot explicar casos com el següent: A la p. 34 Ludolf explica –però Prats ho omet– *atrium vocabatur platea sub dio, inter primam portam et secundam.* Més endavant Prats tradueix *Petrus sequebatur usque in atrium* per «Pere entrà per la primera porta» (p. 19).

Trobarem ecos de tot això a les pp. 35 i 45, ja dintre de nous contextos: «Mira ab quant ímpetu, cuytadament lo porten!», i «Seguex, ànima mia, seguex mirant ab compassió dolorosa, com trahen lo Senyor de casa de Pilat, tirant-lo ab la cadena, ab tanta cuyta que quasi rossegant lo porten, donant-li punyalades, pelant-li la barba e arrancant-li flotes de cabells».

3. Oracions - Enumeracions - Noms d'autors citats

Unes cinquantes vegades, l'ànima devota és exhortada de dirigir a Jesús una breu oració, anunciada així amb lletres majúscules en l'incunable. Totes són traduïdes literalment de la *Vita*, començant sovint ja amb la frase introductòria usada en la font. Ludolf introdueix oracions per a indicar la fi d'una sèrie d'articles dedicats a la descripció i anàlisi d'alguna etapa de la Passió.[9] També havia posat oracions a la fi de cada capítol de la *Vita*; aquestes, però, Prats no les tradueix, excepte la seva primera a la p. 8, que ve de la fi del cap. 58 de la *Vita*, que està inclosa encara en la primera part de l'obra.

Vist que les contemplacions de Vespres i Completes són molt curtes –cinc i quatre planes de prosa–, les cinc i tres oracions que s'hi troben en semblen la part més important. Però en les hores canòniques del Divendres Sant, fins a nona, Prats ofereix més text. Tradueix les citacions bíbliques que Ludolf treu mot a mot d'una sinopsi dels quatre evangelis. Aquests mots són fàcils de distingir de les glosses en una edició de la *Vita* on alternen lletres rodones i cursives, però passen sovint desapercebuts en l'incunable mallorquí, sobretot si els mots bíblics van incorporats gramaticalment en el context. Compareu, per exemple, els dos passatges següents:

«Novissime autem, *scilicet post multorum falsa testimonia*, venerunt duo falsi testes, et dixerunt: Quoniam nos audivimus eum, *Jesum scilicet*, dicentem: Possum destruere templum Dei, et post

«Contempla que, aprés de molts scarns e interrogacions que li han fetes, dos falsos testimonis diuen: Hoyt havem de boca de aquest: Yo puc destroyr aquest temple de Déu, fet per mans de hòmens, e aprés tres

9. Hi ha dues excepcions: les oracions de les pp. 14 i 83 es troben en llatí incorporades dintre del text (pp. 35 i 92). La segona s'hi atribueix a sant Bernat, cosa que Prats calla.

triduum reaedificare illud; *vel*: Ego dissolvam templum hoc factum, et per triduum aliud non manu factum aedificabo» (p. 38).

dies aquell, no fet per mans, reedificaré» (p. 19).

Observem com Prats comença amb una interpel·lació del contemplador, com millora la construcció ometent el *quoniam*, i com alleugereix el text combinant en una sola frase les dues versions dels dos evangelistes. Seguim amb el passatge anterior per exemplificar alguns altres aspectes del treball de Prats:

Sed falsi testes erant, quia et sensum et verba Christi mutabant. Ad quod Christus nihil respondit, quia mentiebantur aperte, non enim dixerat de hoc templo Salomonis, sed proprii corporis. Unde Hieronymus: «Falsus testis est, qui non eodem sensu dicta intelligit quo dicuntur; Dominus enim dixerat de templo corporis sui, sed in verbis isti eum calumniantur, et paucis additis, vel mutatis, quasi justam calumniam faciunt. Salvator dixerat: Solvite hoc templum, *illi commutant et aiunt:* Possum destruere templum Dei; *vos, inquit,* solvite, *non ego, quia illicitum est ut ipsi nobis manus inferamus. Deinde illi evertunt,* et post triduum aedificabo illud, *ut proprie de templo Judaico dixisse videatur;Dominus autem, ut ostenderet animale et spirans templum, dixerat:* Et ego in triduo suscitabo illud; *aliud est suscitare, aliud est aedificare.» Haec Hieronymus* (p. 38).

«Loa Déu, ànima devota, referint-li gràcies que sies en lo nombre de aquells qui lo seny de les paraules no muden així com aquests inichs han fet, e altres cascun jorn, en damnació de lurs ànimes, fan. Lo Senyor havia dit: Desfeu aquest temple, dient-ho del seu excel·lentíssim cos. E ells diuen: Puc destroyr lo temple de Déu aquest, dient-ho de Jerusalem. Crist Jhesús havia dit: Desfeu-lo vosaltres, com no sia lícit a nengú posar les mans en si mateix. Muden les paraules: e aprés tres dies reedificaré aquell. Havia dit: Al ters dia sussitaré aquell. E és vist lo testimoni fals, com una cosa sia sussitar, e altra, hedificar. De hon, lo experimentat Jherònim: Fals testimoni fa qui no ab aquest seny entén les paraules ab què són dites» (p. 19).

Així observem que Prats comença amb una frase que ha trobat en Ludolf una columna més avall (*Gratias homo referat Christo...*), en la introducció a l'oració que Prats traduirà immediatament després del passatge citat. D'altra banda omet l'al·lusió a *nihil respondit*, perquè parlarà d'això en l'article següent. No omet la repetició *falsi testes erant*, però la fa més viva aplicant-la al lector: «tu no ets un d'aquests inichs que muden lo seny de les

paraules», afegint això de «e altres fan en damnació de lurs ànimes», potser provocat pel mot repetit *calumnia* en la frase omesa de la citació de sant Jeroni. Prats no indica on comença Jeroni; però almenys el menciona a la fi, traslladant allà la seva frase inicial, d'un estil lapidari.

Prats, per donar a la seva *Contemplació* aspectes d'inspiració divina, no solament omet, amb poques excepcions, els noms dels autors que cita a través de la *Vita*, també fa desaparèixer la numeració amb la qual Ludolf presenta escolàsticament els seus arguments. Així aprenem en el text llatí que Jesús no respon a Pilat per quatre raons, explicades per *primo, secundo, tertio* i *quarto*. Prats tradueix literalment, però sense numerals. Manté la coherència del passatge introduint i repetint el verb «callà», i introduint i repetint –amb *variatio synonymica*– el subjecte, mencionat per Ludolf tan sols a l'inici, i introduint adjectius, almenys per les dues darreres virtuts.

> Callà emperò lo Senyor, e no sens misteri, demostrant la justícia sua. Callà lo Crist, perquè la cosa falsa fa lo accusant indigne de resposta. Callà lo Messia, usant de misericòrdia, perquè no més avant pequin los acusants, obdurant-se en malícia. Demostrà encara, callant, la immensa e divinal sapiència, per la qual sab que so que respondrà, trauran en calúmnia; de hon, qualsevol resposta de excusació, no essent hoïda, no porà fer alguna utilitat. Mostrà finalment la sua abundantíssima pasciència, per ço que sia a tot lo món exemple de menysprear les calumniants veus.

Tornem a observar el mateix procediment dues planes més endavant. Ludolf havia compilat una llista de sis situacions on també nosaltres escopim en la cara de Jesús, traient els primers tres punts de Jeroni, Raban i Gregori (p. 41). Prats ni compta els punts ni anomena les autoritats, però subratlla la coherència del passatge amb construccions paral·leles: «Recogita», seguit de quatre vegades «Guarda no escupes», i acabant amb «e finalment, no scupes». També ací Prats interpel·la el lector, i usa sinònims quan repeteix l'objecte: «la cara del Senyor – la fas del Redemptor – la fas de Jhesús –la fas de Crist Redemptor – la fas del Messia Jhesús». Prats concretitza i moralitza la idea abstracta treta de Jeroni, traduint (*conspuit faciem Christi*) *qui conscientiam suam foedis cogitationibus et actionibus polluit* per «si ab adulterines colors untes la tua fas, així corporal, com de la consciència en la confessió... per sutzetat de vils cogitacions». D'altra

banda, cau en el costum dels traductors medievals de les ampliacions fàcils quan tradueix *praelatos* per «los prelats, reys, jutges o majors» (p. 23).

Oferim un exemple més per demostrar tots els punts discutits fins ara. Tenim ací primer un breu llistat de tres punts, explicats després amb més detalls, sense repetir, però, els nombres –excepte pel *tertio*, traduït per Prats amb «tersament», mot canviat pels editors que creuen que es tracta d'una repetició errònia. Indiquem també dues altres «correccions» dels editors moderns, on la comparació amb la font llatina mostra que la situació és més complicada.

Et hic nota ordinem poenitentiae Petri: primo gallus cantavit*; deinde* Dominus Petrum respexit; *tertio* Petrus flere coepit; et *tunc* egressus foras, flevit amare. *Sic hodie fit: nam secundum Gregorium, tunc nobis gallus cantat, quando praedicator quisque corda nostra ad compunctionem excitat; sed cantus galli non sufficit, nisi Dominus oculo pietatis peccatorem respiciat, quia oportet ut miser in tenebris permaneat, quamdiu eum lux mundi non illuminat; tunc autem tertio, secundum Gregorium, incipimus flere, quando ignimur intus per scintillam conscientiae, et tunc foris eximus, cum extra quod fuimus egredimur* (p. 48).

«E notant l'orde de penitència, aprén que, primerament, lo gall cantà; segonament, mirà lo Senyor lo defallint de la via de virtut; terçament, comprès lo peccador de tristícia, regonexent-se ix defora, plorant amargosament. A hon tornant dins tu matexa, devota Contemplació, considera com, cascun dia, lo gall del redemptor Jesús canta, excitant lo cor a compunció. E aquest és lo prehycador; però insuficient és, si los ulls piadosos de Jesús, Senyor, no mira (ed. miren) los pits teus, carregats de abominacions, perquè lo cor sia inluminat, comprès per la tenebra del vici. E tersament (ed. finalment), per cintil·la de consciència, qui és sciència conterint, encendre (ed. s'encén) la part interior, de hon vénen les làgremes als ulls» (p. 31).

4. Exhortacions a la Contemplació... i a amplificar el text

En el darrer exemple podem observar com Prats busca sovint d'allunyar-se de la font llatina. Ha llegit atentament el text llatí i l'ha assimilat; no el tradueix mot a mot, sinó que reformula la idea principal amb mots propis, introduint-hi afegitons de valor retòric. Sovint Prats no fa sinó obeir l'exhortació de Ludolf d'imaginar-se detalls, de participar activament en els esdeveniments de la Passió:

Quid ergo tu faceres si haec videres? Numquid non te projiceres super ipsum Dominum, dicens: Nolite jam, nolite facere tantum malum Domino meo; ecce me, facite mihi, ecce percutite me, et Domino meo tantas injurias irrogare nolite! (...) Conspice igitur omnia et singula jam superius enarrata: quomodo illi maledicti Dominum vexant, falsos testes procurant, ipsum... condemnant (p. 44).

«Hous quantes blasfèmies li diuen? Hous quants crims li imposen? Hous quants falsos testimonis demanen? Què fas, presa d'estupor, ànima mia? Què fas? Leva't, impertèrrita, ab humilitat e devoció, posa't sobre lo Senyor, cobrint-lo, e digues als inichs: O poble feroç! O impiadosos fariseus! O crudelíssims sacerdots! O ingrats a Déu de tants benificis, contra lo Unctat vostre encrudelits! Cessau de ferir-lo! Vinga sobre mi aquesta persecució! Veus ací la mia carn culpable! Lexau lo innocent!» (p. 28).

És difícil indicar en passatges com aquest on acaba la traducció i on comencen les associacions d'idees. Però la comparació dels dos textos mostra que la font d'inspiració resta sempre la *Vita* del Cartoixà. No cal creure que Prats, encara que digui en la dedicatòria que segueix el «doctor cartoxà e altres», tenia sobre la seva taula al costat de la *Vita* també d'altres llibres. Els afegitons que van més lluny que simples embelliments retòrics o ampliacions meditatives poden provenir tots dels seus coneixements personals. Com ja he indicat, és sobretot quan Ludolf interpel·la el lector que Prats esdevé expansiu. Compareu els dos extrets següents:

Cum autem Dominus praesentatur concilio malignantium adversum eum, illi quasi leo vel victor, exsultant, capta praeda. Bene potes cogitare quam male eum receperunt (p. 37).

«Veuràs aquí los setanta-dos del Consell, sis de cascun trip, sehent en los strados o cadires judicials, ab faust, elació e supèrbia, e com, entrant lo Redemptor Jhesús davant ells, posen los ulls maliciosos sobre Ell, enflamats de ira e rabiosa concitació, rugint com a leons, fremint les dents, ab fas alterades: uns grochs e pàl·lidos, per la malícia qui els ha compresos; altres, roigs e furibundos, no podent contenir-se de posar les lupines e crudelíssimes mans sobre lo mansuet anyell, oblidada la dignitat lur» (pp. 18-19).

5. Mots calcats - lleugers canvis -ampliacions retòriques

Tals passatges ens podrien fer dubtar si Prats treballava veritablement sobre la *Vita* del Cartoixà. Però és relativament fàcil observar com no abandona mai el fil conductor de Ludolf. Això ho veiem ja en els freqüents llatinismes, que ens recorden la «valenciana prosa», però que no fan sinó calcar l'original llatí:

> *ad reprimendum ejus jactantiam et tumorem*: «per la jactància e tumor de sperit reprimir» (81/66)
>
> *corpus candidissimum cruore roseo rubricatur*: «rubricant aquell candidíssim cos de rosenca vermellor» (71/55)
>
> *vinum devotionis, cum myrrha mortificationis carnis ac felle poenitentialis compunctionis*: «lo vi de devoció, ab mirra de mortificació de la carn, e lo fel de penitencial compunció» (125/102).

Més exemples, sense citar ja la font llatina:

> confutar la presumpció / irruyr / pestífero / propalar / recordació / despecció / fal·làcia / lesibles / praves obres / mel·líflua / conculcar / vexació / improperis / egipcíac / erubescència / immaníssimament / ultra lo condigne / lo insaciable furor dels sacrílegos / inferir nocument / lo jutge circunvenir / nunqua desinex / los llànguidos ulls deprimir, etc.

Observem que Prats usa no usa gaire sovint el procediment medieval d'acompanyar llatinismes amb glosses; ho fa encara en casos com *praetorium*: «lo pretori o casa de juhí» (41/43); *pallium*: «pali o mantell» (70/54); *infimus* : «més ínfimo e baix» (72/56); *furia phreneticorum*: «frenètichs e vertaderament cechs» (67/51).

Sovint, quan Prats calca una expressió llatina, en canvia les categories gramaticals. Heus-ne ací tres exemples: *Judaeorum iniquitas*: «la iniquitat judayca» (67/51); *contra luporum latronumque insidias pugnat*: «batallant contra los ladres e insidiants lops» (66/50); *torpus frigore infidelitatis*: «infrigidat per la neu de infidelitat» (45/28).

El cas més freqüent, però, és que Prats amplifica la seva traducció seguint les regles de la retòrica, que recomana afegir adjectius altisonants, sinònims o antònims i substituir per pronoms els noms sobreentesos, com podem veure en els exemples següents:

beata virgo: «la excel·lent regina de Paradís» (112/91)

insaniens: «comprès de insània rabiosa» (41/20)

perturbatus..., ira commotus et vesania mentis agitatus..., exsurgens ex impatientia: «alterat per insaniosa ràbia... se mou, e exit de la regulada pensa, se leva furibundo e impascient» (41/20)

aliquos armatos... eum vexaverunt: «una companyia de tacanys servidors... lo scarnexen, firen e tormenten» (50/32)

illi pessimi: «la pèssima, impiadosa e cruel turba dels ministres de Pilat» (89/74)

illi maligni: «los feroços e cruelíssims homicides» (123/101)

ab adulatoribus laudari: «per adulants e lagoters extolt, magnificat e loat» (61/47)

da mihi: «dóna a la suplicant voluntat mia» (73/57)

spinae tentationum: «les spines de cupiditat e afluent còpia de vulgars e corruptibles riqueses» (74/58)

origo divina: «de la prosàpia dels déus fantàstichs que los gentils adoren» (81/66)

Pilatus, divino instinctu in hoc facto motus, immutabilem esse titulum asseruit: «Pensa, mia consideració, la inefable operació divina obrant en lo cor de l'ignorant e incrèdul Pilat, perquè no corrompi la veritat, donant-li esfors per perseverar en lo que ha scrit» (101/83)

deliciosi et accidiosi, qui deliciis carnis intendunt:«los qui en delits de la carn reposen, ocupats circa les sensuals delectacions..., seyent en lo fanch dels peccats, abrasats de tedi» (106/85).

6. Associacions lliures

Amb aquests darrers exemples ja hem passat de traduccions explicatives, retoricades o ampliades a traduccions lliures, on Prats elabora amb mots seus una idea llegida o entrevista en la *Vita*, si no és que en el moment de revisar l'esborrany de la seva traducció hi va canviar tantes coses que el lligam amb l'original llatí va esdevenir invisible.

Quidam etiam portant crucem alienam, non suam, sicut qui abstinentiam et destrictionem Sanctorum praedicant, sed in se non servant; vel, qui sub regula arctissima se militare gloriantur, sed per ejus observantiam non mortificantur (p. 91).

«La tua creu deus portar, e no la stranya, com fan aquells qui prediquen abstinència, castedat, pobresa voluntària, justícia, prudència e fortalesa, e altres virtuts, deure esser coltes e venerades per obres, e en si no les observen; e del nom, de l'hàbit exterior e de la apariència de la arta o streta regla se donen glòria, e la observància de aquella, no mortifiquen los propris vicis, ne de altres, per lur bon exemple» (p. 75).

Patet, secundum Bedam, quod non pro eis oravit qui per invidiam et superbiam eum, quem Filium Dei intellexerunt, negantes crucifixerunt; sed pro eis qui zelum Dei habentes, sed non secundum scientiam, nescierunt, quid fecerunt (p. 112).

«No, emperò, que preguí ací per los peccadors qui, ab deliberada pensa, a peccar se induexen, així com los invidiosos e superbos prínceps, fariseus e letrats de la Sinagoga, rebel·les, fets orbs per maliciosa nequíscia. Per qui, donchs, prega? Per los seduïts e enganats per aquells pensant ab lo zel que tenen a la Ley, fer bé, perseguint lo Redemptor» (p. 91).

Vinum myrrhatum Domino propinat, qui haereses sub pallio veritatis docet; acetum autem cum felle mixtum Domino propinat, qui de male acquisitis Domino sacrificat (p. 95).

«E per ço, guarda, ànima mia, de no preparar al Redemptor vi mirrat, com fan los heretges qui, ab pali de veritat, lurs errors ensenyen; ne vinagre ab fel mixte, com los avars egipcíachs, simoníachs, usurers e qui pensen satisfer dels béns mal acquisits, ordenant, en lurs testaments, grans e opulents lexes, en edificis de sglésies, benificis e ornaments altres, amant d'ells esser dit e ventilat tals coses haver lexades, no curant de satisfer-les a qui vulpinament e rapinosa les levaren» (p. 77).

Unde Bernardus: «Sitio, *ait Christus, non doleo. O Domine, quid sitis? Fidem vestram, salutem vestram, gaudium vestrum; plus animarum vestrarum quam corporis mei cruciatus me tenet, et si non mei, saltem vestri miseremini. Et iterum: O bone Jesu, coronam spineam sustines, de tua cruce, et de vulneribus tuis taces, et pro sola siti clamas, dicens,* sitio. *Quid ergo sitis? Certe solam redemptionem hominis, et gaudium humanae salutis.» Per hoc verbum quintum, docemur salutem nostram desiderare, et aeternam vitam appetere. Unde Augustinus: «Adjecisti etiam, Domine Jesu Christe,* sitio. *Quid sitis, Domine Jesu? Vinum de vite, autaquam de flumine? (...) Nonne taedet te, anima mea, intemperies aeris, molestia carnis, et cordia pugna cum vitiis, varietas formae, mutatio et incertitudo temporis, exspectatio et timor mortis?* (p. 123)

«Ahon, commoguda en plant e encesa de amor, devoció mia, acosta't al teu amat Jesús e digues-li: Senyor, quina és la vostra set? E respondrà't: La salut i goig de la humana condició. Replica-li: Humíl·lim Senyor! La corona de spines pascientment portau. No us doleu per lo turment de les nafres. Per la ardent voluntat que teniu del nostre bé, sedejau? E respondrà't: Més pena, més angoxa e més acerbitat he de la pèrdua de les ànimes que de la que maliciosament los jueus me fan sostenir e ministrar; e per so, si de mi, que tant per tu sofer, no has pietat, ànima christiana, de tu matexa hages compassió! Replica-li: Senyor, no sedejau vi de sarment ne aygua de flum, mes lo bé dels hòmens, demostrant a mi com me dega confirmar ab lo vostre desig, no apetint sinó loar e magnificar e adorar-vos en la vida eterna. E per aquella atènyer, no me spanta

intemperància de ayre, ne m'induirà a peccar la lasciviosa carn, ne la cupdícia de vulgars béns, ne la ambició, niu de supèrbia, ne la ficta e affalagant amicícia, ne m'aterrirà pobretat o misèria, nuadat, persecucions, batiments, presons, scarns, avorriment de les gents, ne perills de mort. Mes, sobre modo, la batalla dels vicis tem, e la incertitut dels temps enganós per la hora de la mort, si la gràcia vostra no m'ajuda, e sosté per la via recta de la virtut, medi per atènyer al desitjat port de salut» (p. 100).

In hoc etiam potu amaro, Judaei amaritudinem suae perversae voluntatis ostenderunt, quia quantum poterant, tantum ei nocuerunt. (...) Sic dicit Chrysostomus: «Tu autem... cogita...». Unde, secundum Remigium, ipsi Judaei erant acetum, degenerantes a vino Patriarcharum et prophetarum in acetum, id est in malitiam et crudelitatem, habentes fraudulenta corda, quasi spongiam cavernosis atque tortuosis latibulis (p. 124).

«Veus, en aquest acte, devota consideració, la perversa condició e voluntat canina dels jueus en noure al teu amat Jesús quant han pogut. E mira'ls en la part interior, e hauràs notícia de lur fraudulència, versúcia e iníqua crueltat, e com ells són lo vinagre amaríssim e fel de abominació, degenerant del vi elegit dels patriarques e profetes; sponge cavernosa, per il·lícites e irregulars operacions, ab tortuosos amagatalls de stúcies diabóliques, engans pal·liats e vulpins, sens vergonya, fornits de cavil·lacions enganoses» (p. 101).

6. Interpolacions

La majoria dels afegitons que Prats fa en la seva traducció tenen una finalitat retòrica, o corresponen a exhortacions en la *Vita* d'imaginar-se més detalls. Alguns permeten entreveure els coneixements i els interessos de Prats, com en la traducció de *Hyeronimus* per «lo il·lyrico Hierònim» (128/103). Tals casos s'haurien d'estudiar plegats amb traduccions com ara *sol* per «Apol·lo» (119/97), per determinar si Prats mereix l'epítet de «humanista». Però el tipus d'afegitons que ens interessa en aquest apartat són les interpolacions d'idees personals, frases que van més allà de ser simples dilatacions del text de Ludolf.

Sembla que Prats volia fer el seu llibre encara més adient per a Sor Angelina, i per a totes les monges, intercalant algunes observacions sobre

la vida monàstica, i prestant més importància a dones, sobretot a la verge Maria, que no fa Ludolf. Així, a la p. 87, al consell de no interrompre la contemplació per a «davallar a les mundanes occupacions», Prats afegeix: «e guarda no sies enganada ab lo nom de pietat, exint de la claustre per pensar tos parents posats en infirmitat; car seria davallar de la creu de penitència». Semblantment, ja a la p. 31, Prats havia recomanat a l'ànima cristiana de deixar la negociació davant Pilat a Marta i d'allunyar-se, amb Magdalena, «de les rumors ciutadines e secular turbació», per evitar «contínua detracció, intrínseca inimicícia, fas alegre, clara e dolsa paraula, cortesos acolliments e reverència, afables col·loquis, e finalment, hipocresia, centre de engan».

Que en tot això hi ha al·lusions a fets contemporanis –baralles entre lul·listes, disputes sobre la immaculada concepció, el Cisma–, ho deduïm de l'observació que segueix: «Experiència mostra que no manquen, en tals casos, venenoses persecucions e eximplis, convidant e induynt lo just a peccar: aquí adulacions; aquí vanaglòria; aquí favors desordenades, stimant susurrons, maldients e versipel·los» (p. 31). Després, quan Ludolf cita de sant Agustí que la «túnica sense custura» representa l'Església, que *nemo debet schismate dissuere* (p. 106), Prats afegeix: «Guarda't de no rompre la unitat de la Sglésia cathòlica ab noves invencions de doctrina, disonants de la de Christ e dels cathòlics doctors. No la rompis per dir: Axí fan los majors, bé hy puch yo fer! com sia major aquell qui serva los preseptes de la Ley, e qui de les coses menutíssimes, contradients a aquella, se fa consciència. E no te spantin los leons; car bèsties són, e tu, home, servant lo que pertany a la tua diffinició» (p. 85). Finalment, a la p. 94, Prats tradueix la frase amb la qual sant Agustí es dirigeix a Maria: *Deest tibi prae amaritudine lacryma, desunt verba* (p. 117) amb «les amaríssimes làgremes, fluint dels teus piadosos hulls, mancar-te conech, la humor defallint, e les paraules que proferir desiges, ab lengua manifestar no bastes», i afegeix: «Qui, donchs, és tant imbecil·le e pres per falsa opinió, que diga que no est participant, sola pura creatura, en la Passió? De hon se veu gran inconvenient resultar de la sentència de aquells qui, Tu en lo peccat original diuen esser concebuda, com no consent rahó que sies compresa en lo crim dels rehemuts aprés de esser concebuts».

A la p. 47 topem amb una frase que, per faltar en la *Vita*, sembla una interpolació: «No sies demanant senyals o miracles... Creu fermament, e no vages inquirint profecies o demanant quant naxerà aquell fill de perdició, Antichrist.»

A la p. 74 sembla ésser Prats qui veu en una profecia de Jesús una al·lusió a la destrucció de Jerusalem «fahedora per Tito o Vespasià».

A la p. 83 Prats fa una demostració dels seus coneixements d'hebreu. Explica que Adonay s'escriu «jot, he, vau, he», ço és amb les «arbà otiot».

Però paga la pena observar sobretot certs passatges que Prats intercala per parlar de la verge Maria.

A la p. 79 amplifica la comparació del Crist crucificat amb «la lira de David», exhortant el lector a pensar què cantava la verge Maria amb aquesta lira. Afegeix la pregunta si no hauríem de creure que Maria va rebre aquell dia els estigmes, atès que ella havia sofert tant, i més, que sant Francesc, santa Elena d'Hongria i santa Caterina de Sena.

L'afegitó més extens –quatre planes, de la p. 37 a la p. 41– descriu com Magdalena i Marta, informades que Jesús havia estat condemnat a mort, van a anunciar-ho a la verge Maria. Després d'una llarga lamentació, Maria surt amb elles al carrer. Allà troben sant Joan, i davant la casa de Pilat hi ha un breu contacte d'ulls entre fill i mare. Prats afegeix que Maria «no sospira, ne gemega; no fa plant ne, ab alsada veu, batent les mans, cau per terra». Tot aquest passatge podria ben bé provenir d'algun llibre; sorprèn, però, que en la *Vita Christi* d'Isabel de Villena, que també amplifica molt les seves fonts –entre les quals la *Vita Christi* del Cartoixà!–, quant al paper de les dones, trobem la variant que fou sant Joan qui havia anat a buscar les tres Maries, que vivien a la mateixa casa. Villena, en contrast amb Prats, indica tres vegades que Maria «caigué esmortida».[10]

10. Vegeu els extrets editats per Lluïsa Parra en la «Biblioteca d'Autors Valencians» 12 (València 1986), 282-285. Recomano d'Albert G. Hauf l'excel·lent estudi «Teologia i fantasia: la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena i la tradició de les *Vitae Christi* medievals, en castellà» dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, 2 (B. 1987), 105-164, en català dins l'*Aportació* citada, pp. 323-397.

Quan les tres Maries van veure Jesús com portava la creu al Calvari, Magdalena es va desmaiar, però de la Verge –afegeix Prats– podem, un cop més, aprendre «doctrina... en menar dol», ja que no és com «les insipients qui, immoderadament, per pèrdua de fills, béns o persones cares, són vistes exir del regulat seny» (p. 73).

Sembla, doncs, de Prats la diatriba contra els predicadors –o «més pròpriament histrions»– que volen «moure a plorar los hoynts». Acaba: «Millor seria...fer los hoynts maravellar per la grandesa (de Maria) que plorar, o més pròpriament, vociferar, que –més per voluptat que per rahó– los plebeus fer acostumen» (p. 40). Probablement tenim ací un eco de discussions contemporànies sobre excessos de sentimentalisme religiós.

Conclusió

Francesc Prats, en redactar la seva *Contemplació de la Passió*, tenia davant seu un sol llibre: la *Vita Christi* del cartoixà Ludolf de Saxònia. L'havia llegit atentament, aprenent-hi un lèxic ric i la tècnica d'exhortar el lector a imaginar-se més detalls, i d'interpel·lar els actors del drama religiós. Treu de la *Vita* les citacions bíbliques a l'inici de cada article, on Ludolf resumeix la història bíblica, però selecciona de les interpretacions morals, al·legòriques i místiques que hi segueixen tan sols alguns punts, sense anomenar les autoritats citades, ni contar els arguments. Prats tradueix totes les oracions amb les quals Ludolf indica en la *Vita* que s'acaben els comentaris i que torna als evangelis i a una nova etapa de la Passió.

Prats segueix de prop el text de Ludolf, però amplia la seva traducció amb glosses, afegits de termes emfàtics i substitucions d'expressions equivalents; tot d'acord amb les tècniques de la retòrica. Sovint dilata, més que no tradueix, la seva font. En això és comparable a autors com els valencians Corella, Peres o Fuster, que elaboren els seus textos religiosos en una prosa encara més retoricada, ampliant les seves fonts fins a fer desaparèixer la dependència dels seus models. En alguns pocs llocs Prats afegeix materials nous al que havia trobat en la *Vita*, sobretot per donar un paper més important a la verge Maria.

6. La revisió lingüística de l'antiga traducció catalana del *De regimine principum* d'Egidi Romà publicada el 1480 pel mestre Aleix de Barcelona

1. La traducció amb glossari del frare Arnau Estanyol d'abans del 1380

En la seva comunicació al Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Modest Prats ha donat a conèixer els resultats del seu estudi de la traducció catalana antiga del *De regimine principum* d'Egidi Colonna, dit també Gil de Roma, mort a Avinyó el 1316.[1] Coneixem tres manuscrits d'aquesta traducció: el núm. 10 del Seminari de Girona, de l'any 1407; el núm. 739 de la Biblioteca de Catalunya, còpia del 1411 que usem ací; i el núm. R-I-8 d'El Escorial, datat del 1430. Aquest darrer manuscrit indica que el traductor fou el frare carmelità Arnau Estanyol, altrament desconegut. Quant a la data *ante quam* de la traducció, tenim una carta del gener de l'any 1381 on Joan I parla al comte d'Urgell del *De regimine principum* i li diu: «Vós lo havets en romanç... E jassia que nós lo hajam en latí, però volríem lo haver fort aximateix en romanç».[2]

1. Modest Prats, «Un vocabulari català a la versió del *De regimine principum* de Gil de Roma», dins *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat 1983), 27-87.

2. Prats, p. 33, segons A. Rubió i Lluch, *Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval* (B. 1908), 288. La nota preliminar del ms. d'El Escorial menciona com a destinatari

Mossèn Prats va concentrar el seu treball en l'edició comentada del glossari «d'alguns vocables escurs contenguts... en (el *Regiment de prínceps*) los quals no són usats ne acostumats comunament en nostre lenguatge» que el traductor havia afegit al final de la seva versió. Arnau Estanyol declara en la nota preliminar a aquest glossari que certs termes usats freqüentment en l'original llatí necessiten «declaracions», les quals, però, «no gosàvem ni devíem mesclar entre les paraules del mestre» (p. 58). Per això els ha reunit en un glossari alfabètic final de 144 entrades, relacionades sobretot amb els camps semàntics de l'ètica, la filosofia, la política, l'art militar i les ciències, afegint-hi una rosa de vents.[3]

La idea de completar un text ple de llatinismes amb un vocabulari no és original d'Estanyol; ja Ramon Llull va explicar per ordre alfabètic vuitanta-nou termes tècnics a la fi de l'*Art amativa*,[4] i no gaire més tard de la versió catalana del *De regimine principum* un anònim traduïa el text francès de la *Història romana* de Titus Livi, incloent-hi tant el glossari inicial compilat per Pierre Bersuire com també la majoria de les glosses marginals del seu manuscrit de base; fent, doncs, exactament el que critica Estanyol, ço és, «mesclar declaracions entre les paraules del mestre».[5]

Potser Estanyol hauria preferit no usar llatinismes. Així explica bé al seu glossari el que és un *pedagoch*, però al par. 2.2.10/66 tradueix *paedagogus* per *maestre*.[6] A la introducció del glossari mostra clarament que és ben conscient que «pus covinentment diu hom en romanç 'açò pot ésser

---

de la versió el comte d'Urgell Jaume, mort el 1347, data que em sembla massa primerenca, però no impossible, per a aquest text. Cf. Jordi Rubió i Balaguer, *Història de la literatura catalana*, I (original cast. del 1948, trad. cat. Montserrat 1984), 144.

3. Sobre aquesta rosa de vents, vegeu el meu estudi *Fragment d'una enciclopèdia*, del 1984. (Es tracta d'una traducció catalana del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud de Besiers.)

4. Ed. a *Obres de Ramon Llull*, 17 (Palma 1933), 389.

5. Vegeu el meu estudi sobre el Livi català de 1963-1968 i, de Lambert Ferreres, «La *declaració dels mots* de la traducció catalana anònima de Titus Livi», *Anuario de Filología* 14, 1991, 25-41.

6. La referència 2.2.10/66 significa: Llibre 2, Part 2, Cap. 10, segons l'edició llatina de Roma 1607 / F. 66r del ms. 739 de la Biblioteca de Catalunya. En d'altres llocs Estanyol combina els dos mots, i Aleix en treu un cop l'un, un cop l'altre. Per ex., 1.2.16/20v *(pedagog mestre*, però 2.2.9/65 *pedagog (o mestre)*.

leugerament portat', que no 'açò és portàtil o duyble» (p. 59, cf. n. 8); però, segons afirma a continuació, «nós érem forçats... de ressemblar aytant com nós poguéssem les dites maneres del latí e del dit doctor». La persona, doncs, que havia encarregat la versió catalana del *De regimine principum* preferia, per la raó que sigui, que *portabilis* es traduís per «portàtil» o bé «duyble», o bé «portàtil i duyble», i no per «que pot ésser leugerament portat», o bé, com diu al glossari, «açò qui leugerament se lexa portar, o dur, o menegyar». No és la culpa d'Estanyol si la traducció «quax de tot en tot resembla a la manera del llatí d'on és treta», i que «alguns vocables» hi són tan «escurament esplanats» que per entendre l'obra cal o ésser «instruyt en la moral philosofia», o haver «algun sufficient informador sobre lo present libre».

2. La revisió del mestre Aleix de Barcelona publicada el 1480

La nota preliminar al glossari de frare Arnau sembla haver provocat, poc més de cent anys més tard, un cert «reverend mestre Aleix, regint les scoles en (Barcelona)» a «emendar i corregir» el vell text català segons una ideologia de traducció més moderna. Aquest nou *Regiment de prínceps* fou imprès a Barcelona el 1480 per Nicolau Spíndeler, a despeses del llibreter Joan Ça Coma. El 1489, Joan Luschner, pagat pel mercader alemany Franc Férber, en féu una reimpressió sense canviar-hi res.[7] Aquests incunables, com ja va observar Modest Prats, no reprodueixen el glossari del carmelità, però d'altra banda el mestre Aleix ha afegit a molts capítols, sobretot a la primera part del llibre, glosses erudites. Són una seixantena, que van des de poques ratlles fins a unes quantes pàgines, seguint una finalitat distinta de

7. Sobre aquests incunables, vegeu *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, núm. 7220 i 7221, i F. Vindel, *El arte tipográfico en España durante el siglo XV* (Madrid 1945), I.35, núm. 10, i I.208, núm. 128. (A més, Hain 110; Haebler 154; Pellechet 71; Aguiló 1883). De l'exemplar conservat a la Biblioteca Universitària de Barcelona hom n'ha tret materials per al Diccionari Balari, després incorporats al DCVB d'Alcover-Moll. Vegeu, per exemple, l'entrada *estaloir*, criticada per Joan Coromines en el DECLC 3.737 com a «probablement mal llegit per *esbaloir* (esbalair)''. L'incunable, però, igual que el manuscrit, diu clarament *estaloït*, com a traducció de «in stupore esse». En d'altres llocs, per exemple sota *dòcil*, el DCVB cita l'edició del 1489.

la del glossari dels manuscrits. A més, Aleix introdueix en la vella traducció centenars de canvis i revisions que ens permeten observar una evolució impressionant en la sensibilitat lingüística catalana, un pas conscient de la llengua medieval a una prosa humanística moderna; un pas que hom ha observat també a França, però tan sols vuitanta anys més tard.

3. Comparació dels textos d'Estanyol i d'Aleix

a) *Camps d'observacions ací no estudiats*

Aquest treball està dedicat a donar a conèixer l'admirable talent lingüístic de l'humanista Aleix, un desconegut professor de Barcelona, i el seu català clàssic dels anys 1480.

El temps a la meva disposició no em permet de descriure en tots els detalls les dues etapes que van del llatí d'Egidi Romà a la traducció catalana d'Arnau Estanyol i d'allà a la revisió i edició del mestre Aleix. El text és força llarg, i l'original encara s'ha d'estudiar en el facsímil tret el 1967 de l'edició de Roma del 1607. No estudiarem qüestions de morfologia, atès que caldria tota una monografia sobre com Estanyol i Aleix (i d'altres traductors!) tracten, per exemple, derivats del llatí en *-andus/-endus* o en *-abilis/-ibilis*.[8] No estudiarem canvis ortogràfics, encara que fóra interessant

8. Alguns exemples: *dicenda*: coses dyhedores: coses tractables 1.1.2/2 (*o bé* coses deydores o tractadores: coses tractables 1.1.4/3); *docendus*: tractador: tractable 1.1.3/2v; *vitanda*: és esquivadora: deu ésser esquivada 1.3.8/37v; *timenda*: coses temedores: lo que deu ésser temut 1.3.11/39; *coses temedores o qui fan a tembre: coses temedores* 1.2.13/17v; *audenda*: coses les quals són assagyadores: lo que deu ésser emprés 1.3.11/39; *reverenda et honore digna*: (honradora i) digne de honor 1.2.16/20v; *fienda*: esdevenidores o són encara a fer (*o bé* qui han a esperar esser fetes: esdevenidores 3.2.28/109v; *o bé* agibles 3.2.28/109v); *odienda*: deuen ésser (ahirats o) hauts en ira 1.3.11/39; *docilis*: que leugerament pusqua ésser ensenyat: dòcil 1.2.8/14v; *laudabilis*: lohadora o digna de lahor: loable 1.3.10/38; *contemptibilis*: menyspreador o menysprívol: menysprear 1.2.28/27v; *reprehensibilis*: reprehenador/-a: reprehensible/-a 1.3.8/37 i 10/38; *agibilis*: fahedores: agiblas 1.2.5/12v; *immutabilis*: inpermutable: inmutable 1.2.6/13 (*o bé* qui no pot ésser mutada: immutable 3.2.16/102v); *vituperabiles*: vituperadores o reprehenadores: vituperablas 1.3.1/39v (*o bé* cosa vituperosa i mala: cosa vituperable 1.2.27/27; *o bé* vituperada o menyspreada: vituperable 1.2.24/25):

opinar sobre si el pas d' *especial* del manuscrit a *special* a l'edició, per exemple, es pot interpretar com a llatinització. No tenim temps per estudiar la llengua d'Aleix del punt de vista d'un dialectòleg, demanant-nos si les substitucions d'*espill* per *mirall* (1.2.27/27v) i de *xica, xics* o *xiques* per *petita, petits* o *petites* (2.3.16/81; 1.1.3/2v; 3.2.15/102) permeten deduir que venia de València. No he anat gaire lluny en les meves recerques històriques per trobar referències a la seva vida i funció oficial, ni és ací el lloc adient per a analitzar les seves glosses erudites.

b) *Influència de l'original llatí sobre Aleix*

Estic convençut que Aleix posseïa i consultava un text llatí del *De regimine principum*, possiblement en l'edició d'Augsburg del 1473 (GW 7217), però no m'atreveixo a determinar fins a quin punt es deixava influir pel text llatí en el seu treball de revisor. Canvis com llatí «tertio»: Estanyol «encara més»: Aleix «la terça via» (1.1.10/7) són possibles per simple observació de la lògica interna del text. Però sorprèn que moltes substitucions lèxiques fetes en el text revisat van en direcció de la forma llatina, i això sobretot en la primera part del llibre. Compareu, per exemple:

interiora : de dintre : interiors 1.1.3/2v
exteriora : forans : exteriors 1.1.3/2v
inferiora : baixes : inferiors 1.1.4/3
superiores : sobiranes : superiors 1.1.4/3
audaces : abrivats : audaces 1.3.6/35v (cf. però *audax* : abrivat : animós 3.2.13/101)
gravitas : fexuguea : gravitat 1.2.2/10v i 1.3.4/34v
sterilis : exorch : stèril 2.1.8./51 (derivats a 2.1.6/49v)
felicitas : benaventurança : felicitat 1.1.2/2 (cf. *felix* : benaventurat: felix 1.1.6/4v i 9/6v; *beatus*: benuyrat : felix 1.1.5/4)

---

detestabilis: pus mala cosa: pijor 1.2.18/22; *amabiles*: són amadors o deuen ésser amats: són amats 1.2.18/22.

Estanyol explica en el seu glossari els termes «acompanyable o associable, affàbil, conjugable, inmovible o immòbil, inportable, impossible, insaciable o no-saciable, movible o mòbil, portàtil, possible, vertible.»

prodigi : deguastadors : pròdichs 1.2.18/21v
solicitus : curós : sol·lícit 1.2.15/19v (plural 2.1.16/56)
utilis : profitós : útil 1.1.3/2v i 2.2.13/68, plurals1.2.17/20v (cf. *utilitas*: profit : utilitat 2.2.13/68)
indivisibiles : no departits : indivisibles 2.1.8/51
praecedens : davant posat : precedent 1.2.9/15
elatio : ergull : elació 1.2.33/31v
praemissa : paraules o proposicions premisses o proposades : premissas 1.2.8/14
differe: haver differència o departiment : differir1.1.6/5; *o bé* haver differència e ésser departits : differir 1.1.9/6; *o bé* haver departiment : differir 1.2.10/15
derogare : fer tort o deshonor : derogar 1.3.6/35v
solers : avist o curós : solert 1.2.8/14v

c) *Abreujaments per concentracions i omissions*

Sigui com sigui la qüestió de la influència de l'original llatí en aquestes substitucions de mots únics, he de dir que no constituïen l'interès major del meu estudi; a més, m'hi vaig fixar menys i menys cap a la fi del llibre. I crec que una cosa semblant havia passat també al revisor Aleix: és fàcil de constatar que en la segona meitat del text ja no afegeix gaires glosses, i que igualment ja no consultava tant l'original llatí. Sistemàticament abreuja en la versió d'Estanyol repeticions inútils del tipus «massa menjar i massa beure» per «massa menjar i beure»; però cap a la fi del llibre va molt més lluny en eliminar pleonasmes i prolixitats. Així, redueix a res més que *los viures* tota una llista en Egidi Romà i Estanyol: «blada, vina et alia per quae subveniri potest inopiae obsessorum» : «los blats, los vins e les altres coses per les quals pot hom ajudar a la freytura dels assetgyats» (3.3.16/124v). Un cas molt semblant a 3.3.20/127: «frumenta, avena, ordeum et cibaria singula et universa pabula quae possunt deservire ad victum» : «forment, avena, ordi e quescunes viandes e tots paximens que pusquen servir a la vianda»: «forment e totes coses que serveixen a vida».

d) *Milloraments estilístics en girs llatinitzants*

Aquest desig del mestre Aleix de dir en menys mots, o amb expressions més corrents, la idea de l'autor entrevista en la traducció d'Estanyol, es pot observar en tot el llibre. El frare carmelità empra a vegades, sota la influència del text llatí, expressions poc elegants; Aleix hi substitueix mots més normals:

infirmitatem contrahere : prendre malaltia : enmalaltir-se 2.3.4/74v
non inutile est : no és mal o dampnatge ans és profitosa cosa : és bo 3.3.7/119
abundare eloquiis : habundar en paraules : parlar massa 2.3.20/83
abundant pluviae caelestes : habunden les pluges celestials : plou 3.3.16/124v
circa bella : envés les batayles : hi 3.3.9/120
tempore aestivo : en temps d'estiu : en lo estiu 3.3.16/124v
non ignorare : no ignora r: saber 2.15/102v
prorumpere in verba : escalabantar en paraules : multiplicar paraules 2.3.20/83
pascere se ipsos : péxer si mateys : manjar 2.2.11/66v
suggere mammas: suclar les mamelles : mamar 2.2.6/63
auferre et removere se : tolre i remoure si mateix : appartar-se 1.2.33/31

e) *Tractament d'expressions formades de dos derivats d'un mateix mot*

Un grup a part es pot fer amb els casos on Estanyol mostra en la seva traducció una certa inseguretat quant a la derivació lèxica catalana pel fet de suggerir dues formes del mateix vocable en binomis congèneres. Aleix elimina aquest aspecte de traducció temptativa i oral, o bé traient un dels termes, o bé reemplaçant-los tots dos. En els exemples següents s'imprimeixen entre parèntesis els mots omesos per Aleix en l'edició del 1480:

error : (errada o) error 3.3.7/119
ebriosi : (ebriosos o) embriacs 1.3.5/3
mollicies : (mollura o) mollesa 1.2.32/30v i 2.1.24/59v; *o bé* (mollura o) complexió molla 1.2.32/30v
existere : (haver ésser o) estar 1.2.5/12
benivolus : (benvoluntariós o) de bona voluntat 1.1.3/2v

antiquatae : (antiquades o) antigues 1.4.5/43 (dos casos)
igni : (foguejar o) fer foc 3.2.6/97
haberi in pretio : preats i en preu posats : estimats 1.1.9/6v
dolent : (es dolen, ço és) han dolor 2.1.16/56
providus : provident (o proveïdor) 1.2.8/14 i 14v; *o bé* previst (o provehit) 2.2.9/65v
prioritas : prioritat (o prioria) 2.1.3/47v
piscativa : pescativa (o de pescar) 2.3.7/76
pars : part (o partida) 1.1.13/9; part (tallada o partida) 2.2.4/62
miserativi : misericordiosos (o inclinats a misericòrdia) 1.4.1/39v
continens : ésser continent (o haver continència)1.2.4/12 (cf. *incontinere* : (no contenir o) no haver continència 1.2.32/30v)
inexperti : no (són experts) han experiència 1.2.7/14 i 3.5/35
in infinitum : infinidament (o sens fi) 1.3.4/34v
indignus : indigne (o no digne) 1.1.6/5
intemperatus : entemprat (o no temprat) 1.2.31/30
impotens : despoderat o no poderós : impotent 2.1.6/49v
fornicar : fornicar (o fer fornicació) 2.1.7/51; *o bé* fornicatjar : fornicar 1.2.10/15
expendere : despendre (o fer despeses) 1.2.13/18
calefactiva : calefactiva (o escalfativa) 1.2.2/10v
abominare : abominar (o haver en abominació) 1.3.4/34v
incendiarius: incendiari (o encenador) 3.3.23/128v
imprimi: empremuda o empremta : empremtada 2.2.6/63v
rectificare: dreçar o fer dretes : endreçar 1.2.31/30
plangitivus: plangitiu o plangent : es plany 1.2.23/25; clamar-se (o plànyer's) 1.2.23/25
pecuniativa : pecuniativa o de posseyr peccúnia : pecuniària 2.3.10/77v
creditivi : creehors o creents : lleugers a creure 1.4.2/40v
militaris : cavallerívol o de cavaller : militar 1.2.14/18v

4. Reduccions d'expressions binominals

a) *Binomis ja usats en l'original llatí*

En un bon centenar de casos Aleix abreuja la vella traducció amb la seva usual intenció de millorament estilístic quan Estanyol no havia fet sinó traduir mot a mot expressions binominals usades ja en el seu text llatí bàsic. Si pleonasme hi ha, cal donar-ne la culpa a Egidi Romà. Observem que ja a l'original llatí trobem alguns neologismes seguits d'una traducció interna i/o una adaptació. Es tracta sobretot de termes grecs aristotèlics, com per exemple 1.2 29/28: «irones, id est irrisores et despectatores»; o bé 1.2.3/11v

«eutrapelus et bene se vertens».[9] En general, Aleix simplement omet un dels dos termes, els quals, òbviament, considera sinònims, deixant el que millor li soni o li sembli, o bé els reemplaça tots dos per un tercer terme únic i diferent:

patres ac praedecessores : (pares i) predecessors Prol./1
furtum vel male ablatum : furt (o açò que ha malament tolt) 3.2.15/102v
filii et filiae : fills (i filles) 2.1.2/47
filiae et foeminae : filles (o fembres) 2.2.19/71(cf. *filiae vel puellae* : filles (o infantes) 2.219/71)
benivolus et amicus : (benvolent i) amic 3.2.18/104
iurgia et lites : (bregues i) baralles 2.2.21/7
fictitia et sophistica : ficcions (o sophisticacions o abellimens) 2.1.21/58v
formositas et pulchritudo : (formositat i) bellesa 2.1.13/54v
dolere et tristari : dol o tristor : tristícia 1.3.4/34
solacii et ioci : (solaces i) jocs 1.2.30/29
curae et labores : (cures i) treballs 1.2.30/29
labor et poena : treball (i pena) 3.3.9/120
pecunia et divitiae : (peccúnia i) riqueses 1.2.17/20v
vilia et turpia : coses leges (i vils) 1.2.16/20v
raro et in paucioribus : tart i poques vegades : a tart 1.2.7/14
aegrotat et infirmat : ret malalt o enferm : fa malalt 1.2.11/16v
ensis aut gladius : espasa (o cultel) 3.3.13/122v
tela vel iaculi : dart (o corell) 3.3.17/124v

Vegeu ara alguns exemples on Aleix rebutja tots dos termes emprats per Estanyol calcant Egidi Romà, i n'introdueix un de tercer:

obnubilant mentem : aunbren o amagen la pens a: perturben la raó 2.1.9/51v
unanimes et concordes : d'una voluntat i d'un cor : units 3.2.15/102
stipites et ligna : bigues i fusts : pals 3.3.9/120v
viridaria et pomeria : vergers i pomers : orts 2.3.4/75
politici et sociales : polítics i associables o accompanyables : graciosos 1.4.5/43v (cf. *politici et affabiles*: (polítics i afàbils o) graciosos en lur conversació 1.4.5/43)
affabilis et curialis : fallaguer i cortès o curial : graciós 1.2.3/11v
pravi et infelices : malestrucs i malvats : mals 1.1.9/6v
fictus et superficialis : fents i cuberts : fictes 1.1.8/6

9. Heus ací les traduccions d'Estanyol i d'Aleix: *irones*: yroneos, ço és escarnidors o menyspreadors: yreneos, co és menyspreadors de simateixs. / *eutrepelius* i ben girant si mateix: eutrepèlich.

Alguns d'aquests exemples ens podrien fer perdre confiança en les qualificacions del mestre Aleix com a traductor. D'acord que expressions com «curae et labores», «labor et poena», «iurgia et lites», «sagacitas et versutia», etc. poden considerar-se fórmules pleonàstiques, però quan Egidi Romà escriu «ensis aut gladius», o bé «tela vel iaculi», no fa endíasis, sinó que parla de coses ben distintes, i Estanyol feia bé de traduir mot a mot. Ometre un element en tals expressions comporta una pèrdua semàntica. El que va passar, crec, és que Aleix creia que els binomis emprats per Estanyol, ço és, «espasa o cultel», o be «dart o corell»,[10] corresponien a termes únics en l'original llatí que el traductor, com Aleix ha pogut observar en centenars d'altres casos, havia traduït amb grups de «sinònims». Més que centenars de casos: vaig apuntar mil exemples de com Estanyol traduí amb dos mots catalans un mot llatí únic,[11] i en la gran majoria dels casos estic ben d'acord amb el mestre Aleix que sistemàticament n'ometia un.

De les «raons naturals» expressades en llatí amb mots únics a la «multiplicació de paraules»

Recordem com el frare Arnau, en la nota preliminar al seu glossari, declara que «el latí... és lenguatge perfet», però que «lo lenguatge vulgar... és imperfet, per lo qual hom no pot declarar vocables ne rahons naturals sens multiplicació de paraules» (p. 58). En d'altres mots, manté que hi ha conceptes i idees, «les rahons naturals», que en llatí s'expressen perfectament bé per paraules úniques, bo i contribuint a la tan lloada «brevetat» d'aquella llengua, que en català necessiten circumlocucions i expressions descriptives amb dos o més termes. Estanyol havia observat que «los letrats» estan ja prou familiaritzats amb calcs catalans de tals mots concisos, «qui a ells semblen comuns e usats», i que –igual com passa avui dia en cercles d'especialistes de

10. El DCVB creu que aquest *corell*, escrit així en el ms. i incunable, és una errada per *cairell*.

11. Tots transcrits en el meu *Repertori* del 1992. Vegeu també els meus treballs *Grupos de sinónimos*, del 1987, i *Un centenar de oraciones*, del 1988.

tota mena– «usen los termens (de les diverses ciències) e... parlen algunes rahons en romanç quax totes de vocables escurs e no usats en lo lenguatge comú» (p. 59). El carmelità sap prou bé que tals cultismes i llatinismes tècnics «no serien entesos per los simples ydiotes qui usen solament lo lenguatge vulgar». Forçat pel seu mecenes «de ressemblar aytant com nós poguéssem les dites maneres del latí», però no menys «zelant per lo bé comú de tots» i esperant que el llibre «sia profitós a tot lo poble», Estanyol creu trobar la solució al seu dilema en el mètode de traduir certs termes llatins amb una combinació de llatinisme amb glossa, de cultisme seguit d'una traducció interna. Un dels dos mots del binomi està destinat a «los letrats», l'altre a «los simples ydiotes».

b) *Omissió de la glossa en binomis formats de llatinisme amb glossa*

Cent anys més tard, molts d'aquests «vocables escurs e no usats en lo lenguatge comú» havien estat apresos pels «ydiotes», i així Aleix, cap al 1480, podia ometre la glossa introduïda per Estanyol. Ja no era necessari afegir a «annuals» l'explicació «ço és a saber que duren un any» (Prol./1), ni feia falta explicar «marítimes» per «ço és prop de mar» (3.3.16/124), ni «infallible» per «ço que no defall ne pot ésser enganada» (1.1.9/6v).

insatiabilis : insaciable, ço és que no's pot sadollar : insaciables, no podent contentar lo appetit 1.1.6/4v
consanguinitas : (linatge o) consanguinitat (o parentiu) 2.1.11/53
avarus : (escàs o) avar 1.1.2/2; avars (o escassos) 1.2.18/21v
violens : violent (o forcívol) Prol./1; (cf. *violentus* : violent (i forcívol) 1.1.10/7; violent (o forçat) 1.2.13/17v)
virga : verga (o pertxa) 3.3.18/125v
timor : temor (o paor) 1.2.3/11,2.13/101 i 3.6/35 (plural a 1.2.13/17v)
temença : temor 1.1.2/2; temor(o temença) 1.4.1/40 (cf. *timere* : tembre (i haver pahor)1.2.13/17v, 14/18v i 16/20)
templa : temples (o esgleyes) 1.2.19/22v i 20/23v
sufficiens : sufficient (o bo) 1.2.14/18v; sufficients (o bastants) 1.2.23/ 25 (cf. sufficientia: sufficiència (o abastament) 2.1.7/50v)
species : spècie (o manera) 1.1.5/4, 2.15/19v i 3.3.1/115v
retributiones : retribucions (o guardons) 1.2.23/24v
prudentia : prudència (o saviesa) Prol./1 i 1.2.2/10

principium : principi (o començament) 1.1.2/2, 4/3, 2.1.6/49v, plural 3.1.9/87v
percipere : percebre (o entendre) 1.3.7/36v i 2.2.8/64; percebre (i conèixer) 3.2.6/97
mansuetudo : mansuetut (o simplea) 1.2.10/15; mansuetut (o simplicitat) 1.2.27/27; simplea: mansuetut 1.2.2/10 (cf. *mansuetus* : mans o simple: mansuet 1.3.11/39)
litigiosus : litigyós (o baraylós) 1.2.28/28
laesio : lesió (o nafframent) 2.1.16/56 (cf. *laedere* : naffrar o agreujar: damnejar 3.2.13/101; nafrats i damnificats : debilitats 2.1.16/56; nafrar o injuriar : damnificar 3.3.11/121)
apti : aptes (o bons) 3.3.9/120; apte (i covinent) 1.2.2/10v
animosi : animosos (o coratjosos) 1.4.1/39v
circularis : circular (o rodona) 3.3.7/119v
clamare : (clamar i) cridar Prol./1

c) *Omissió del cultisme en combinacions de llatinisme amb glossa*

Ara, de les agrupacions de llatinisme amb glossa en el text d'Estanyol, no és sempre la glossa allò que omet Aleix un segle més tard. En els exemples següents fou el cultisme, el mot que etimològicament correspon al terme llatí únic que es tradueix, que es va ometre, deixant solament l'explicació:

sanare : sanar o gorir : guarir 3.2.16/103; dar santitat 2.3.7/76v
minister : (ministre o) servidor 2.1.5/49
oppressa : (oppremuda o) constreta 3.2.14/101v
indigentia : (indigència o) fretura 2.3.9/77 (cf. *penuria* : (penúria o) freytura 2.1.15/55v; penúria (o deffalliment) 1.1.10/7)
principans : (principant o) senyorejant 2.1.6/50 (cf. *principatus* : (principat o) senyoria 1.2.12/17; plural 3.2.2/94v)
coniugalis : (conjugal o) matrimonial 2.1.6/50 : matrimonial (o de la muyler) 2.2.3/61
constipare : (constipar i) constrènyer 1.4.3/41v
construere : (construir o) edificar 1.2.21/23v i 2.3.3/74
appetitus : (appetiment o) voluntat 1.1.3/3 i 2.6/13; appetiment o voluntat : appetit 1.1.3/2v
corrumpere : (corrumpre o) destruir 3.2.14/101v
curialitas : (curialitat o) cortesia 2.3.18/81v; cortesia (o curialitat) 1.1.8/ 6 (cf. *curiales* : cortesos (o curials) 2.3.18/81v)
exprimere : (exprimir o) declarar 2.2.7/63v
collocutiones : (coloquis o) parlaments 1.2.16/20v (cf. *colloquia* : col·loqui o parlament : a parlar 1.2.16/20v)
mendici : pobres (i mendicans) 1.1.11/7v
vitium : (vici o) pecat 1.2.16/20

vulgares : gens (populars o) vulgars 1.4.6/43v (cf. *laici* : lecs : vulgars 2.2.7/63v)
pugna : (pugna o) batalla 1.2.32/30v (cf. *impugnatio*: impugnació : combats 3.3.7/119; impugnació o combatiment : omès 3.3.19/125v; *repugnare* : (repugnar o) contrastar 1.2.13/17v i 3.3.14/123; *expugnare* : pugnar o batallar : contrastar 2.1.4/48; *bellare* : pugnar o batallar : combatre 1.2.29/28v)

Evolució del cultisme amb glossa a la fórmula sinonímica. - Reacció dels humanistes

Caldrà fer un estudi detallat de cada exemple per poder determinar si la selecció feta per Aleix entre els dos termes usats per Estanyol correspon veritablement a l'evolució de la llengua catalana culta entre el 1380 i el 1480.[12] Una primera hipòtesi és que Aleix deixa els llatinismes usats per Estanyol que entretant s'havien popularitzat, i elimina els que no havien pogut implantar-se en la llengua comuna; ço és, que canvià «circular o rodó» en «circular» (3.3.7/119v) perquè aquest adjectiu ja no sorprenia ningú el 1480, però d'altra banda substituí «pugna o batalla» simplement per «batalla» vist que «pugna» era tan desconegut pel públic el 1480 com ho era el 1380.

Però crec que aquesta hipòtesi no pren prou en compte una altra evolució, que havia ocorregut paral·lelament. Certes expressions que en temps del frare Arnau eren considerades binomis consistents en un llatinisme amb traducció interna s'havien tornat grups de sinònims. Expliquem això amb dos exemples suara citats: *vici o peccat*, i *populars i vulgars*. Estanyol volia dir que els conceptes que els «lletrats» descriuen amb els llatinismes *vici* i *vulgar* els «ydiotes» els anomenen *peccat* i *popular*. Segur que com a frare sabia ben bé que no és el mateix un vici que un pecat, però la «deformació professional» del nostre traductor li feia afegir glosses a tot

12. Dos projectes seran molt útils en aquest respecte. Germà Colon i Amadeu Soberanas preparen una compilació de tots els vocabularis catalans antics, i Emili Casanova reuneix materials per a un diccionari de cultismes. Vegeu dels dos primers «Precisions sobre el *Comprehensorium*», *L'Espill* 17/18 (València 1983), i *Panorama de la lexicografia catalana*, «Biblioteca Universitària» 7 (B. 1986), i del darrer «Notes sobre el cultisme en català medieval», dins *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat 1983), 195-205.

mot que fonèticament era molt prop del mot llatí traduït. Com que molts altres mestres d'escola i traductors seguien el mateix mètode, binomis com «vicis i pecats» o «vulgars i populars» s'entenien i es llegien amb molta freqüència. Desapareixia a poc a poc el sentit per la diferència diacrònica o diastràtica entre els dos vocables i el binomi es considerava més i més un grup de sinònims i s'usava indiscriminadament com a fórmula.

Però vénen després els humanistes, que s'esforcen a veure en la *copia verborum* una *copia rerum*, que aprenen i ensenyen a fer diferències semàntiques subtils entre sinònims, i que malden per donar a cada mot un sentit precís i únic. Per a ells no és el mateix «popular» que «vulgar», i la fórmula tan popular «vicis i pecats» els sembla un abús vulgar. Algunes glosses del mestre Aleix mostren ben clarament que ell també estava combatent la poca atenció a matisos semàntics observada en els textos medievals. Vegeu, per exemple, el que diu sobre la fórmula tan divulgada en català antic «cas e fortuna»:

Glosa de cas e fortuna:

> «Lo Philòsoph en lo segon dels Phísichs, en lo capítol «de Fortuna», diu que fortuna és... sols en las cosas que tenen propòsit, e cas és així en las que no tenen propòsit com en las que'n tenen. E per ço diu lo Philòsoph, en lo loch prop al·legat, que tota fortuna és cas e no tot cas és fortuna. E per ço com vulgarment se diu que aquells qui prosperan ab elecció treballant e ginyant-se las cosas útils e honorosas són ben afortunats, deu ésser notat que aquest parlar és impropi, com fortuna no sia sinó en los effectes ignorats, e los qui així prosperan no... es deuen dir benfadats» (1.1.5/4v).[13]

Trobem un altre bon exemple a la fi del cap. 2.2.10, la «Glosa de cauteles», on Aleix fa referències exactes a les *Derivationes* d'Huguccio da Pisa, al binomi «malitia atque astutia» de la ratlla 723 de l'*Andria* de Terenci editada a Estrasburg el 1470, i a les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla:

13. La referència a Aristòtil és exacta, vegeu *Física* II.6. Estanyol diu en el seu glossari (p. 68): «sort : És ací pres per esdeveniment per cas o fortuna». Cf. 3.3.9/120: *fortuna et casui se exponere*: posar simatex a cas i a fortuna: metre's a la sort.

Glosa de cauteles:

> «Differència és entre cautela, astúcia, indústria e prudència. Car cautela és una subtilitat de l'enteniment qui serveix per a saber-se bé guardar de tot ço que a hom poria noure. *Astúcia* és una altra suptilitat de l'enteniment per a saber descebre los altres. E així com cautela és per a saber-se guardar de les coses damnoses, astúcia és per saber fer dan als altres. E per ço diu lo Dirivador en lo capítol de la A, que astúcia tostemps és en mal. E així la pren Terenci en l'*Andria*. *Indústria* és altra subtilitat de l'enteniment per a saber generalment bé o mal obrar. D'on se segueix que qualsevol obra, sia mala o bona, se pot dir industriosa, segons diu Ysidoro en lo libre de les *Ethimologies*. *Prudència* és una altra suptilitat de l'enteniment per saber bé obrar, de tot contrària a astúcia, com astúcia sols sia en mal, e prudència en bé» (2.2.10/66v).[14]

En la glossa al cap. 1.1.12, Aleix combat la tan arrelada fórmula «amor i caritat». Cal observar que ja Egidi Romà havia fet un binomi de grecisme amb glossa, «dilectio sive charitas», que Estanyol traduí pel trinomi «amor, dilecció i caritat». Aleix va ometre ací tan sols «amor», però al final del capítol explica en mots seus exactament el mateix que Antoni Canals ja havia dit a l'inici del segle en el seu *Tractat de confessió*:

> (CANALS): «Són tres noms qui signifiquen amar: Lo primer ha nom *amor*, e aquest significha la amor que hom ha a si matex e als seus béns...; lo segon nom és *dilecció*, e significha la amor que hom ha a son proysme...; lo tercer nom és *caritat*, e significha la amor que hom ha a Déu..., car caritat vol dir "cara raritat"».[15]

Ara, ja Estanyol s'havia adonat que els dos termes que usa en expressions binominals no sempre són sinònims. En el seu glossari explica que

> «Pudicícia segons (Egidi Romà) és castedat éntegra, no solament refrenant o abstinent-se de les obres luxurioses, com fa aquell qui és dit cast, ans encara reffrenant los senyals o'ls comportaments qui mouen hom a les dites obres, per lo qual

14. Per a d'altres usos dels quatre termes ací diferenciats compareu: *cautela*: cautela (o saviesa) 3.3.9/120; *sagacitas et versutia*: sagacitat i falsia i maestria: cautela 3.3.5/118; *scientes, astuti et versipelles*: scients (o sabèns, de gran astúcia i de reversa pell) 1.2.2/10; *industria*: indústria o subtilitat 3.3.1/115v (*o bé* (industria i) suptilitat 1.1.3/2v; cf *industres*: industriosos (o de gran indústria) 1.4.5/43; *ingenia*: (enginy o) indústria 3.3.16/24v); *prudentia*: prudència (o saviesa) Prol./1, 1.2.2/10 i 5/12; *prudens*: prudent (o savi) 1.2.31/30; *prudentes*: (savis o) prudents 1.2.2/10.

15. Par. 3.2.10.3, segons l'edició en curs de publicació d'Emili Casanova, amablement posada a la meva disposició.

> refrenament és dit púdich o honest. E per rahó d'aquesta differència nós, explanant damunt, som forçats de dir pudicícia e púdich, e no castedat ne cast; quar, jatsia que pudicícia sia castedat, emperó no per lo contrari, quar tota castedat no és pudicícia, per ço com algun pot ésser cast en si, qui emperò no reffrena los comportaments, per què ell no és púdich o no ha pudicícia. Emperò largament prenent aquest vocable, pudicícia és posat en algun loch per castedat» (p. 67).

Com era de més elegant, gràcies a Aristòtil, l'explicació tan paral·lela del mestre Aleix suara citada que «tota fortuna és cas e no tot cas és fortuna»! Estanyol, amb «som forçats de dir pudicícia e púdich», vol dir que és inevitable introduir un neologisme en català per fer més fácil la diferència amb «castedat i cast». Ara, tot això no va refrenar-lo d'escriure les següents traduccions, esmenades després per Aleix:

> *casti* : casts i púdics i guardadors de vergonya : casts 1.2.15/19v
> *pudici* : honest o púdic i vergonyós : púdic 1.2.15/19v
> *pudicitia* : pudicícia o castedat : castedat 2.2.19/71v

Observeu que Aleix fa bé la distinció entre cast i púdic, però que no accepta el derivat pudicícia, usat, d'altra banda, per Martorell i per Corella. La voluntat d'emprar el vocabulari corrent fou més forta que consideracions de coherència derivacional en un camp semàntic.

d) *Canvis en expressions binominals que no contenen llatinismes: omissions d'un dels dos termes*

Fins ara ens hem concentrat sobretot en els casos en què Estanyol feia correspondre a un terme llatí únic un llatinisme i una glossa, formant expressions binominals, moltes de les quals es tornaven després grups de sinònims. Criticades com a fórmules pleonàstiques, van impulsar un segle més tard humanistes com el mestre Aleix a eliminar l'un o l'altre terme.[16]

16. És obvi que estic usant «humanista» en un sentit força liberal. Vegeu, pel que fa al tema, Lola Badia, «L'"humanisme català": formació i crisi d'un concepte historiogràfic», dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat 1980), 41-70, amb una seqüela en Francisco Rico, «Petrarca y el "humanismo catalán"», dins *Actes del Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Montserrat 1983), 257-291.

Ara, hi ha dos grans grups d'exemples més. El primer, quan Estanyol traduí un terme únic llatí amb dos mots catalans que no són llatinismes –o, com a mínim, congèneres amb el mot traduït. El segon, quan Aleix no es limità a eliminar simplement un dels dos mots emprats per Estanyol, sinó que els substituí tots dos per un tercer mot, tot seu.

Tampoc en aquests casos no es tracta simplement d'una mania de reduir binomis. Crec que en cada cas hom podria trobar raons per les quals un mot determinat fou eliminat a la fi del segle XV:

numismata : diners (o monedes) 2.3.1/73
pluralitas : abundància (o multitut) 2.1.9/51v
repente : sobtosament (i rabentment) 3.3.17/124v; cuydadament o soptosament : prestament 3.2.15/102
sumptus : despeses (i messions) 1.2.20/22
turpis : lleig (o vil) 1.2.33/31 (cf. *turpes* : legs o vills : desonests 2.2.13/67v)
accipere : prendre (o rebre) 1.2.30/29
cibum : vianda (o menjar) 2.1.1/46
deteriorare : pigyorar (i affollar-se) 2.3.11/78
guttur : gola (o gargamella) 1.2.15/19v
igniri : encesa (o affogada) 2.2.11/66v
modificare : temprar (o assuajar) 1.2.5/12v
mores : custums o nudriments : costumas 1.4.1/39v
mendacium : (mossènega o) falsia 1.2.29/28
mens : (pensa o) enteniment 1.2.31/29v
pondera : (càrregues o) pes 3.3.7/118v
purgare : (mundar o) fer bella 3.2.28/110; purgar : netejar 1.2.11/16
recumbere : (recoldar-se o) seure en 2.3.20/83 (cf. *inniti* : (recoldar-se i) acostar-se 1.3.2/33)
retrahere : (treure a enrere o) llunyar 1.3.11/39; (tolre o) lunyar 2.2.6/63
actus : (fahenes i) obres 1.1.2/2 i 3.8/37; (fets i) obres 1.1.1/1v
aptari : (adobar o) apparellar 1.2.14/18v
assuescere : (adobar o) acostumar 3.3.6/118
cachinnus : (sotsris o) escarn 1.2.30/29
excessus : (sobrepugyament o) excel·lència 2.3.18/81v
fatuus : (orat o) fol 1.3.6/35v
formidolosus : (paoruc o) temorós 1.4.3/41v

Tots dos termes reemplaçats per un vocable únic nou:

obstupescere : maravellar-se i espaordir-se : espantar-se 1.3.6/35v
opera : ajuda o avinentea : exequució 1.2.9/15

oportet : se pertany i cové : és necessari 1.2.5/12v; cal o convé : és necessari 2.1.6/49v (cf. *oportet operari* : que li càliga obrar o fer coses: que facen coses 1.3.11/39)
oriri : néixer o venir : proceir 1.2.3/11v
ostendere : demostrar o declarar : dir 1.2.25/25v (cf. *ostendere se ipsum*: demostrar o gloriejar si mateix : per vanaglòria 1.2.21/23v)
solicitare : despertar o comoure : excitar 2.3.19/82; desempatxar 3.3.7/119v
strepitus : brugit o trepigyament : remor 2.1.1/46
susurrant : bunexen o parlotegen en les oreyles : parluten a les orellas 1.4.2 (veg. DECLC 2.87 i 6.276)
artifices : artificials o menestrals : artesans 3.1.7/87
ingenium : subtilitat o enteniment : saber 3.2.30/111
merces et praemium : lloguer i guardó : retribució 1.1.12/8v
ambitus : amplària o pati : espai 2.1.3/4
removere : tolre o cessar : evitar 2.1.4/48; llevar 3.1.16/91 (cf. *remotio*: fuita o esquivament : sia tolt 2.3.6/76v)
circumstare : circuir i enrevironar : cloure 3.3.15/123v
communitas : col·ligament o ajustament : confederació 2.1.4/8
concedere : atorgar i confessar : dir 1.2.29/28v
dux : guiador o regidor : capità 3.3.10/120v; duc o guiador : capità 1.2.14/18v; plural 1.2.14/18v
extimare : imaginem o pensam que sien : havem per 1.2.7/13v
extorquere : tirar i tolre : prendre 1.2.7/13v
fatigatio : lassament o hugyament : treball 3.3.13/122v
habilis : apte o covinent : dispost 1.2.8/14v
impellere : empènyer i metre a avant : inclinar 1.2.25/26
solidare : soldar o refermar : enfortir 2.2.15/69
incommoda : mals i affanys : treballs 3.3.9/120

5. Conclusions

No hi ha dubte: Aleix anava a la caça de les expressions binominals, en les quals criticava la ja superada tècnica medieval d'afegir glosses a llatinismes creant expressions binominals que conduïen a un anivellament dels dos termes i a la moda dels grups de sinònims, estil contrari a l'ideal humanístic d'una llengua amb camps semàntics ben rics i clarament delimitats.

L'estudi dels exemples suara citats permetrà, n'estic segur, moltes observacions sobre la història del lèxic català i invita a estudiar del mateix punt de vista també d'altres textos catalans antics editats al segle XV o al

XVI.[17] Per poder jutjar l'evolució estilística entre el 1380 i el 1480, d'altra banda, com indicadora de canvis de la mentalitat i la sensibilitat dels catalanoparlants, caldria presentar extrets sencers. En un altre lloc edito la glossa més elaborada que mestre Aleix ha afegit a la seva edició revisada del *Regiment de prínceps*, les vuit planes sobre les passions, que ben bé proven que Aleix mereix ésser recordat com a humanista i bon prosista.[18]

Gent com el mestre Aleix haurien pogut formar una llengua catalana literària veritablement clàssica, amb més futur que la prosa valenciana que en el segle XV s'anava hipertrofiant en un barroquisme elitista. Si València –abandonada per humanistes com Lluís Vives i, potser, el mestre Aleix– hauria pogut produir un Rabelais, de les escoles barcelonines d'Aleix hauria pogut sortir un Montaigne. La decadència cultural del segle setze no tenia cap arrel en l'estat de la llengua. La prosa d'Aleix mostra que el pas del català medieval al català modern s'havia acomplert amb èxit al final del segle XV. En circumstàncies socials més favorables hauria pogut desenvolupar-se als Països Catalans no tant un «siglo de oro» eclesiàstico-monàrquic, com un gran «siècle classique» fomentat per l'alta burgesia.

És de gran interès observar que Barcelona tenia vuitanta anys d'avanç sobre París quant al moviment ací presentat d'eliminar grups de sinònims. En un estudi del 1971, Guido Favati usa materials aplegats per un estudiant seu per concloure que en l'edició del *Roman de Jehan de Paris* feta el 1538 a Lió s'han reduït el mateix nombre de grups de sinònims trobats en el manuscrit francès medieval de base com se n'hi han afegit de nous, però

17. Per un estudi detallat de dues revisions de textos que no són traduccions vegeu Beatrice Schmid, *Traduccions valencianes del «Blanquerna» i de la «Scala Dei»* (Montserrat 1988). És de lamentar que no es pugui comparar el *Valeri Màxim* traduït per Antoni Canals amb la versió anterior feta per un català. Amb una mentalitat que recorda la de mestre Aleix, Canals critica l'estil d'aquella versió, *fort larch e quasi confús, entremesclant-hi les gloses*. El traductor català «medieval», sembla, feia circumlocucions i expressions multinominals, per falta d'un vocabulari precís, mentre que Canals creia que el seu públic «modern», gent amb *enteniments... aguts e breus*, sap manejar una traducció literal, plena de cultismes. En cap moment pensava que feia falta una versió valenciana perquè els seus conciutadans no entenien el català. (Vegeu el *Pròlech* en l'ed. de R. Miquel i Planas, B. 1914, p. 13, i el comentari d'Emili Casanova en *El lèxic d'Antoni Canals*, València-Montserrat 1988, p. 286s).

18. Vegeu «La *Glossa i declaració de les passions de l'ànima*», del 1989.

que en la reedició feta d'aquest mateix text a París al voltant del 1560 els binomis foren eliminats sistemàticament.[19] Favati parla d'una «innovazione che s'irradia da Parigi... nelle aree periferiche del mondo romanzo» (p. 285), sense donar més detalls. Claude Buridant, resumint la història dels binomis sinonímics a França, observa d'una banda com Montaigne va eliminar gran nombre de grups de sinònims quan revisava els seus propis escrits, però que d'altra banda els traductors francesos del segle setze en feien més que mai, i que serà tan sols amb els «rhétoriqueurs» de l'inici del disset que els grups de sinònims comencen a combatre's activament.[20] És obvi que la història de l'ús d'expressions binominals s'ha d'estudiar d'un punt de vista paneuropeu, i que el mestre Aleix de Barcelona hi juga un paper important.

19. Guido Favati, «Nascita e morte dell'iterazione sinonimica come dittologia», dins *Omaggio a C. Guerreri-Crocetti* (Gènova 1971), 273-285.

20. Claude Buridant, «Les binômes synonymiques. Esquisse d'une histoire des couples de synonymes du moyen âge au XVIIe siècle», *Bulletin du Centre d'Analyse du discours* 4 (Université de Lille III, 1980), 5-79.

7. La «valenciana prosa» del traductor Bernardí Vallmanya

Preliminars. La reforma estilística del segle XV

Sentint que es trobaven a l'inici d'una nova època, els intel·lectuals de les acaballes del segle XIV buscaven nous estímuls culturals, idees fresques, maneres d'expressar-se més, com les anomenava Eiximenis, del *temps* –ço és més modernes–, tant en la moda, les arts plàstiques, la música, com en la manera de parlar i escriure, la llengua i la literatura. Els notaris de la cancelleria reial, alliberant-se dels patrons de les *artes dictandi* medievals, trobaren models per a una escritura més elegant en la prosa clàssica de Ciceró i en els llibres d'admirats humanistes i llatinistes com Boccaccio i Petrarca.

A Barcelona, Bernat Metge fou el màxim representant d'aquesta nova generació de lletraferits. No s'acontentava de ser un simple secretari o traductor, però com a escriptor creatiu depenia encara molt dels seus models i fonts. A València, tocada pels mateixos aires del pre-humanisme, però probablement amb poca influència directa des del Principat, podem també observar un canvi en la sensibilitat lingüística i literària. Antoni Canals, de formació mes eclesiàstica que Metge, no es buscava fama d'autor original i es limitava a traduir obres llatines, o a compilar adaptacions d'extrets de diverses fonts en llibres seus propis, d'intenció pastoral encara plenament medieval. Però la seva llengua mostra el mateix enlluernament per l'elegància del lèxic i de la fraseologia que observem en Metge.

Si, doncs, cap al 1400, el terreny per a una nova prosa era igualment propici tant a Barcelona com a València, amb el mateix nombre d'escriptors i de lectors aficionats, la història ulterior del moviment cultural fou força diferent en tots dos centres. El Principat, un cop perduts els lligams de parentiu amb les cases reials de França i acabades les relacions amb la que fou la cúria papal d'Avinyó, deixa de sentir els corrents innovadors d'Itàlia i de tot Europa. L'alta societat valenciana, d'altra banda, acrescuda per moltes famílies de la meseta –immigrades per raons polítco-militars-comercials relacionades amb el regne d'Alfons el Magnànim–, aprofitava els contactes amb la Nàpols humanística per a aprendre noves formes d'entreteniment, entre les quals les tertúlies i les discussions elegants en els salons, els certàmens poètics i les lectures de novetats literàries plenes de sentiments nobles descrites en una llengua refinada.[1] La composició del públic lector –«nouveaux riches» i nous aristòcrates, amb un creixent component femení– explica el gran interès en textos d'una nova sensibilitat religiosa (per exemple, els escrits i les traduccions de Miquel Peres), o tractant temes mitològics i amorosos (com les *Històries troyanes*, les obres de Roís de Corella, la *Fiammetta*, *Tirant* o *Curial*). Com que apassionaven sobretot les penes d'amor, hom buscava un estil llànguid i llagrimejant, de refinada decadència, que convenia a tals temes exaltats. Per una imprevista coincidència, la prosa neoclàssica descoberta pels secretaris i els traductors s'adaptava força bé a aquesta «literatura rosa», plena de llatinismes elegants, hipèrbatons melodramàtics, ritmes poètics i al·lusions als herois i als amants de l'antigor.

1. Joan Fuster estudia l'ambient cultural a València durant aquell període d'«esplendor minada» ja des de *Nosaltres, els valencians* del 1962 (caps. 2 i 3), i de *Poetes moriscos i capellans* del mateix any (reimp. dins *Obres completes*, 1, B. 1968, pp. 315-508). Vegeu tambe el seu «Prosa i lectura de "la Decadència"», *La Decadència al País Valencià* (2a ed., B. 1985), 114-146; Antoni Ferrando, «Un precedent del bilingüisme literari valencià: la tertúlia d'Isabel Suaris a la València quatrecentista», BRABLB 38 (1979-1982), 105-131, o bé el llibre *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX* (València 1982). Sobre la reforma estilística fomentada per la Cancelleria, vegeu Josep M. Nadal i Modest Prats, *Història de la llengua catalana*, I (B. 1982), 449 ss. (resum dels estudis importants de Jordi Rubió citats a la n. 39), i sobre la «valenciana prosa», Manuel Sanchis Guarner, *Aproximació a la història de la llengua catalana* (B. 1980), 221-230.

El fenomen es pot observar a tot Europa, amb paral·lelismes i influències que no podem esbrinar ací. A Castella, cap al 1481, Diego de San Pedro redactà en aquesta prosa ampul·losa la seva primera novel·leta sentimental, el *Tractado de amores de Arnalte y Lucenda*. Però no va agradar a la senyora donya Marina Manuel, i així decidí d'usar molt menys aquests artificis retòrics en el seu llibre següent, la *Cárcel de amor*, acabat abans del 1490.[2] Tanmateix encara hi emprava prou elements de la nova prosa llatinitzada per a atreure l'interès de Vallmanya –si no és que fou el comte d'Oliva, el seu patró, qui fou seduït... pel contingut de la novel·la. La ironia ara és que el secretari, traduint la *Cárcel* en «valenciana prosa», tornà a afegir-hi tots aquells artificis retòrics omesos a propòsit per Diego de San Pedro.

Durant cent vint anys, doncs, des d'una carta del 1392 –escrita potser per Antoni Canals–[3] fins a Tomàs Vesac –que, en la seva traducció del 1511 de la *Vida de santa Caterina*, evita deliberadament aquest «estil i modo artitzat»– estava de moda a València una manera d'escriure molt característica, anomenada pels autors mateixos, conscients de les seves particularitats, «valenciana prosa». La *valenciana prosa*, però, no podia sobreviure per molts anys a l'indiscutible mestre d'aquest estil, Roís de Corella, mort el 1497 (però publicat encara el 1518). No tant perquè un estil tan artificial i elitista no podria perpetuar-se, com perquè havia perdut des de l'inici del segle XVI la seva clientela –almenys en el seu ús en la literatura de sentimentalisme eròtic o religiós. Substituït, amb una mica d'ajuda de la Inquisició, l'element burgès laic per aristòcrates dependents de la jerarquia eclesiàstica castellanitzada, la classe alta a València començava a fer cara de provinciana. A més, els humanistes tornaven a considerar més i més

2. Keith Whinnom, «Diego de San Pedro's Stylistic Reform», *Bulletin of Hispanic Studies* 37 (1960), 1-15.

3. Vegeu Jaume Riera i Sans, «El primer text conegut en "estil de valenciana prosa": una carta atribuïble a fra Antoni Canals (1392)», dins *Estudis... oferts a R. Aramon i Serra*, 2, EUC 24 (1980), 513-522. La recent publicació d'*El lèxic d'Antoni Canals* d'Emili Casanova, «Biblioteca Sanchis Guarner» 13 (València-Montserrat 1988) permet observar que els mots *numerós, processionalment, sitibunts* i *indeficient* que s'usen a la carta no apareixen en les obres de Canals. És preferible, però, fixar-se en les col·locacions dels mots i comparar les expressions de la carta *prosperant victòria, terres luyns* i *afluent largitat* amb *prosperat fortuna, lluny peregrinació* i *afluent liberalitat* en les traduccions de Canals.

tòpics com a tractables tan sols en llatí. Els escriptors han de tenir en compte les preferències lingüístiques i temàtiques dels seus mecenes i del públic, si no és que canvien ells mateixos d'interessos, igual que havien fet els professionals de la ploma prehumanistes.

És per tot això que trobem a la València del segle XV tanta varietat en els escrits dels intel·lectuals. N'hi ha que modernitzen segons les regles de la «valenciana prosa» –o, simplement, prosa humanística– textos d'Eiximenis, o obres catalanes i llatines de Llull,[4] d'altres redacten poesies en valencià, però prosa en castellà (Joan Timoneda), o a l'inrevés (Francesc Carrós), o fan rimes en les dues llengües (Pere Torroella), o tradueixen les seves pròpies obres valencianes al castellà (Enric deVillena), o escriuen sobre sants en valencià, però sobre teologia en llatí (Joan Baptista Anyes), etc. I mentre Bernardí Vallmanya podia encara convèncer els financers de la publicació de les seves traduccions que hi havia un públic comprador que no sabia llegir els originals castellans, quinze anys més tard, Narcís Vinyoles, poeta en valencià, ja haurà usat l'argument –encara tan viu avui– que si traduïa el *Supplemento delle cronache* de Jacobo Foresti al castellà es podria vendre tant a les terres de parla catalana com a la resta d'Espanya.

Bernardí Vallmanya fou, doncs, de la breu generació de valencians educats, per als quals ser bilingüe volia dir llegir en castellà però escriure en català. Fou secretari del comte d'Oliva, Serafí de Centelles, que feia educar el seu fill pel doctor Anyes més amunt al·ludit. Vallmanya menciona el comte a l'entrada de la seva traducció, però no fa cap dedicatòria o pròleg o epíleg que ens doni més detalls del com i del perquè del projecte. Hauríem preferit alguns mots personals del traductor en comptes de la traducció literal, poc clara per als no iniciats, de la dedicatòria de San Pedro a don Diego Hernández (traduït per «Ferrandis»). Manfredi, el traductor italià del 1514, sí que la substituí per una dedicatòria seva.

Podem assumir que Vallmanya, sense pretensions d'autor original, però orgullós del seu talent per a la «valenciana prosa», trobava satisfacció en la feina de traductor i editor. Aquestes activitats s'havien tornat

4. Per a dos exemples, vegeu Beatrice Schmid, *Les "traduccions valencianes" del «Blanquerna» (València 1521) i de «la Scala Dei» (Barcelona 1523). Estudi lingüístic* (Barcelona-Montserrat 1988).

intel·lectualment més estimulants i exigents, ara que s'havia acabat el temps dels traductors medievals que treballaven mecànicament, amb poc interès en el contingut o en l'estil del que traduïen, ço és els elements estètics. El fet de treure tants exemplars d'un text tot d'un cop recomanava una revisió estilística de la traducció –etapa absent a l'època dels manuscrits– ja sense fixar-se en l'original. Vallmanya traduí després de la *Cárcel* dos textos castellans més, que publicà al juny i a l'agost del 1495. Els seleccionà, sembla, simplement perquè foren novetats d'impremta, ja aprovades per la Inquisició: el *Cordial del ánima* i la *Revelación de san Pablo*, dues traduccions castellanes publicades, o reeditades, el 1494.

Les tres traduccions

En totes les seves versions, independentment de la temàtica i de l'estil dels originals, Vallmanya segueix la mateixa tècnica de traduir, usant una llengua i un estil que ell mateix qualifica, a la introducció o als colofons, de «valenciana prosa»: *Càrcer d'amor*: «Traduït de llengua castellana en estil de valenciana prosa»; *Cordial de l'ànima*: «Traduït de vulgar lengua castellana en stil de valenciana prosa»; *Revelació de sant Pau*: «Traduhida de vulgar ydioma castellà en valenciana prosa».

Els tres textos castellans –dos dels quals traduccions del llatí– no foren escrits en un mateix estil; les tres traduccions de Vallmanya, però, sí que presenten la mateixa prosa. Com que l'estil propi d'un traductor es troba en tots els detalls en què s'allunya de l'original, se'ns presenta ací una ocasió excel·lent per a observar què entenia un escriptor dels últims anys del segle XV per «valenciana prosa». Els traductors de tots els temps es faciliten la feina traduint tan mot a mot com es pot fer sense alterar el sentit del text. Si la llengua de l'original i la de la traducció són genèticament emparentades, fins i tot un traductor modern es veu temptat a calcar la sintaxi de l'original i a usar mots congèneres, posant en català, per exemple, *toro* on l'original castellà diu *toro*. Si posa *bou* o *brau* creient que toro és un castellanisme, això esdevé un fet d'estil d'interès sociolingüístic. En el cas de Vallmanya, però, ens hem de fixar més aviat en el

fenomen contrari, ço és, que evita mots catalans comuns i prefereix castellanismes, considerats més elegants.

Així, doncs, he comparat minuciosament les tres traduccions de Vallmanya amb els originals castellans, anotant totes les discrepàncies –o coincidències en el cas dels préstecs lèxics– degudes a una intervenció activa del traductor. Però, abans de transcriure exemples, cal presentar els textos estudiats, tant en la seva forma original com en la traducció valenciana.

A) Diego de San Pedro, *Cárcel de Amor* (abreujat Ca)

Aquesta famosa «novel·la sentimental i cortesana» fou de gran importància en la història literària peninsular –i, potser, a través de les traduccions al francès, a l'italià, a l'alemany i a l'anglès, de tot Europa.[5] Escrita als anys 1485-1490, fou publicada a Sevilla el 1492,[6] i després reimpresa vint-i-cinc vegades, en contra d'una creixent oposició de l'Església. L'autor hi descriu les seves empreses i reflexions com a intermediari compacient entre un cavaller tràgicament infatuat i la filla del rei, que, rebutjant el trist amant per una absurda temor d'infàmia, el condueix a una patètica mort per *anorexia nervosa.*

La traducció de Bernardí Vallmanya, la va publicar, el dia 18 de setembre de 1493, Joan Rosenbach. La indicació inicial que el llibre és escrit «en estil de valenciana prosa» no causà, doncs, cap problema a Barcelona. Les setze xilografies, atribuïbles a Pere Borges, que embellei-

5. Sobre aquest gènere literari, vegeu dos estudis sobre el «Stato attuale degli studi sulla "novela sentimental"» d'A. Gargano, *Studi Ispanici* 1979, pp. 59-80, i 1980, p. 39-69 (amb referències a la bibliografia anterior).

6. Facsímil com a vol. 13 de la sèrie «Incunables poéticos castellanos» (València 1967). Edicions modernes per Samuel Gili Gaya, *Diego de San Pedro: Obras*, «Clásicos castellanos» 133 (Madrid 1950), 113-212 (ed. citada ací); per E. Moreno Báez (Madrid 1977), amb un capítol introductori sobre «Estructura y estilo»; i per Keith Whinnom, *Diego de San Pedro: Obras completas*, 2, «Clásicos Castalia» 39 (Madrid 1972).

xen els seixanta-sis folis foren reproduïdes a Barcelona ja el 1902.[7] Foren, doncs, els bibliòfils els qui primer s'interessaren per aquest incunable, conservat tan sols a la British Library de Londres i a la Hispanic Society de Nova York. El 1906, Lambert Mata va finançar-ne un facsímil, però va ser Miquel i Planas qui divulgà el *Càrcer* amb les seves edicions del 1907 i del 1912 dins les *Històries d'altres temps* i el *Novelari català*. El 1986, Vincenzo Minervini i Maria Luisa Indini el van tornar a editar, afegint-hi la versió italiana de l'original castellà feta per Lelio Manfredi, traductor després també del *Tirant*.[8] Indini, en col·laboració amb Panunzio, i Panunzio per si sol, van estudiar el *Càrcer* de Vallmanya amb els mètodes de la traductologia moderna.[9] En la seva contribució a l'homenatge a Pere Bohigas, Panunzio demostra el «propòsit embellidor» de Vallmanya, observable en el seu ús de tècniques retòriques com són ara l'*amplificatio*, la *iteratio*, el joc paronomàstic i la lítote. El meu treball coincideix en molts punts amb el del meu amic i col·lega italià; però em baso en els meus propis materials, trets de totes tres traduccions, i em limito a la qüestió de la «valenciana prosa». Recomano l'estudi de Panunzio pels seus exemples de trivialitzacions, malentesos i omissions en la traducció de Vallmanya, aspectes que he hagut d'ometre ací.

7. S. Sanpere i Miquel, «Lo "Carcer d'amor" de Diego de San Pedro. Edició catalana de Rosembach (Barcelona, 1493)», *Revista de Bibliografia Catalana* 5 (1902),46-84; Maria Rosa Fraxanet Sala, «Estudio sobre los grabados de la novela "La cárcel del Amor" de Diego de San Pedro», dins J. Yarza Luaces, *Estudios de iconografía medieval española* (B. 1984), 429-482. Aquest incunable català, i els dos altres dels quals parlarem a continuació, es troben descrits en els repertoris coneguts de Ribelles (I.569 i 582 ss), Aguiló (núms. 2.770, 240 i 437 –aquests dos el mateix *Cordial*), Haebler (*Bibliografía*, II. 606, 232 i 574), Palau, Vindel (I.125, i V.181), en el *Catalogue of Books Printed in the XVth Century now in the British Museum*, 10 (Londres 1971), 10 i 39; i a Clara Penny, *Printed Books 1468-1700 in the Hispanic Society of America*, (Nova York 1965), 496.

8. V. Minervini i M. L. Indini (eds.) *«Càrcer d'amor / Carcer d'amore». Due traduzioni della 'novela' di Diego de San Pedro*, «Biblioteca della ricerca, Testi stranieri» 9 (Bari 1986).

9. M. L. Indini i S. Panunzio, «Modelli e registri nelle traduzioni romanze della "Cárcel de Amor"», *Annali della Facoltà di Lingue e Letterature Straniere dell'Università di Bari*. I.2 (1980), 85-112; S. Panunzio, «Sobre la traducció catalana de la "Cárcel de Amor", de Diego de San Pedro», *Miscel·lània Pere Bohigas*, 2, ELLC 4 (1982), 209-226.

B) Original llatí d'autor ANÒNIM, traduït per GONZALO GARCÍA DE SANTA MARÍA: *Cordial de las quatro cosas postrimeras* (abreujat Co)

El títol complet en català resumeix bé el contingut d'aquest tractat (excepte pel que fa als «versos de poetes», prosificats): *Comença lo libre de les quatre últimes i més darreres coses que les creatures aprés del viure esperen, ço és la mort corporal, les penes infernals, lo juhí final, i la celestial glòria de paradís; al qual libre molts lo nomenen «Cordial de l'ànima». És molt profitós i necessari a qualsevol crestià, majorment per als qui sermonen. És molt fornit i ple de auctoritats i de exemples de la Scriptura Sacra i de versos de poetes.* L'original llatí s'ha atribuït a autors polígrafs com sant Bonaventura o el cartoixà extàtic Dionís de Leuwis o de Rickel,[10] o bé sant Antonino de Florència, però fou probablement escrit per fra Gerhard de Vliederhoven cap al 1390. Es va publicar trenta vegades ja abans de la traducció castellana del 1491,[11] i se'n coneixen també traduccions al francès, a l'alemany, a l'anglès i a l'holandès.[12] La versió castellana, doncs, de la mà d'un traductor molt actiu, es va publicar a Saragossa el 1491, amb reimpressions idèntiques fetes allà mateix el 1494 i el 1499. Fou la segona edició queVallmanya va traduir tot seguit «en stil de valenciana prosa», impresa en la «claríssima ciutat deValència» el 8 de juny de 1495. L'impressor no anomenat –potser Pere Hagenbach i/o Leonard Hutz– va reproduir entre els 62 folis les quatre xilografies que obren en l'incunable castellà del 1494 cada una de les quatre parts del tractat. De l'únic exemplar conegut d'aquest incunable català, conservat a la biblioteca pública de Palma de Mallorca, hom en va treure el 1980 un facsímil en 300 exemplars.

10. Pseudo-Bonaventura, «Sermones quatuor novissimorum,» dins *Opera*, 9 (Torí 1961), 723 ss; Dionís, «De quatuor hominis novissimis», dins *Opera*, 41 (Tournai 1912), 495-594.

11. Vegeu el *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, 7 (Leipzig 1938), núms. 7469-7514.

12. Vegeu J. A. Mulders, *The «Cordyal» by Anthony Woodville* (Niemegen 1962); Marieluise Dusch, *«De veer utersten». Das «Cordiale de quator novissimis» von Gerhard von Vliederhoven in mittelniederdeutscher Überlieferung* (Köln-Wien 1975). *Gesamtkatalog*, núms. 7515-7541.

C) Original llatí d'autor ANÒNIM, traduït al castellà per un ANÒNIM: la *Revelación de san Pablo* (abreujat R)

La història d'aquest text de literatura bíblica apòcrifa és molt llarga i intricada, i comença al segle III.[13] Conegut també com a *Apocalypsis...* o *Visio sancti Pauli*, conta en la versió ampliada traduïda al castellà i al valencià com un ciutadà de Roma informa, per fi, les autoritats que té en el seu celler relíquies de sant Pau, que havia viscut en aquella casa. Obrint la caixa, hom hi troba no solament les avarques i el gaiato del missioner, sinó també les seves epístoles i *El traslado de la sancta revelación que a él fue reuelada cuando él fue arrebatado en cuerpo y en ánima y fue llevado hasta el tercero cielo*. L'obra impressiona per les descripcions vívides de les tortures infernals. La manera com es comuniquen sant Pau, el seu guia l'arcàngel Miquel i les ànimes que interpel·len va poder influir Dante. Escrita en un to més popular que el *Cordial*, aquesta visió de l'altre món també es va traduir i versificar en moltes llengües vulgars, però no es va imprimir tan sovint, probablement perquè l'Església s'oposava amb més rigor a aquesta mena de text escatològic visionari, de tendències més literàries que morals.

La traducció castellana d'una versió llatina interpolada, la van imprimir a Sevilla per l'abril del 1494 els companys «Meynardo Ungut Alemano e Stanislao Polono». L'únic exemplar conegut d'aquest incunable es trobava fins al 1926 al Col·legi d'Advocats a Barcelona, però fou venut a la British Library de Londres.[14] Malauradament, hi falten els folis 1-33 amb els

13. Vegeu Friedrich Stegmüller, *Repertorium Biblicum Medii Aevi*, 8 (Madrid 1976), 207-211 (suplement a I.240). Ha estudiat aquests textos sobretot Theodore Silverstein, des de la seva tesi de doctorat del 1930 fins a les seves edicions dins *«Visio Sancti Pauli»: the History ot the Apocalypse in Latin, together with Nine Texts* (Londres 1953), i un darrer estudi seu en els *Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Age* 26 (1959), 199-248 (amb edició del text llatí breu de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, ms. 28, f. 118s). Sobre la situació a França, vegeu D.D.R. Owen, *The «Vision of Saint Paul»: The French and Provençal Versions and their Sòurces* (Edinburgh 1970). Una traducció provençal d'una versió curta es troba en un manuscrit de Tolosa darrera del *Viatge al purgatori de sant Patrici* del nostre Ramon de Perellós (ed. per A. Jeanroy, «Bibliothèque Meridionale» 8, Tolosa 1903).

14. Plácido Aguiló y Fuster, *Apuntes bibliográficos acerca de cuatro incunables españoles desconocidos* (B. 1888).

capítols 1 a 12, i ignoro si la reedició de Toledo del 1525, de la qual hi ha un exemplar a la Biblioteca Nacional de París, permet restablir el text original complet i autèntic.[15] Vallmanya degué posar-se a traduir la *Revelación* quan encara estaven imprimint el *Cordial*, atès que aquesta nova obra sortí ja el 3 d'agost del mateix any 1495. La lletra usada en els dos incunables és diferent, potser un indici més que es tracta de dos impressors diferents. Però el colofó es limita a dir que el llibre fou «amb molta indústria empremptat en la famosa ciutat de València». La Biblioteca Nacional de París conserva l'únic exemplar conegut de la *Revelació* de Vallmanya, exemplar malauradament incomplet, en el qual manquen tres folis amb la fi del cap. 17, tot el cap. 18 i part del 19.[16]

Resultats de la comparació

Presento els resultats de la comparació anant d'elements breus a unitats més extenses, ço és, procedint de mots únics a expressions multinominals, i seguint amb qüestions de sintaxi i d'ordre dels mots. No hi ha espai per a estudiar ací tots els punts d'interès; ometo, per exemple, casos de formes passives evitades (*fue acompañado hasta palacio*: «fins a palàcio l'acompanyaren» Ca 147.9/66.35), o bé canvis del tipus *notas*: «no ignores» Ca 139.26/59.9. Em limito a extrets breus i, si l'espai ho permet, indico entre parèntesis quines altres característiques s'observen en un exemple. No anoto, però, les freqüents inversions de verb i objecte. *Planus*, *tardus* i *velox* es refereixen als *cursus* rítmics de finals d'oració.

Cito *Ca* segons plana i ratlla de les edicions de Gili i Gaya i de Minervini-Indini, *Co* segons plana i ratlla de la segona edició castellana del 1494 i de l'incunable català del 1495, i *R* segons foli i ratlla dels dos

15. D'aquesta segona edició, tan sols en conec els primers folis, que descriuen la troballa de les relíquies de sant Pau, segons l'edició del pròleg de F. Secret, «La Revelación de san Pablo», *Sefarad* 26 (1968), 45-67, amb transcripció de totes les rúbriques.

16. Segons la numeració de les planes d'una reproducció que amablement em va deixar l'amic Emili Casanova, aquests folis falten entre les pp. 74 i 75.

incunables del 1494 i del 1495 (o bé l'edició del pròleg de Secret, citat segons plana i ratlla). Com a conjunció uso sempre *y* en castellà i *i* en català. Altrament respecto l'ortografia dels originals.

1. *Castellanismes - Mots expressius - Llatinismes*

Bernardí Vallmanya, com tot traductor del seu temps, procedia mot a mot. És psicològicament inevitable que cada terme castellà provoqui en el cap del lector el mot català de la mateixa arrel llatina, o algun parònim (*virtuoso señor*: «virtuós senyor»). A vegades, en certs contextos, el mot català no té el sentit precís del mot castellà congènere; emprant-ho, el traductor introdueix un castellanisme semàntic (*delicado y regalado*: «delicat i regalat» *Co* 117.24/115.15); o bé dóna al mot català connotacions que fins aleshores no tenia (*plática*: «pràtica» *Ca*. 117.16/138.14).

Ens interessen sobretot castellanismes introduïts pel traductor per raons estilístiques, creient que fan més elegant, més «valenciana prosa», que els mots catalans tradicionals del mateix sentit (a).[17] Però crec que seria un error creure que Vallmanya considera els castellanismes més artístics pel sol fet que recorden la llengua d'un grup lingüístic admirat pel seu creixent estatus social. Li agradaven perquè són plurisil·làbics, llatinismes, neologismes, freqüents ja en Diego de San Pedro (b). Vallmanya busca mots més expressius dels que trobava en els originals castellans; sobretot, evita termes fluixos com «dir», «estar», «dar», «tal», «gran», etc. (c). Si deixa tals expressions, les vitalitza amb afegitons, com veurem més endavant. L'intent de reforçar les línies, de reforçar els colors de l'original, s'observa també en la introducció de superlatius catalans en *-íssim*, neologisme morfològic menys usat per San Pedro que per Vallmanya (d).

17. He de confessar que tant ací com a tots els apartats següents he trobat exemples en les tres traduccions que van en contra del que estic demostrant. Per exemple, podria sorprendre que Vallmanya tradueixi *selva* per «boscatge» i no pel neologisme «silva» (però tampoc no usa «bosc»). No disposo d'espai per citar tals exemples contraindicatius. Les tendències generals, nogensmenys, son òbvies.

(a)
desvario: «desvario» Ca 116.22/37.26
diforme: «disforme» Co 8.12/8.17
palacio: «palàcio» Ca 131.1/50.26 i 147.9/66.35
se remangará: «se romangarà» Co 105.5/103.24
ahullad; ahullaréis; ahullará: «ahullau; aüllareu; aüllarà» Co 42.20/43.12; 73.18/74.13
follados y acoceados: «calcigats acocejas davall los peus» R 68r6/122.16 (cf. 9c) (Calc morfològic): *un niñito*: «un infantonet» Co115.16/113.7
(b)
ensoberbirse: «ensuperbir-se» Co 17.4/17.4 (cf. «creix en supèrbia» i «pren supèrbia» Co 14.13/14.18)
cerca: «propínqua» Co 17.25/17.25
la vezindad: «la propinquitat» Co 25.5/25.2
quebradizos: «frangibles» Co 23.11/23.6
suaves olores: «odorífera fragrància» R50v22/89.21
(c)
díxele: «pogué rahonar-li» Ca 227.22/147.16 (cf.10)
diran que soy hombre burlador: «increpar-m'an d'ome burlador» R p. 63/6.22
dezía: «pronunciant dolorosament deya» Ca 116.13/37.1(cf. 4b i 7)[18]
da libertad: «libertad atorga» Ca 141.9/61.2 (planus)
estava: «reposava» Ca 119.10/39.34
dará: «retribuhirà» Co 62.25/64.4
es puesta en nuestras manos: «en nostres pròpies mans recolza» Ca 181.4/100.10
cosa tal: «tan admirable cosa» Ca 147.33/67.21(cf. 4a)
una tal melodía: «una tan suau melodia» R 45v17/79.11
el sancto Job: «lo benaventurat i patient Job» R 39r27/72.12
muy grandes gritos: «crits molt spantables» R 72rl5/130.9
tan grandes aullydos: «crits de tan espantable terror» Ca 209.14/126.24
mala fortuna: «adversa fortuna» Ca 159.21/78.25 (planus)
(d)
un hombre mucho honrado: «un famossíssim home de singular vida» R p. 60/1.13
virtuoso ánimo: «ànimo virtuosíssim» Ca 204.34/123.8
muy hermosa: «bellíssima» R p. 64/8.16
justo juez: «justíssim jutge» Co 32.2/33.5 i 47.11/48.9
muy grand tiempo: «grandíssim temps» R 53v31/95.6 (però, *brevíssimo tiempo*: «tan breu temps» Co 25.25/25.20)

18. Com a introducció d'un discurs directe Vallmanya reemplaça simples *dixe* o *dixo* amb perífrasis com «començí tals paraules explicar» Ca 137.31/57.14; «ab tals paraules li fiu resposta» R 35v31/64.23; «al qual responguí dient» R 38v10/70.23; «aquestes paraules m'endreçava» R 36r23/65.19; «tals ho semblants paraules me endreçà» R 38v5/70.18, fórmules que recorden el *Tirant*.

2. *Preferència per adjectius*

Vallmanya sembla preferir adjectius (o adverbis en *–ment*) a expressions adjectivals, o adverbials. Això permet reemplaçar mots breus i introduir termes plurisil·làbics rítmics.

penas del mundo: «penes mundanes» Co85.23/95.2 (planus)
la justicia de Dios: «la justícia divina» R 36v14/65.9
amor de Dios: «amor divina» Co 104.13/103.2
la furia del Señor: «la divinal fúria» Co 62.15/63.26
el reyno de los cielos: «los celestials regnes» R 36v14/65.9
el reyno del cielo: «la celestial glòria» Co 52.28/54.2
rayos de lunbre: «raigs luminosos» Ca 219.11/139.35
príncipes del infierno: «ferocíssims diabòlichs prínceps» R 55v1/98.24 (cf. 1d)
la resposta del rey: «la real resposta» Ca 155.10/74.16
condenación para siempre: «condemnació eterna» Co 32.8/32.11
de todo su coraçón: «intrínsicament» Co 30.2/31.2

3. *Repeticions evitades*

Observem una tendència a no repetir un mateix mot a poca distància. Per exemple, on l'autor de la *Revelación* buscava un efecte retòric repetint cinc vegades el mateix verb en una sèrie de preguntes a l'ànima damnada, *Qué te aprovecha...*?, Vallmanya usa quatre construccions diferents, traduint amb «Què t'aprofiten ara los tresors? Què t'aprofita tant de or? Quin bé has attès d'aquells palaus? Quin bé t'an fet les pompes? Quin profit tens ara dels teus delicats vestits?» (R 56r7/99.26). Amb més raó, Vallmanya evita repeticions emprades a l'original sense intencions estilístiques (b):

(a)

agora acuerde, agora mande, agora ordene: «encaraque recorde o mane o hordene» Ca 165.24/85.10

adoraron los ydolos... que no adoraron (Dios): «deixant (Déu) adoraven les ydoles» R 71r32/128.23 (tardus, cf. 9a)

muy grand trabajo y muy grand pena y mal: «molt gran treball i pena» R 69r33/126.3 (cf. 8a)

(b
mortandat muy cruel y muy espantosa: «cruel mortaldat spantable» R 35v20/63.16
los sus pecados y las sus maldades: «les sues maldats i peccats» R 48r17/84.13
la tu sancta ley y el tu sancto evangelio: «la ley del teu sanct evangeli» R 47r14/82.9
dava las enfermedades y dava la salud: «en los mals te dava salut» R 57r32/102.16
gusanos... gusanos: «vérmens... cucs» Co 8.26/9.1

4. *Adjectius i adverbis afegits*

Del fet de traduir un mot de poca expressivitat per un altre de més força hi ha un breu pas a afegir adjectius a noms (a), i adverbis a verbs (b), que no en tenen a l'original. Plurisil·làbics i col·locables davant o darrera del mot determinat, o a distància, tals afegitons permeten, a més, donar un bon ritme a la frase i introduir al·literacions o d'altres artificis retòrics. (Cf. els punts 6 i 7.)

(a)
dolor: «dolorosa pena» Ca 162.23/82.4 (cf. 6 «dolor i misèria»)
virtud: «noble virtut» Ca 214.14/136.14
peligro: «infinits perills» Ca 130.13/50.7
la oración: «la sancta oración» Ca 204.25/122.26
sus días: «los seus benaventurats dies» R p. 60/1.20
el ángel: «lo benaventurat àngel» R 73v20/134.11
gloria: «la benaventurada glòria» Co 98.5/97.5 (cf. 8c)
la mi fe: «la santa i cathòlica fe cristiana» R p. 63/5.31
con lloro... con alegría: «ab doloroses làgremes... ab perfeta alegria» R 36v15/65.9
la mi vida: «la mia peccadora vida» R 47v11/82.5
su vida: «tan trista i tan penada vida» R 53r14/94.28
ondas: «furioses ones» Co 30.14/30.14
Dios: «Déu omnipotent» Co 39.20/39.29 i 107.7/100.30
el muy alto Dios: «el molt alt i poderós Déu eternal» R 73v9/133.31
nuestra Señora: «la sacratíssima verge Maria, mare nostra» Ca 192.27/111.4
Bernardo: «lo gloriós sanct Bernat» Co 39.10/39.16
Héctor: «lo gran i fort Èctor de Troya» Co 6.21/6.28
(b)
acusada con malicia: «ab malícia inicament acusada» Ca 170.28/90.6
sentenciada con saña: «injustament ab ira sentenciada» Ca 170.29/90.7 (velox)
acevtava: «alegrament acceptava» Ca 175.27/29
de mi llorada: «de mi eternament dolguda» Ca 170.30/90.9
llorar: «dolorosament dolre» Ca 108.9/125.13 (figura etimològica)

labrada de oro: «d'or ricament lavorada» R 34v 4/62.8
escreví: «havia deligentment scrites» R p. 62/5.10
no alumbravan y quemavan: «sens dar claror tenebrosament cremaven» R 66v 32/120.14 (cf. 8c)
traya una harpa muy suave: «ab dolça i agradable armonia sonant una arpa» R 34v14/62.10
Adam pecó: «Adam peccant menjà lo fruyt» R 51r31/91.22
dar bozes: «dar crits al cel ab amarga i dolorosa dolor» Ca 189.15/108.15 (figura etimològica)
me turbava la vista: «la vista affalagant torbava» Ca 216.8/137.13 (cf. 9a)

5. *Construccions nominals en lloc de mots únics*

Els exemples d'expressions adjectivals o adverbials reemplaçades amb adjectius o adverbis citats al punt 2 no contradiuen una altra tendència de Vallmanya, la de traduir mots simples castellans amb expressions altisonants fent perífrasis a vegades prou extenses, sovint amb ritmes elaborats.[19]

temer: «tener temença» Co 35.30/36.2 (cf. temerá: «haurà temor» Co 30.2/31.2)
vi: «tenguí conexença» Ca 217.3/138.1
hasta que murió: «fins al darrer terme de son viure» Ca 207.8/124.17
si muriese: «si morint pagàs a la mort lo seu natural deute» Co 22.28/22.24
obedeció a la muerte: «prestà a la mort obedient omenatge» Co 11.30/12.8
vínose para mí: «dreçant vers mi los seus attentats passos venia» R 34v14/62.10 (cf. 9a i 13)
has cabido: «has dat la cayguda» Co 26.11/26.4
quieres saber: «de saber tan gran ànsia reportes» Ca 117.26/38.23
pestañear: «mover les pestanyes» Co 76.4/76.23
tanto me lastimó: «tan gran tristícia deixà en lo meu cor» Ca 162.1/81.9

6. *Expressions multinominals paratàctiques*

Un procediment molt usat pels traductors medievals però evitat, si no combatut, pels traductors humanistes, era de traduir certs mots únics amb dos termes. Sovint el primer mot de l'expressió binominal és un neologisme que el segon explica (*patentes*: «patentes i manifests» Co 7.9/5.26), o bé el

19. Més exemples, en forma de lemes: *favorecer*: «prestar favor»; *padecer*: «sentir pena»; *responder*: «fer principi a tal resposta»; *desculpar*: «fer quites de culpa»; *amancillar*: «fer gran damnatge»; *morir*: «abandonar lo viure» o «termenar son viure» o «deixar-se de viure»; *alancear*: «dar la llança»; etc.

primer mot tradueix literalment, mentre que el segon l'explica o el glossa, guiant o modificant les associacions d'idees del lector (*lo puncharon*: «l puncharen, ço és crucificaren», Co 36.25/36.29). Hi ha una cinquantena de reduplicacions en les tres traduccions de Vallmanya que no em sembla que tinguin valor estilístic, atès que –com «vènia i perdó, laors i gràcies», etc.– són fórmules que s'usaven aleshores a tot arreu.[20]

Alguns grups de sinònims, però, van agradar al traductor pel seu ritme; d'altres li permeteren evitar que un monosíl·lab tingués la funció clau de la frase (*sé*: «sé i conec» Co 6.9/6.16). En la majoria dels casos observem que Vallmanya simplement acumula mots per fer la imatge més expressiva i vívida. Afegeix un o més mots del mateix camp semàntic (i de la mateixa categoria gramatical, en diferència amb el punt 4) per reforçar l'efecte del primer. És sobretot quan parla de dolors i llàgrimes, d'experiències «spantables», que el nostre traductor se sent més inspirat.

mortal angustia: «mortal i doloros' angústia» Ca116.15/37.18
mayor llanto: «major plant, dolor i tristícia» Ca 172.28/92.2
dolor: «dolor i misèria» Co 55.19/57.1
tormento, -s: «supplici i pena» Co 55.25/57.8; «turments i penes» R 55v15/98.4
espanto sin fin: «spant i glay terrible» Co 88.4/88.4
tan crueles tormentos: «tan aspres, tan cruels, tan doloroses i nefandíssimes penes» R 67v10/121.21 (planus; cf. 1b i d)
criatura muy sancta: «sancta, celestial i angèlica creatura» R 73v9/133.31 (velox)
piedras preciosas: «inestimables pedres precioses» R 34v10/62.8
la cruda muerte: «la cruel mort spantable» Co 21.20/21.14

7. *Expressions sinonímiques asindètiques*

És força interessant observar que Vallmanya tradueix sovint un mot castellà amb dos de catalans en una construcció asindètica, o bé combina un grup de sinònims castellans en una expressió sense conjunció. El resultat és

20. Els cito en el meu *Repertori* del 1992. Per exemple, sota «repòs o descans, brau i esforçat, rebolta i mudança, últimes i més darreres, desestima i menyspreu, prínceps i senyors, privat i apartat, carrers i vies, moltes i diverses, farta i sadolla, apetits i ganes, brogit i remor», etc.

comparable als casos citats en el punt 4, on el traductor havia afegit adjectius, adverbis o gerundis a mots castellans únics. L'expressió «dolorosa pena» de Co 56.23/58.6 (plural a 3.15/3.17) tant es pot considerar traducció de cast. *pena* augmentada amb un adjectiu, com reformulació del binomi tradicional «dolor i pena». Grups de verbs sinònims (per exemple, *vee y mira*) són semblantment evitats ometent un dels verbs («mira»), o bé amb construccions asindètiques amb adverbis («attentament mira») o gerundis («mirant viu»), frases que recorden les subordinacions que estudiarem en el punt 9.

atiende y mira: «attentament mira» Co 14.18/14.23
vide: «mirant viu» R 44r22/76.12 (cf. *vee y mira*:«mira» R 70v11/127.14; *miré y vi*: «mirant viu» R59r18/105.19)
considera: «considerant mira» Co 20.8/20.1
emperava: «senyorejant regia» R p. 60/1.11(cf. *imperava* y *señoreava*: «senyorejat havia» R 55r32/98.15)
desnudos: «despullats tots nuus» Co 67.13/67.19

8. *Expressions sinonímiques paratàctiques evitades*

He dit que els humanistes del segle XVI van reduir sistemàticament a un sol mot grups de sinònims medievals.[21] No he comparat el *Cordial* i la *Revelación* amb els seus originals llatins, però tinc la impressió que els dos traductors castellans tenien encara la dèria medieval de fer expressions binominals. Generalment, Vallmanya ha fet bé de reduir els binomis a un sol element (a), però no trobo indicis que ho fes sistemàticament; més aviat tinc la impressió que en alguns llocs la reducció és deguda al fet que no coneixia prou mots catalans per a correspondre als dos sinònims castellans (b). Són de més interès els casos freqüents en que Vallmanya transposa un dels sinònims a una nova categoria gramatical, tot evitant la parataxi i donant un ritme i un vigor nous a l'expressió (c). Si es tracta de dos verbs, la reformulació es pot fer subordinant l'un a l'altre (d). Les mateixes

21. Per a un humanista treballant a Barcelona que s'avança en aquest respecte vuitanta anys als «rhétoriqueurs» de París, vegeu l'estudi anterior.

construccions són també possibles amb verbs de camps semàntics diferents, però aquestes les tractarem a l'apartat següent.

(a)
preces y rogarias: «pregàries» R 48r21/84.17
perpetuas y infinitas penas: «perpètues penes» Co 92.17/92.5 (al·literació; planus)
se ayró y se ensañó: «s'enfelloní» R 35r9/65.3
fermosura y beldad: «bellea» R 50r32/90.1(cf. *bellas y fermosas*: «bells» R 50v25/89.24)
perros y canes: «cans» R 23r29/100.12
ladrones y robadores que furtaron y robaron: «ladres robadors» R 70rl9/126.22 (cf. *furtos y robos* i *furto* y *robo*: «coses furtades» i «lo furt» R70r20-24/126.23-25)
(b)
dar muy grandes gritos y aullidos: «cridar grans crits» R 56v11/100.28 (figura etimològica)
lodo y estiércol: «fanc» R 36r15/65.8
austeros y ásperos: «aspres» Co 119.26/117.11
áspides y cerças y tiros y víboras: «vibres, aspis» R63v25/114.1
mugeres religiosas y emparedadas: «sanctes religioses» R 49v2/87.4
(c)
casas seguras y apaziguadas: «cases pacificadament segures» Co 10.3/10.10
grande abismo y graves tormentos: «los turments dels infernals abysmes» Co 9.14/9.22
arderá y quemará: «ardentment cremarà ab furioses flames» Co 30.21/30.22 (al·literació)
acquiridos y infusos: «infusament guanyats» Co 45.4/46.29
obediente y sometido: «sotsmès en obediència» Co32.30/33.2 (velox, cf. 5)
llorosos y tristes: «tristament plorant» Ca 220.27/141.1
con temor y temblor: «ab temor tremolant» Co58.4/59.19 (al·literació)
tu saña y furia: «la tua furiosa fellonia» Co64.12/65.21 (al·literació)
la perpetuidad y durada: «la perpètua durada, Co11.21/11.29 i 89.10/91.3
los goliardos y glotones: «los glotons golosos» Co98.16/97.16
afanes y penas: «affanyoses penes» Co 106.13/104.30
bienaventurança y gloria: «benaventurada glòria» Co 99.9/98.7 (cf. 4b, traduint *gloria*)
el savio y discreto: «lo savi discret» Co 106.12/104.28
la baxesa y flaqueza: «la inferior flaquea» R p. 61/1.22
fazer grandes penitencias y ásperas vidas: «fer vida d'aspra penitència» R 39v26/73.14
gloria y honra: «honrosa mundana glòria» Co 11.4/11.13
solemnidades y fiestas: «solemnitats de festes» Co16.3/16.5
(d)
menospreció y aborresció: «avorrint los desestimava» R 66r17/119.3 (velox)
se maravillará y ensanchará: «examplant se maravellarà» Co 113.28/111.25
afirmarlo y jurarlo: «affermar la jura» Ca 153.6/72.11
rebentaron y murieron: «sclatant morien» R 62r12/111.18
prediques y manifiestes: «manifestant les publiques» R 54r9/96.2 (planus)
levanta y ensalça: «en alt levant exalça» R 36r14/65.7

discurre y passa como sombra: «passant com l'ombra discorre» Co 15.23/15.28
discierne y conoce si puedes: «vejes si poràs dicernint conèixer» Co 8.11/8.16
pereceréys y moriréys: «morint perreu» Co 122.14/119.24
lidia... y pelea: «litigant... guerreja» Co 16.28/16.27
reclaman y se quexan: «reclamen... reclamant-se» R53v22/95.29
llorarías y te dolerías: «plorant dolorosament te dolrries» Co 29.15/29.15
parad mientes y considerad: «advertiu considerant» Co 64.13/66.9
te corrige y emienda: «corregint t'esmena» Co 93.1/92.22

9. *Subordinacions*

La traducció de cast. *si no le avisares y amonestares* per «si amonestant no l'avisaràs» (Co 42.8/42.28) mostra com grups de sinònims poden ésser revitalitzats com a expressions subordinades amb gerundis, participis o infinitius. Però no cal que els dos verbs pertanyin al mateix camp semàntic. Si a l'original hi ha dos o més verbs conjugats, en el temps que sigui, un dels verbs es pot canviar per un participi o un gerundi. Trobem sobretot exemples amb gerundis (a), però no falten casos amb participis del passat, fins i tot la construcció dita d'ablatiu absolut (freqüent ja en la *Cárcel* original) (b), o infinitius (c).

(a)
deténgome... y dígote: «me detinch... dient-te» Ca 172.14/91.19
destrúyome... y perezco: «destrohint-me pereixch» Co 12.2/12.11
ruégote... que busques y te duelas: «te suplich dolent-te... que cerques» Ca 125.2/44.30
si supiesses, gustasses y entendiesses: «si sabies i gustant entenguesses» Co 26.5/25.30 (hipèrbaton)
se engaña y es burlado: «burlant s'engana» Co 10.10/10.16
vela pues y espera: «spera donchs vetlant» Co 24.7/24.3
hallava...; y escogí: «trobant... he triat» Ca 114.14/364
salía... que esclarecía: «exint... il·luminava» Ca 121.13/41.17
no podían andar... y cayan: «no podent anar... cahien» R 52v31/94.13
le temí y le amé: «amant lo temia» R 51r18/91.24
no quiso x ni quiso xx mas dixo: «no volent x ni xx anava dient» R 60v33/109.14
como vido... púsose: «veén... posà's» Ca 146.1/65.25
me abraçó... y passó adelante: «abraçant-me pasà avant» R 40r15/74.6
vendrá y castigará: «venint... los castigarà» R 34r24/61.23
temerá y se humillará: «humiliant-se haurà temença»Co 5.19/5.26 (cf. 5)

escarnecimos y denostamos y locos estimávamos: «injuriant scarnïem stimant folls» Co 53.1/54.8
como llegaron a mí todos me saludaron y dixeron: «aplegant a mi tots saludant-me digueren» R 36v16/65.11
mandóme descabeçar: «manà matant-me que'm scapçassen» R 39r11/71.27
(b)
omo llegamos... abrió: «arribats que fórem...obrí» R 50v11/89.13
como llegué donde estava hallé: «aplegat hon estava trobí» Ca 134.20/54.3
después que L. se informó, enbióle: «essent informat L., tramès-lo» Ca 183.14/102.24
pedí... y respondió: «havent demanat... respòs» Ca 119.27/40.15
después que supo... dió: «havent sabut... donà» Ca 120.14/40.30
cuando oyó... despertó turbado, y miró y vio: «havent... hoydes, despertant-se torbat veu» Rp. 61/2.13
(c)
concibió y no abhortó: «concebé sens avortar» Co 10.5/10.12
como me vido tratóme: «en veure'm tractà'm» Ca 131.2/50.27
viven... y no temen: «viuen sens tembre» Co 9.18/9.27
como acabé... informéme: «en haver acabat... volguí informació» Ca 126.26/46.22
quando acabó... tenía: «en haver acabat, tenia (la lengua torbada)» Ca 208.7/125.15

10. *Verbs auxiliars amb infinitius per a determinar la funció verbal*

Sovint Vallmanya tradueix verbs castellans simples amb un infinitiu i un verb auxiliar, sobretot «poder» (a) i «voler» (b). Segons Panunzio, això li permet de «marcar algunes determinacions d'ordre temporal, modal, causal... (i) posa explícitament en relleu les potencialitats del text de base» (p. 217). Sempre segons Panunzio, «el traductor se situa des del punt de vista del destinatari/gaudidor –funció didàctica del text de la traducció– i no pas des d'aquell de l'emissor o autor». Jo tinc sobretot la impressió que Vallmanya buscava d'allargar el text creant un nexe de verb auxiliar amb infinitiu de ritme agradable.

(a)
que le responderé: «que li poré respondre» Co 46.16/47.8
conozco: «puch conèixer» Ca 149.22/69.10
no sé qué té responda: «no sé què't puga respondre» Ca 162.6/81.16
vi: «poguí veure» Ca 161.22/80.24 (cf. *vi*: «he pogut veure» Ca 47.16/67.7; *no vi*: «no poguí veure» R 54r24/96.26)

oye lo que dize: «pots hoyr lo que diu» Co 57.6/58.19
tu recibirás: «tu poràs prendre» Ca 171.7/90.17 (al·literació)
nadie tiene defensa: «negú pot tener deffensa» Ca 210.10/127.20
no recibe consuelo: «ni consolació pot rebre» Ca 60.9/79.14
no conocerá: «no porà conèixer» Co 13.26/14.4
(b)
avísote: «vull avisar-te» Ca 144.23/64.23
nunca creyó: «nunqua volgué creure» R 69r7/124.15
tomaste: «volguist prendre» Ca 157.11/76.20
me perdonó: «volgué perdonar-me» R 35r30/63.25 (planus)
no me lo consintió: «no u volgué consentir» R 35v5/64.2
no los castigó: «no.ls volgué castigar» Co 41.30/42.18
se estendió: «es volgué... estendre» Ca 134.15/53.31
rogó la librase: «pregà volgués libertar-la» Ca 204.26/122.27
me puse: «he volgut posar-me» Ca 214.1/135.18
perdiste: «has volgut perdre» R 45v26/79.20
no se emendaren: «si no volrran smenar-se» R 62r19/111.23
(c)
le forçava a otorgarlo: «l forçava degués atorgar-ho» Ca 148.10/67.32
no sabía qué responderme: «no sabia què'm degués respondre» Ca 176.9/95.6
no publiques: «no cures de manifestar» R 37v11/68.15
has visto y verás: «has vist i speres veure» R 47v20/83.14

11. *Construccions sense «que»*

Moltes oracions fetes en castellà amb dos verbs ajuntats amb la conjunció *que* foren reformulades per Vallmanya amb una construcció amb infinitiu o gerundi (a), o amb un segon verb conjugat (b).

(a)
pensava que la entendía: «la pensava entendre» Ca 137.21/57.4
se guarde que no ande: «s guarde d'anar» Co 42.13/42.28
paresce que... sabes: «mostres saber» Ca 220.1/140.18
plágaos... que me digáys: «plàcia-us...dir-me» R 51r29/91.2
(b)
quisiera que... fuera ordenado: «voldria fos hordenat» Ca 142.9/61.32
cre que forçara: «he cregut forçara» Ca 141.19/61.10
dixesen y jurasen que vieron: «jurant diguessen havien vist» Ca 153.2/72.9 (cf. 8d)
que se diga que toviste: «que's diga has tingut» Ca 139.13/58.21

juramentándolos que le guardasen secreto: «asagramentan-lo lo secret li guardassen» Ca 153.1/72.8 (planus)
no ay lengua de ombre que contar pudiesse: «no és lengua humana puga recitar» R 37v15/ 68.19 (cf. 2)

12. *Sintaxi i ordre dels mots: Quiasmes*

Els quiasmes, ço és la construcció «xy i/o yx», són bastant freqüents en les traduccions de Vallmanya, sobretot amb grups de noms i adjectius. Em limito a uns pocs exemples.

onrrada muerte o gloriosa fama: «mort honrada o gloriosa fama» Ca 181.16/100.21
la priesa es dañosa y la tardança segura: «és damnosa la presa i la tarda segura» Ca 165.16/ 85.3 (planus)
tan grandes penas y tan crueles y espantables tormentos: «cruels penes i turments spantables» R 53r21/94.28
el nacer pena, la vida trabajo: «la naixença pena, i treball la vida» Co 14.14/14.19

13. *Transposició del verb a la fi de la frase*

La inversió del verb i del seu complement permet col·locar el verb principal a la fi de l'oració. Això és la característica sintàctica més vistosa de la prosa del segle XV, de gran efecte, sobretot si es combina amb un ritme polit. Els primers quatre exemples mostren el «cursus planus».

entiendes en procurar libertad: «procurar libertat delliberes» Ca 130.12/50.6
se quexava que estava mal: «qu'estava mal se clamava» Ca 132.4/51.30
qué gastaré más palabras: «per què vull recitant més paraules despendre?» Co 6.7/6.13 (cf. 7 i 10b)
espada muy reluziente y muy tajante: «spasa que com aflames de foch resplandia» R 50v2/ 89.5 (al·literació; cf. 3b i 8)
me parece que suena en mis oydos aquella espantosa trompa: «me par que aquella spantable trompeta en les mies orelles sone» Co 51.28/53.1

14. *Unitats conceptuals separades*

La «valenciana prosa» exigeix del lector una gran concentració perquè sovint l'autor separa amb alguns mots intercalats expressions que formen una unitat sintàctica, com ara grups de sinònims, subjecte i verb, verb i adverbi, verb i complement (en l'ordre que sigui), auxiliar i participi, etc. (a). Un cas especial són els inicis de discursos directes (b).

(a)

sus beços están llenos de desdén y saña: «plens stan de desdeny los seus morros i fellonia» Co 64.15/65.24 (velox)

ternán los pecadores dolor con miedo: «tendran dolor los peccadors ab temor» Co 88.7/88.7

culpa merecedora de gran castigo: «culpa de gran càstich mereixedora» Ca 201.8/119.15

que pareciese en su presencia: «que degués davant la sua presència mostrar-me» Ca 189.4/108.5 (cf. 10c)

razón avía para que deviese morir: «rahó per a deure morir tenia» Ca 189.24/108.24

desesperado auría, segund lo que siento: «desesperat, segons lo que sent, me seria» Ca 186.19/105.16

(b)

'*Padre: He sabido...*: «Sabut he –mon senyor y pare– que... » Ca 173.6/92.11

Esto dicho díxome: 'Pablo, conviene...: «acabant aquestes paraules 'Ara és forçat, Pau...', me dix» R 54v9/97.5 (cf. 52r24/93.3 i 71v9/129.11)

8. El manuscrit de la Catedral de Barcelona de la traducció catalana de les *Històries troyanes*

Ramon Miquel i Planas, editor de la traducció catalana antiga de les *Històries troyanes* de Guiu de Colonne, descriu la còpia d'aquest text conservada a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona en els termes següents: «Manuscrit de l'any 1433 ..., incorrectíssim. [El copista], *Bartomeu Miquel, candaler de cera dins la siutat de Barsalona*, parafraseja lliurement el seu original, alterant d'una manera inexplicable el text d'en Conesa, que resulta a cada moment ininteligible. Ademés d'això, en Miquel usa una, diguem-ne ortografia fonètica, tan arbitraria, que arriba a desconcertar al llegidor. Potsér per això fóra interessant l'estudi d'aquest còdex, per retrobar-se en ell, ja en la primera meitat del segle XV, les característiques de la pronunciació barcelonina actual.»[1]

Aquesta observació del benemèrit director de la «Biblioteca Catalana» em va animar a comparar aquest manuscrit amb la versió editada i amb l'original llatí.[2] Vaig poder constatar que les cacografies del candeler veritablement «desconcerten» un lector modern, no menys que haurien despistat lectors del segle XV. Però quant a l'altra crítica, Miquel i Planas crea una impressió totalment falsa dient que el copista «parafraseja» l'original, atès que les «alteracions» ja vénen de la còpia anterior i, lluny

1. R. Miquel i Planas, *Les Històries troyanes de Guiu de Columpnes, traduïdes al català en el XIVèn segle per En Jacme Conesa* (B. 1916), nota preliminar, p. XX.

2. Ed. N. E. Griffin, *Guido de Columnis: Historia destructionis Troiae* (Cambridge, Mass., 1936; reimp. 1970).

d'ésser inintel·ligibles, mostren que un lector s'havia identificat tant amb aquest text que el volia fer seu amb afegitons, almenys dos dels quals es poden qualificar d'interpolacions d'inspiració literària.

Un candeler, copista de textos novel·lescs

No manca de sorprendre que un fabricant i venedor de candeles del segle quinze s'hagi posat a copiar les *Històries troyanes* i set proemis de les *Tragèdies* de Sèneca. No crec, però, que el cas de Bartomeu Miquel ens obligui a revisar les nostres idees sobre la situació social d'un candeler medieval i el sistema de l'educació pública d'aquells temps. Hauria estat més aviat tard en la seva vida que li van venir ganes d'aprendre a llegir i escriure, emulant els escolars i capellans amb els quals estava en contacte diari; o bé s'havia adonat que podria complementar els seus ingressos fent còpies. Evidentment no era analfabet, però és difícil creure que els pocs mesos passats de jove sota la fèrula d'un mestre l'havien preparat a fer-se copista o li havien donat el gust per a la «literatura». És probable que fou precisament copiant el manuscrit que ací estudiem que Bartomeu volia perfeccionar els seus coneixements de lectura i escriptura. Si hagués estat totalment il·literat no hauria pogut posar-s'hi sense mestre, però un mestre li hauria fet copiar lletra per lletra alguns folis amb un text de qualsevol tipus, menys una novel·la de dos-cents folis. Fent les lectures o còpies prescrites pel mestre, Bartomeu hauria après l'ortografia catalana tradicional.[3] Per major ironia trobem un «anunci publicitari» d'un mestre d'escola en l'últim foli mateix del manuscrit de la Catedral. Una mà totalment inhàbil –potser la d'un fill del nostre candeler– hi va gargotejar no solament

3. Ço és la *scripta* elaborada pels secretaris lletraferits de la Cancelleria de Pere el Cerimoniós. Que es pot parlar d'una ortografia oficial estandarditzada, ho podem observar, per exemple, en el manuscrit de la traducció de les *Històries romanes* de Tit Livi, on una mà va corregir les poques grafies irregulars que havien quedat, canviant *assetgar* en *assetjar*, *ten* en *tan*, *voltós* en *voltors*, etc. (vegeu el meu estudi de 1963-1968, p. 286). Resta per fer la història de l'ortografia catalana medieval. Mila Segarra comença la seva *Història de l'ortografia catalana* (B. 1985) després d'aquesta època.

l'abc, sinó també les ratlles que crec poder desxifrar com «Qui a vol aprendre vol de legiire e de asscriura vaga aprrendre a casa de mestre Catala, e nasayar-vos-a per dotza fflorins ffins que u sapiahey... O ve a casa». Sembla que Bartomeu no havia tingut dotze florins. Era autodidacte, lliure d'escollir el llibre que més li agradava per aprendre a llegir i escriure. Algú li ha parlat amb entusiasme de les *Històries troyanes*, li ha prestat el volum. Bartomeu va passar dos mesos, fins al primer de setembre del 1433, copiant les *Històries*, i cinc setmanes més per transcriure també els proemis de set *Tragèdies* de Sèneca, acabats el dia 6 d'octubre. El fet que va començar el segon text en el mateix foli on s'acaba el primer, ens fa creure que els dos llibres anaven junts ja en l'antígraf; probablement perquè la setena tragèdia, copiada en primer lloc, parla *Dels fets de Medea e de Jàson*.

1. Errors de transcripció - Grafies no tradicionals

La quantitat i el tipus de grafies no tradicionals en la transcripció de Bartomeu indiquen que es feia el dictat a si mateix, frase per frase. Copiant visualment, lletra per lletra, no hauria fet tants errors. D'altra banda, escrivint sota el dictat d'una altra persona no hauria fet tantes metàtesis. En trobem en noms propis, desconeguts pel candeler –*Etanes* per Atenes, *Cansadra* per Cassandra, *Trigis* per Tigris, *Ermonia* per Hermiona, *Calidonia* per Lichonia–, però també en mots comuns, sobretot llatinismes: *distrubisió*, *prodiligitat* (per 'prodigalitat'), *methamànica* (matemàtica), *probesa*, *nevagant*, *intreguitat*, *saneritat* (serenitat), *trampar* (temprar), *ereducsió* (erudició), *tremases*, *astituts* (estatuts), *antramescaldes*. Noms propis i llatinismes causaven centenars de cacografies, la qual cosa deixa entreveure el nivell educatiu de Bartomeu. Cal admetre que alguns noms hauran estat difícils de llegir –*Detaulio* per Deucalion, *Enopia* per Etiopia, *Telamot* per Telemaco–, però el copista ni s'esforça a ésser consistent amb noms repetits, i així trobem les grafies *Grècya Grèsia Grèçie*,[4] o bé *Hector Ector Echtor Ehtor Echor Egtor*, o bé *Olíxens Holíxens Ulíxents Hulitxents*, o bé

4. Afegeixo accents i majúscules, dues ajudes tipogràfiques absents, o usats irregularment, en textos antics.

Ayaychs Hayachs. Heus ací alguns exemples de cultismes deturpats: *consaganitat* per 'consangüinitat', *solistiu solustici* per 'solstici', *innominisotament* per 'ignominiosament', *protogamia* per 'prerrogativa', *axemanació* per 'examinació', *ab capulsació* per 'tanta pulsació', etc.

a) Grafies no indicatives de l'evolució fonètica

Estudiant les grafies de Bartomeu cal distingir entre els costums gràfics externs i l'ús de lletres que permeten treure conclusions sobre la pronunciació. Abunden efes dobles, sobretot a l'inici dels mots, potser per influència de manuscrits espanyols: *ffyl, ffo, ffet ffort, ffy, ffaent, ffinides, fflorir, maniffesta, conffligtas*. Igualment podrien ser un castellanisme gràfic les esses dobles. Freqüents sobretot en posició inicial, s'usen després per analogia també en altres posicions. Els pocs casos de *ss* entre vocals no han de fer creure que Bartomeu les pronunciava com a sordes. Exemples: *ssalvats, ssuperbiosa, ssa pensa, nss an ofeses, si uss és, tantosst, obsservar, los ceuss* (seus), *éss estada, nossaltres, dessaguals, dessiyg, meravalossas, cossy* (cosí), *cosses*. Bartomeu no empra la grafia castellana *Rr*, però fa moltes confusions amb erres simples i dobles. Trobem moltes *rr* innecessàries (*parra* 'pare'), o bé *r* on caldria *rr*. Sovint usa malament el petit tret vertical que abreuja qualsevol combinació d'erra amb vocal: *t'ra terra tera, g'ra gera, coromp, acórer, tores, ariba, sotarar, feros*.

L'hac es combina sovint amb *i, u, n* i *m* per facilitar la lectura de sèries de trets verticals: *huls, himatga, hun, hultra, perhill, alagrihes, vituperhi, hila* (illa). Serveix igualment per a allargar mots molt breus: *a hels* (a ells), *hel, hella, hés, hastant* (estant). No falten casos on l'hac sembla tenir una funció antihiàtica: *rauhó* (raó), *sauhó, quauhan* (cauen), *louhan* (lloen), *veuhan, trehida, rehistir, rahistència, gracihosos, fahell, hyruhir* (irruir), *ruhina*.[5] Però la majoria de les hac irregulars són inexplicables: *hocels, hocsidentals, hamor, hoptanir, hamargosa, hasquisició, hascusats, horatori, hosiura, hofagar, honclo, verhament, agerha, aparhels*.

5. En casos semblants observem també eses amb valor antihiàtic: *casen casia cauhuts, cresador cresem crecensa, resebut resamut, vasé* (veé).

Com l'hac, també la *y* facilita la lectura de les lletres gòtiques (*fynida*). Després esdevé un substitut per a la *i* (*lysènsia, multytut*), o s'hi combina (*sacrificyi, posayia, creyian*). S'usa sovint com a final de monosíl·labs (*fy*), on d'altres manuscrits contemporanis empren dues is (*fii*). La *y* sovint es corona d'un tret de sentit obscur, superflu: *consorcý, viýes, juný* (el mes).

Els sons */k g tj j/* causaven moltes confusions i falses analogies. Heus ací un llistat de grafies irregulars: *flaqua, boque, quosa, crequt* (crescut), *quque cuque* (cuca), *casqun, àgila, pogist, gera, gisa, ageçes* (haguesses), *anseguats* (encegats), *aye* (age), *agreuya, jarmana, jent, jantills, jestas, vanyansa, pluyes, yaquit gaquits, ingúria, dezigave*. Eren encara més difícils d'escriure els sons africats: *goig goyg gotg gochs gotygs, anug anutgs, miyg, coratyós, ratgs rags raytgs, dezig dessiyg deziygs, vetg, corrhatge coratyós*. El que més problemes causava, però, era el so */ks/*, freqüent en cultismes. No sabem com Bartomeu pronunciava els mots que gargoteja com *susaidors subsesors sucsahidor subsayren sugsuhir susayr sucsuir supsayir subseyiment, satisfagció, afegsió, destrució destrusió, alegció alecsió, acsellent acsenlent acxenlènsia, abceptat acseptabbla exssabtable*.

b) Grafies amb valor fonètic

En els mots següents, *au* ha pres el lloc d'*al*: *autre autra autro, autar, hautura, autesa, auta, auba, fius* (fils), *baules* (baldes). La reduplicació de la be davant una ela és un barcelonisme ben conegut. Exemples: *agredabbles, irrabbla, nobble, taribbla, nohibbles, pobbles, astabblit, hobblit, obblacions, obbliquitat, róbbliqua* (rúbrica). La geminació provoca també grafies com *annotbleyt annombleyit, raonaplament, agredapbla, vivatble*. Estranyen les combinacions amb els pronoms de la tercera persona: *ab bel, ab bells* per 'ab ell, ab ells'. Observem sovint la reducció de grups de tres o tan sols dos consonants, sobretot del boldró final *-rs*: *mas* (mars), *derés* (darrers), *afés, picapadrés, anvés, sospís, socós, legidós, majós, lavòs, furòs, mus, sagús. / frechs* (frescs), *istància, intauració, demetra, mol te prech, fors* (forts), *provits, compots, manifets, circumpecsió, abtinga, ançeps* (ensemps), *tostemp, ensagits* (enseguints), *carces* (carçres), */ peres* (pedres),

repeniments, capicorn (capricorn), *dutor* (ductor), *vich* (visc), *volgit* (volguist), *em* (elm). És molt freqüent l'ús de *gt* en lloc de *ct*, indicant una tendència cap a la sonorització de la gutural: *vigtòria, contragta, tragtada, agtes agtor, dogtrines, afagtuosament, dig-ta, dig-vós*. Observem menys sovint la sonorització en posició intervocàlica: *subsagent, gramàtiga*.

És ben sabut que el català oriental comença ja en el segle XIV a confondre les as i es inaccentuades. Bartomeu sembla haver pronunciat com a neutres totes les vocals àtones. Heus ací primer una sèrie de confusions entre *a* i *e*: *asdevenidor asdevinador assdevanidor asdavanidor, tamorós tamut, asvaysan* (esveeixen), *ofansió, an varitat, dafandria, jo dupta, jovantut, apatit, sapulcra, madisynals, varament, el regna, la mara e el para, parpatual, ravarènsia, hanaprés, astiu, banignas, manases, asgart asgordat, persavarant, ancare, famanill, adeficis, vayins, hanclinar, anclusos, angents* (engüents), *vangeçan* (venguessen), *ansalat* (ensellat), *anvaler* (envellir), *arrós* (errors), *aspeventabbles, astrayes* (estranyes), *axeusyr* (exaudir), *axill* (exil), *nagosy, nagrua* (negrura), *pracents* (presents), *pançets, posacions* (possessions), *castió, carela, rabre, sagy sagent sagant sagexs, sacórar, sanyal, saquella, sofarican* (soferissen), *sotarar, aspesura, ransanblasen, taror, vangí* (venguí), *valor* (vellor d'or), *valesa, pangar, aspasiallment, davinales, hantra* (entre), *ascàndils, anamichs, adat, vauria* (veuria), *axeudida* (exausida).

És molt més rara la grafia *e* per *a*: *pesat* (passat), *me sanc, te tera* (ta terra), *setisfacsió, ingretitut, malement, abresaments, alepidar, desevanturada, espevantabble, dure* (dura). Confusions en posició tònica són degudes, segurament, a errors de còpia: *saviasa, antasses* (enteses), *anlesa* (enlaça). Hi ha *é* per *à* en *afalegua*.

Confusions de os i us no accentuades són menys freqüents: *pugut, mugut, culisan* (collissen), *discuragut* (discorregut), *dispusició, disulutament, moltitud, foriosament, jovanil, ensotzaïda, fogia, tomultosa*.

Altres substituts: *a* per *i*: *antanció, latigosas* (litigioses), *sofacient, provació* (provisió), *vastadures, anfacsionà, matigada, trancalitat, antansió, navagació, opanió, agolar* (igualar). / *e* per *i*: anrequits, *genetura, perdeçió, lisió leçió, anelaments* (anillaments). / D'altres casos: *hostoll, volantat, obsoluta, rabusts, senoritat* (sonoritat), *nobcial, poragativa, acore occura* (ocorre). *sogurbi* (suburbi), *volantat, solutaris, meritricall, saguratat,*

síquies o albaroris (sèquies o albelloris), *anpeletes* (ampolletes), *madesina, doluvi, salutari, descreció, perdeçió, ravulaçions* (revolucions), *ramor, afuctuosa.*

És difícil deduir com Bartomeu pronunciava els mots que escriu amb *l ll tl y* i *yl*. Sovint trobem eles supèrflues (*de lla golla, mollt, cautella, sapulltura, frèvoll, nafrà'll, collps, lo soll, sell* (zel), *sà e sall,* o que falten eles (*fils e files, balesa, consel, consalà* (aconsellà), *osels oçels, aly, d'elent* (d'allén), *muler*). Bartomeu sembla haver estat ieista, però no és conseqüent en les seves grafies: *batala batale bataylla bataya, horelas horeyes, cabeys, ceyies, vantrey* (ventrell), *crestay, estray, ascuys ascuyls anbeyleïda, veyes* (velles). D'altres grafies indiquen l'ela geminada: *soplemnial soblempnial soplenial soblemnitats, inslustrats, vatlaven, batlicoses, Pollux Potluxs.* En *reglla* veiem una ge geminada.

En el segle XV comença a vacil·lar el sistema de les sibilants catalans; molts copistes tenen problemes amb grafies per a les esses sordes i sonores. Usen *c, s, ss, z, ç* amb poca lògica. Bartomeu oblida sovint de trencar les ces, i les seves confusions de les as i es àtones compliquen la lectura: *nesacitat nasecitat nesecari nesacari nasacari nasesàries, conçel, sertes, insasantment, siutat, vansador, ensesabbla, salebrar, sagatat* (ceguetat), *sasà* (cessà), *sacant* (cessant), *secat* (cessat), *cossas coçes, despecas* (despeses), *decipats* (dissipats), *anseces, alteza, cilensi, esteçes, çanch, çitis, abcènsya, subcydis, jatsecia jatsaçia, éçer cien ciats, preçens precent, cens* (sens), *antre cy, agreçió, particen, dicentí, foçes, pogecan, vacen* (vase'n), *vaxil·lar, vecets, vició.* Semblen més que simples oblits les freqüents omissions d'enes; Bartomeu sembla haver desnasalitzat algunes palatals: *cuiat* (cunyat), *puyir, puyiments, puya, complayoses, guayament, luy luyat luye luyament, anpayent-sa* (empenyent-se), *royons, vergoyosa, astrayes* (estranyes).

6. Que les *Històries troyanes* eren un llibre d'entreteniment ho veiem fixant-nos en quines biblioteques es trobaven; vegeu els inventaris citats per Stefano Maria Cingolani, «"Nos en leyr tales libros trobemos plazer e recreation". Estudi sobre la difusió de la literatura d'entreteniment a Catalunya els segles XIV i XV», *Llengua & Literatura* 4 (1990-1991), 39-127, esp. pp. 99-105.

2. Afegitons en el manuscrit de la catedral de Barcelona

Si l'estudi de les grafies de Bartomeu en la seva còpia de les *Històries troyanes* és de gran interès per a la història de la pronunciació del dialecte barceloní, la troballa que en el manuscrit de la Catedral hi ha interpolacions és un exemple més del fet que en el segle quinze els copistes de textos literaris comencen a creure's convidats a introduir-hi canvis. El llibre de Guiu de Colonne es llegia a Europa no tant com un llibre d'història que com una novel·la cavalleresca.[6] Els lectors fruïen de les descripcions dels estats d'ànim dels herois antics, dels comentaris moralistes de l'autor, de les seves pinzellades realistes quan introdueix diàlegs i discursos, quan parla d'edificis i d'interiors, de vestits, del temps. Aquesta mena de textos animava els lectors a la participació activa en la lectura, a imaginar-se detalls. Un lector i copista, propietari del manuscrit copiat després pel candeler Bartomeu, va introduir algunes de les idees que li acudien durant la lectura, sobretot en la primera part del llibre, en el text mateix.

Trobem els tipus d'afegitons corrents en tantes d'altres còpies, ço és glosses i sinònims, fórmules o simple logorrea (a). Però en alguns lloc hi ha lleugers canvis de forma o de contingut, per exemple quan s'afegeix algun adjectiu emfàtic (b), o afegitons que tenen una funció fàtica o metalingüística –«Ab tant diu l'actor»– o que volen ajudar el lector (c).[7]

(a)
pençà (e cogità)
onflicte (e estrayl)
gràcies (e mercès)
noblea (e gentilesa)
volen (ne requeren)
seguir (ne asdevanir)
d'or (e d'argentt)
trenchà (e rompé)
(ànsia e) estudi
propòsit (ne deziygs)
pregant (e soplicant)

7. Cito l'edició de Miquel i Planas, incorporant els afegitons del manuscrit de la Catedral entre parèntesis. Indico la línia de l'edició tan sols per exemples d'una certa extensió.

frares (e germans)
peresquen (ne muyran)
(vies e) carreres
pares (e mares)
havia pres (e furtat)
pena (e càstich)
duchs (e comtes e barons)
duch (e príncep)
sos feels (barons e cavalers e siutadans)
haver (ab hel e hel ab ella)
perill de lur (mort e de lur) vida
(b)
humil cara (e graciosa)
se atança als bous (que eran molts aspevantabbles) (1130)
(lasa e) cativa
(dolses e) humils pregàries
dons (d'aur e d'argent he de pedres preciosas) (3879)
precioses ornaments (de perles e de pedres preciosas ancastades de fin aur bronit) (577)
preciosos dons (que y donà d'aur e argent e de pedres presioças) (3064)
dons de pedres precioses (e d'auseletes que rexentaven diversos xants melidosos) (4286)
(aquel nobla baró) Hèrcules
fum (molt negre e escur) (9594)
l'espasa (nua an la mà)
ruyna... de Troya (e de tants reys e nobles cavalers e infinda gent crusiats a tan lega ne cruel mort sots hombra tua) (1223)
un castell ben forts (anvironat de moltes e grans tores evals pregonts) (3251)
dubitacions (e per asò los abundaven los huls an multiplicasió de làgremes) (5449)
torchàs los senyals de les làgremes (que no li paragesan) (7721)
sella e fre d'or (brodats e flochats ab diversas colors de fina ceda antremesclada ab fill d'or fi) (3381)
(c)
(Diu lo comta que...)
(Ancara diu l'actor que...)
(Ab tant diu l'actor...)
han a fugir (volgesan o no) (repetit)
(volgesan ho no los troyans) (1622)
no sap què's faça (ni quin concell puxa pendra) (1692)
caygué mort (del cavall)
(e féu feta fy a la batala per aquel dia)
(E lavors Anxil·les féu fi a les sues paraules)
dient-li: (O molt car marit e sanyor meu:) Si (7184)
dos anys (o més)
aquell (malvat homaier) qui l'ha mort (9784)

los altres (que eran lasats e fatigats per la batyla sagent) poguessen dormir (5250)
Medea, alegrada (de lla precènsia e vanguda del seu car amador Jàson) (1257)
vingués a ella (a le sua cambra e que aquí mils se porien reonar de lurs afers) (1265)

El següent exemple és més extens, però es tracta encara d'un afegitó fàcil, un simple resum de la situació:

> *com lo veé (axir quity e de tans perills éçer ascapat e que s'anportaria aquel tan presat vexel del velor d'or que inistimabblament era de gran preu e que tans de son regna per conquistar-lo hi eran morts, plus de X o de XII, pesà-li molt com hom estrany lo u sa'n avia adur)* (1250)

El que més ens interessa, però, són interpolacions extenses de valor creatiu. Malauradament no n'hi ha sinó dues, a l'inici del llibre. En ambdues el copista afegeix detalls romàntics novel·lescs, mostrant el seu amor pels ocellets. En el primer cas l'autor menciona un simple boscatge, que l'interpolador converteix en un *locus amoenus*. És semblant el segon cas, però allà s'incorporen els afegits dintre de les frases de l'original:

> «No molt luny de la ciutat havia boschs molt verdejants (e fontanes d'aygua molt bona, que d'els eran regats les vals e los torens, ahon avia de totes maneres de arbres, levants fruyts e flos molt odorificants e de insigna sabor, an los quals feyan melediós xant auzellets. E lo dit bosch ere molt àbill) e abta a casa» (506)

> «Fermé mon cavall a les rames d'un arbre (que a me samblansa era apellat roura que tot era annoblayit de ffules e de glans) qui'm era aquí prop (al qual o han lo qual verdejant xantaven diversos maneres de auzells patits e grans consonants ab molta melodia e dolsor car vigares me fo que fos transportat an paradís taranall. E per sobiran desig e delit e lasament que avia) gité'm en sol de la terra cuberta de mota viror de gram (e de diverses erbes e flos)» (1675).

Conclusió

Si un ocellet no fa primavera, dos exemples d'interpolacions no ens permeten afirmar que hem descobert un nou poeta català. Però no es tracta d'això. Ja paga la pena haver après que el manuscrit de les *Històries troyanes* de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona és un exemple més d'una

còpia amb intervencions d'un lector-copista. Tants d'altres manuscrits i incunables catalans conserven encara secrets i sorpreses, i no tan sols els inèdits. Els investigadors i editors, en general, es limiten al millor dels manuscrits o incunables, i no sempre ens donen prou informació sobre les altres còpies –o fins i tot diuen que cert copista «parafraseja» l'antígraf quan en veritat l'amplifica. Un estudi sistemàtic ens mostraria, crec, que són molt nombrosos –que en el segle quinze formen majoria– els copistes que no es limitaven a fer una còpia literal, sinó que hi van introduir canvis que mostren o el seu taranà de mestres d'escola, o les seves conviccions religioses, o les seves ganes de participar activament –creativament– en l'evolució del text que copien.

9. La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*

Martí de Riquer ha afirmat en més d'una ocasió que Martorell, per descriure la bellesa de la Carmesina en el cap. 119 del *Tirant lo Blanc*, s'havia inspirat en la descripció d'Elena en el llibre 7 de la traducció catalana de les *Històries troianes* de Guido de Colonne feta per Jaume Conesa.[1]

Afirmar influències directes en el cas d'un tòpic literari tan divulgat com la *descriptio puellae* és molt arriscat, però les coincidències entre el *Tirant* i les *Històries troianes* són tan literals que no hi pot haver dubtes sobre la font immediata de Martorell. Compareu la següent frase de l'original llatí

> (Paris) miratur in ea rutilanti fulgore flauescere crines multos, quos niuei candoris protractus in mediocrine dyametris equalibus diuidebat.[2]

amb la versió de Jaume Conesa:

1. Martí de Riquer, edició del *Tirant* de 1947 a l'editorial Selecta, «Introducció», p. 175; *Nuevas contribuciones a las fuentes de Tirant lo Blanch*, «Conferencias del centenario de Cervantes» 3 (B. 1949), p. 29; edició de l'antiga versió castellana a «Clásicos castellanos» 189 (Madrid 1974), p. 138. *Història de la literatura catalana*, 2 (B. 1964, reimp. 1980), p. 707. Aquest capítol es reprodueix com a introducció a l'edició del *Tirant* dins els «Clàssics Catalans Ariel», del 1969 i 1979 (vegeu p. 84), edició que citem en el present estudi. Sorprèn que Riquer hi diu que la versió catalana de les *Històries troianes* feta per Conesa fou «potser» una font del Tirant.

2. Guido de Columnis, *Historia destructionis Troiae*, ed. N. E. Griffin (Cambridge, Mass., 1936, reimp. 1970), p. 71.

> Meraveylà's (Paris) molt dels seus cabeyls resplendents de gran rossor, los quals per eguals parts departia una clenxa de blancor de neu passant per mig del cap.[3]

i amb el text de Martorell

> Estava (Tirant) admirat dels seus cabells, qui de rossor resplandien com si fossen madeixes d'or, los quals per eguals parts departia una clenxa de blancor de neu passant per mig del cap.[4]

A continuació Martorell abreuja de més a més la descripció de dalt a baix que l'autor fa de la bella Elena. Guido menciona deu parts del seu cos, introduint cada detall amb «miratur eciam...». El traductor Conesa no es va fixar prou bé en aquest artifici retòric i, després d'utilitzar set vegades «meraveylà's encara...», canvia indegudament aquesta expressió per «mirava (e contemplava...)». Martorell, no per conèixer l'original llatí, però per la seva intuïció de bon escriptor, conserva sempre la fórmula «estava admirat...», però redueix la llista de deu elements a tan sols quatre. A més, omet la indispensable cauda del clixé literari de la *descriptio puellae*, ço és la invitació final de l'autor al lector a imaginar-se com eren encara «de pus plasent forma e ballesa los menbres amagats».[5]

Sí, la descripció de les belleses de la Carmesina és un plagi de la descripció d'Elena en les *Històries troianes* traduïdes per Jaume Conesa. Però hi ha més: Tota l'acció bàsica del cap. 119 del *Tirant* està manllevada del llibre 7 de l'obra de Guido delle Colonne, que descriu com Paris i el seu germà Deifebus amb tres mil troians fan escala en l'illa de Citarea i van a una «festa sollempnial» pagana en el temple de Venus. Allà Paris descobreix la bella Elena, i «aytantost con la veé escalfà sa amor en ella.... E semblantment Elena endreçava la sua vista envers Paris.... E no pensets que ella als jochs festivals qui's feyen en lo temple endreçàs sa vista ne son

3. R. Miquel i Planas, ed., *Les Històries troyanes de Guiu de Columpnes, traduïdes al català en el XIVèn segle per Jacme Conesa*, Biblioteca Catalana (B. 1916), p. 101. Introdueixo en les meves citacions alguns canvis ortogràfics.

4. Ed. cit., p. 384. Canvio en *departia* l'errada gramatical *departien*.

5. Ed. cit., p. 102. Aquest detall potser es podria afegir al dossier clínic de Joanot Martorell que vaig obrir a *Especulacions psicoanalítiques*, treball reimprès en aquest volum.

enteniment» (pp. 100-103). En el cap. 119 de la seva novel·la, Martorell descriu com Tirant i el seu cosí Diafebus acompanyen la parella imperial i llur filla Carmesina a missa, i acaba interpel·lant, ell també, el lector: «No penseu que en tota aquella missa la Infanta pogués acabar de dir ses hores, mirant a Tirant» (p. 384).

Dos passatges més del cap. 119 mostren que Martorell havia llegit ben atentament les *Històries troianes*. La descripció de la «gran sala meravellosa» de l'emperador de Constantinoble recorda la descripció que Guido fa del palau de Priam al llibre 5:

> La superfície dels murs... era encastada de pedres de marbre, distincta per diversitat de moltes colors en entretaylaments de diverses ymages, qui eren fort meraveyloses a tots aquells qui les guardaven.... Les finestres... construydes per quadres de cristayls resplendents, e aytals eren les colones d'aquellas finestres (p. 70).

Això s'esdevé en el *Tirant*:

> Les parets de jaspis e de pòrfirs de diverses colors llavorades, imatges que feien admirar als miradors. Les finestres e les colones eren de pur crestall, e lo païment... llançava molt gran resplandor (377).

La correspondència no és literal, i a continuació és Martorell qui inventa el detall que les pintures sobre els murs representaven les històries de Boors, Perceval, Galeàs i del Sant Greal, mostrant-nos amb quines altres lectures completava la font pseudoclàssica de les *Històries troianes*.

Però si la descripció de la Carmesina assistint a missa és un plagi de la descripció d'Elena en el temple de Venus, la idea de fer enamorar-se Tirant de la filla de l'Emperador té arrels en altres dos llocs de les *Històries troianes*.

Observem de primer com en el llibre 23 Aquil·les entra a Troia i va al temple, on «moltitut de nobles fembres gitaven angoxosos gemechs davant lo cors de Hector.... E davant lo cors estava la Regina Hèccuba e la sua bella filla Polixena... la sua rossor d'or escampada en molts cabeyls» (p. 242).[6]

6. La «rossor d'or» dels cabells de Polixena recorda la descripció de la bella Elena. Guido de Colonne torna ací al *topos* de la *descriptio puellae*, reduint-ho, però, a quatre parts del cos de la dona.

L'escena és idèntica al cap. 117 de la novel·la de Martorell, on cent setanta dones lamenten la mort del Príncep quan les visita Tirant. Son idèntiques també les conseqüències: ambdós herois cauen malalts d'amor! I igual que el cavaller grec «se'n va a sa posada demanant lo lit (i) lansà's en aquell» (p. 243), Tirant, «plegant a la posada... llançà's sobre lo llit» (p. 384). Aquil·les monologa: «Yo, lo qual forts hòmens e robusts no han pogut vençre..., per esguart de una frèvol donzella són vensut e devorat!» (p. 243), mentre que Tirant diu a Diafebus: «Jamés negú no m'ha pogut sobrar ni vèncer, e una sola vista d'una donzella m'ha vençut e mès per terra» (p. 385).[7]

El plagi continua durant tres frases més, i no acaba amb les exclamacions finals d'Aquil·les: «Verament, tota carrera me par que'm sia tanchada per la qual puxa provehir ma salut», o de Tirant: «A mi par que totes les vies qui em poden dar remei de salut me són tancades», atès que la frase següent en les *Històries troianes* –«e girant-se a la paret (Aquil·les) tot se converteix en làgremes amagades, per tal que alcú no conega ses dolors»– ha estat imitada per Martorell, ja deu planes abans en un context semblant, dient que Tirant «girà's de l'altra part[8] de vergonya que no gosà mirar a Diafebus» (p. 375).

La idea del casament secret en el cap. 271 del *Tirant*, però, prové del llibre 2 de les *Històries troianes*, on trobem una tercera parella d'enamorats, que han pogut suggerir a Martorell detalls per als seus propis protagonistes: Jàson i Medea. Jàson i el seu company Hèrcules foren convidats a una festa pel rei de Colcos, el qual farà seure la seva filla Medea al costat de Jàson (p. 21). Tot això ens recorda la festa del cap. 162 del *Tirant*, on l'Emperador «féu seure... la Princesa endret del Conestable» (ço és, Diafebus) (p. 558). En ambdues festes, els enamorats es donen cita per quan tothom estiga adormit en els respectius castells. Aquella nit, després de proferir sobre una imatge de Júpiter les fórmules d'un casament legal, encara que secret,

7. Amb *vensut e devorat* Conesa tradueix el grup de sinònims *devicit et prostravit*. Ens demanem si no caldria llegir *vensut e derrocat*, sobretot veient que aquest verb hauria pogut provocar el sinònim *mès per terra* emprat per Martorell.

8. Observeu la paronomàsia entre *la paret* en el text de Conesa i *la part*. Errada de transcripció?

«Jàson obrí en Medea les claustres de virginitat» (p. 35). En el cap. 163 de la novel·la de Martorell, Diafebus, a qui ja al cap. 147 Estefania s'havia promès amb fórmules de matrimoni clandestí, li «viola la castedat», mentre que la «virginitat» de la Carmesina resta inviolada per Tirant (p. 563). Aquest li jurarà el matrimoni sobre una relíquia del *Lignum crucis* en el cap. 272, sense poder, però, «collir el dolç i saborós fruit d'amor» abans del cap. 463.

Aquest exemple mostra que detalls d'un mateix capítol en les *Històries troianes* poden tornar a aparèixer en més d'un lloc en el *Tirant*. Però Martorell no segueix Guido delle Colonne pas a pas. La lectura de la traducció de Jaume de Conesa li havia suggerit temes i idees que incorporava a la seva novel·la sense massa interferències en l'estructura original que havia creat, seguint la lògica interna dels caràcters trets de la seva pròpia i genial fantasia.

El fet que la descripció de les belleses de la Carmesina és un plagi de la d'Elena no ens obliga a imaginar-nos que Martorell tenia davant seu al moment d'escriure el *Tirant* la traducció catalana completa de les *Històries troianes*; aquest capítol circulava en còpies separades o en planes simplement arrencades de textos complets. Així, el passatge en qüestió manca en els manuscrits C i V de la traducció de Conesa, i no crec pas que sia «per raons de decència», com suposava l'editor Miquel i Planas.[9] El manuscrit V fou copiat a València, on encara es conserva, a les darreries del segle catorze, i estic convençut que té molt a veure amb l'interès per les *Històries troianes*, no solament de Martorell, sinó també, com encara veurem, de l'autor anònim del *Curial e Güelfa*. Ambdós novel·listes van trobar en el llibre del «maestre Guido de Columpnis» alguns temes literaris, i a més, l'estímul de fer, ells també, literatura. I encara més: en el cas de Martorell crec que puc afirmar que la traducció catalana de les *Històries troianes* li servia com a model lingüístic i estilístic per a la seva pròpia creació artística.

Provar influències literàries pot resultar més fàcil que demostrar imitacions quant a la llengua. Primerament caldria destil·lar les idiosincràsies estilístiques del *Tirant*; després s'ha de provar que no es troben en altres obres del mateix gènere, ni contemporànies ni anteriors, excepció feta de la

9. Ed. cit., p. XXX.

traducció catalana de les *Històries troianes*; i finalment, resta a discutir si val més explicar les coincidències per una influència directa o com a invenció independent.

D'altra banda faig omissió del lèxic, atès que és possible que molts dels llatinismes del *Tirant* provinguin de l'editor del 1490, Martí Joan de Galba. Crec que Martorell, gairebé cinquantenari en posar-se a redactar la seva obra mestra, tenia prou confiança en si mateix i sabia tots els mots que li feien falta per parlar dels temes escollits; però, quant a l'estil, sentia que li calia més 'gramàtica' i per això es buscava un model de llengua... i el va trobar en les *Històries troianes*.

La impressió d'«estil culte i filigranat, fins i tot pedant» que observa Riquer[10] és deguda sobretot a la sintaxi. Les breus frases paratàctiques dels textos medievals han donat lloc a construccions hipotàctiques allargades sobre unes quantes línies. Guido delle Colonne feia ample ús de construccions participials, sigui amb formes de present o de passat, i Conesa l'imitava. Vicent Ferrís[11] diu haver aplegat més de vuit-centes construccions així en el *Tirant*, però no en va trobar gaires en els sermons de sant Vicent Ferrer. Estic d'acord que aquest tipus de frases subordinades no es troba en la llengua del poble i penso que comencen a sovintejar per influència llatina, o d'obres traduïdes literalment. Martorell haurà après a fer llargues construccions amb gerundis i participis llegint –o potser fins i tot escoltant– les *Històries troianes*, on Conesa calca les frases llatines de Colonne.

Compareu l'inici del llibre 2

> Greci autem, maris fatigatione lassati, ut peruenerunt in terram, in ipsam descendere quietis causa sitienti animo moliuntur (11):
>
> E con los Grechs, lassats per fatigació de la mar, foren arribats en terra, cobejans allí haver repós e poar de les fonts aygua frescha, proposaren aquí aturar alcuns dies (15).

10. Ed. cit., p. 91. Vegeu també el capítol «La lengua y el estilo» en la introducció a l'edició de 1947, p. 163-179, i Joan Coromines, «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell», reimp. a *Lleures i converses d'un filòleg* (B. 1971, reimp. 1974), 363-378.

11. Vicent Ferrís i Garcia, «Les construccions absolutes / El 'que' temporal posposat / El participi passat amb valor transitiu», dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano* 2 (València 1980), 943ss, 949ss, i 953-955.

I heus ací l'estructura d'un passatge que té vint-i-set ratlles en el text complet:

> Annul·lades les encantacions... e lo drac liurat a mort, e morts los frares..., e estants los bous..., Jàson (qui fo...) ... encerchà..., e penssà.... E com veé que... se'n va al moltó... lo qual, (com...) pres.... E retent gràcies... pres...; e aquell ahut, tornà-se'n...e passà-se'n.... E puys fo devallat..., reeberen-lo..., retèn gràcies (43).

Les construccions dites «d'ablatiu absolut» són molt freqüents en la traducció de Conesa per influència del text llatí:

Apparaylada la nau e meses en aquella les coses (14);
Obtenguda licència (15);
Hoyt lo manament (22);
Levats del lit e lurs vestadures preses (28);
No oblidat dels amonestaments (40);
Jaquit lo setge de Troya (247);
Haut conseyel (248);
Llesta la lletra (1011).

Són semblants els elements de frases introduïdes amb «com», i ens recorden les dotzenes de paràgrafs en el *Tirant* que comencen així:[12]

Com fos agreujat... (9);
Com en son regne no fos reebut... (17);
Con l'Emperador sabé (580);
Com lo Capità ho sabé (580).

Entre la construcció amb participi i la construcció amb «com» trobem exemples d'ús d'un «que» temporal posposat, que Vicent Ferrís posa en relació amb construccions castellanes i usos en català regional. És obvi que un exemple com «Explicada que fou l'ambaixada» (p. 391) recorda molt construccions com «Com fos explicada l'ambaixada», o bé «Explicada l'ambaixada».

Hom ha observat que Martorell posa sovint el verb al final de la frase. Això es troba també en la traducció de Conesa, per influència del llatí.[13] Compareu

12. Wolf Goertz, «Zur Frage der Einheit des Tirant lo blanc», *Romanistisches Jahrbuch* 18, 1967, 249-276, presenta estadístiques sobre l'ús de la conjunció *com* a la p. 265, n. 71, i a la p. 266.

13. Joan Coromines, p. 368, considera l'hipèrbaton un «tret de la valenciana prosa o de l'estil llatinitzat i boccaccesc». Diu que es troba en certes ocasions ja en Martorell, però que Galba en generalitza l'ús gairebé mecànicament.

Camera fulgore maximo perlucebat (23):
La cambra de gran claror resplendia (32).

L'anteposició d'epítets és un altre procediment estilístic que Martorell ha pogut aprendre en la traducció de Conesa. Encara s'ha d'estudiar si aquest ordre de mots esdevé més freqüent en les parts de la novel·la revisades per Galba, influït ja per un corrent generalitzat:

ignominiosi dedecoris (13): ignominiosa vergonya (19);
dulci modulamine (14): ab dolça melodia (20);
speciosa iuventus (14): bella e especiosa juventut (21)

Conclusió

Doncs: el *Tirant*, de 1460, apadrinat per les *Històries troianes* traduïdes al català cap al 1370, tant pel contingut com per la llengua! Una sorpresa per als historiadors de la literatura que segueixen esforçant-se per incorporar l'obra mestra de Martorell als corrents de les novel·les de cavalleria en llengua vulgar, igual com passa amb el *Curial e Güelfa*.[14] Però consta que el llibre de Guido delle Colonne, del 1287, conservava el favor dels lectors fins al segle XVI com a novel·la de cavalleria medieval. Certs lectors, entre els quals incloc l'autor del *Curial e Güelfa*, s'hi interessaven perquè parla dels herois d'Homer en un estil que, «faute de mieux», podien admirar com a humanístic.

A la València del final del segle XIV es feia sentir una sensibilitat lingüística més refinada, basada en la convicció que, si es vol fer 'literatura', no es pot escriure com es parla. Els sermons de Vicent Ferrer, i els tractats

14. Així, Guido delle Colonne continua absent també dels treballs més recents sobre aquestes dues novel·les. Citem-ne tan sols quatre llibres: Kathleen McNerney, *Tirant lo Blanc Revisited. A Critical Study*, «Medieval and Renaissance Monograph Series» 4 (Detroit 1983). Rafael Beltran Llavador, *Tirant lo Blanc: Evolució i revolta de la narració de cavalleries* (València 1983). Edward T. Aylward, *Martorell's Tirant lo Blanch. A Program for Military and Social Reform*, «North Carolina Studies in Romance Languages» 225 (Chapel Hill 1985). Anton Espadaler, *Una reina per a Curial* (B. 1984). A continuació citaré el *Curial* segons l'edició en «Les millors obres de la literatura catalana» 8, suficient per als meus propòsits.

de Canals i d'Eximenis –que en gran part són sermons escrits– no podien pas servir de models. El mateix Eximenis sabia bé que per a redactar les seves pregàries i contemplacions a un nivell més alt feia falta un estil i una llengua més refinats, i per això escriví el seu *Psalterium alias Laudatorium* en llatí.[15] Quan tindrem les seves obres completes veurem més fàcilment que no hi havia evolució del seu català entre el *Primer del Crestià* i la *Vita Christi*. Per a Eximenis, passar a un estil més culte volia dir escriure en llatí.[16] D'altres, un poc més tard, però per la mateixa raó, escriuran en castellà.

Per acabar vull reprendre un tema a què abans tan sols he fet una breu al·lusió: les *Històries troianes* i *Curial e Güelfa*. Al cap. 2.34 del primer llibre del *Curial* l'autor desconegut diu que no vol descriure en detall la bellesa de Laquesis, però que «aquell qui ho voldrà saber llija Guido delle Columpnis allà on descriu la bellesa d'Elena» (p. 10). També fa al·lusió a temes ja tractats a les *Històries troianes* al cap. 2.64, sobre Aquil·les i Hèctor, i al cap. 3.14, demanant-se on són ara Priam, Hèctor, Paris, i d'altres reis. El «mestre Guido delle Columpnis» el menciona directament dos cops més: al cap. 3.36, durant el somni de Curial on deu jutjar qui fou millor cavaller, si Hèctor o Aquil·les –un punt sobre el qual «és entre els vivents molt gran qüestió»– i finalment una dotzena de ratlles abans de l'èxplicit –com si volgués desfer-se d'un deute bibliogràfic– dient en una altra *praeteritio* que no descriurà el «desig que los nuvis (ço és Curial i la Güelfa) havien d'anar al llit», però que «aquells qui ho voldran saber, lligen maestre Guido delle Columpnis allà on tracta del dormir de Jàson e de Medea»: és el passatge que he mencionat al començament en relació amb Diafebus i Estefania! L'autor anònim continua: «si bé tota comparació és desigual, car allò (ço és el rencontre, el matrimoni secret i la nit d'amor de Jàson i Medea)

15. La meva edició fou publicada a Toronto el 1988.

16. Cal observar que el llatí del *Psalterium*, per raons de context, és un llatí molt més acurat i retòric que la prosa del *Pastorale*, sense fer-se, però, humanístic. Serà precisament aquesta naixent distinció entre llatí medieval i llatí clàssic introduïda pels humanistes que provocarà nous ideals i estàndards estilístics també per a les lletres vulgars.

venc en un punt, e açò (ço és el casament de Curial amb la Güelfa) fou desijat per molts anys».

Trobem ací el tema fonamental tant del *Tirant* com de *Curial e Güelfa*: 'El desig d'una parella de nuvis d'anar al llit, frustrat durant molts anys'. Comencem a entreveure darrere de tot això alguna connexió, potser un cercle d'amics de la cultura, de lectors de les *Històries troianes*, tertúlies d'aquests «vivents» entre els quals havia «molt gran qüestió» si valia més Hèctor que Aquil·les, i que s'entretenien a contar-se històries d'amor com la de Jàson i Medea, Paris i Elena, Aquil·les i Polixena, Troiol i Bri-seida –de les quals parla Guido delle Colonne (i en parlarà Joan Roís de Corella)–, o de Floris i Blanquesflors, Tisbe i Píramus, Eneas i Dido, Tristany i Isolda, Ginebra i Lançalot– que Martorell s'imagina pintades en la cambra de la Carmesina.

Va sortir d'una d'aquestes tertúlies un repte d'escriure una novel·la sobre l'amor frustrat d'un gran cavaller? Imagineu-vos: Joanot Martorell prenent una orxata amb l'autor del *Curial e Güelfa*, servits pel jove Joan Roís de Corella al «Centre de Lectura» en el seu palau, animant-se mútuament per a provar els seus talents d'escriptors!

L'autor del *Curial* somniava amb Apol·lo, Homer, Hèctor i Aquil·les; Martorell es veia reconquerir Constantinoble. Que hom em permeti a mi la visió romàntica d'un cercle valencià d'aficionats a la literatura. Si admetem, com sembla inevitable, que tant l'autor del *Tirant* com l'autor del Curial han conegut i admirat les *Històries troianes*, hem de demanar-nos si hi ha alguna connexió. Deduir que els dos autors es coneixien i, fins i tot, es freqüentaven mentre escrivien les seves novel·les, no ens ha d'espaordir. Sabem on vivia Martorell; l'autor del *Curial e Güelfa*, crec, el trobarem un dia en el mateix paratge.

10. **Dels manuscrits a l'edició: el *Tirant*, elaborat per Martorell el 1460 usant materials preexistents, revisat després en «valenciana prosa» per Galba**

No tinc temps en els trenta minuts a la meva disposició per resumir tot el que s'ha escrit sobre el grau d'intervenció de Martí Joan de Galba en l'edició del 1490 del *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell. Hi ha investigadors que creuen que Galba no ha fet més que copiar –servilment, però malament– el manuscrit tot acabat de Martorell, o que no fou més que un corrector de proves.[1] D'altres prenen literalment la indicació del colofó segons la qual Galba hauria acabat la novel·la de Martorell afegint-hi la quarta part, i creuen trobar l'inici d'aquesta part, per exemple, cap al cap. 300, o 325, on comencen, o es fan pesades, les aventures de Tirant al nord d'Àfrica, o al cap. 416, quan torna a l'Imperi grec.[2] Martí de Riquer va

1. J. Givanel Mas, «Estudio crítico de la novela caballeresca Tirant lo Blanch», *Archivo de investigaciones históricas* 2 (1911), 488, creu que la feina de Galba «se redujo a corregir el texto para darlo a la imprenta». Joseph A. Vaeth, *Tirant lo Blanch: A Study of its Authorship, Principal Sources and Historical Setting* (Nova York 1918; reimp. 1966), 93, no troba diferències en la presentació, el lèxic i l'estil en diferents parts de l'obra. Wolf Goertz, «Zur Frage der Einheit des Tirant lo Blanc», *Romanistisches Jahrbuch* 18 (1967), 249-276, conclou amb els mots: «Martorell és l'autor únic; Galba ha afegit al màxim el cap. 403 i, potser, alguns passatges breus més». Darrerament, Constantin Marinesco, «Nouvelles recherches sur Tirant lo Blanc», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra*, 1, EUC 23 (1979), 401-424, torna a dir que Galba no feia sinó completar la transcripció de l'esborrany de Martorell.

2. M. Menéndez y Pelayo, *Orígenes de la novela*, dins *Obras completas*, 1 (Madrid 1905), 392-403, atribuint els capítols finals de la novel·la de nou a Martorell. En la seva edició dins

suggerir ja molt d'hora un compromís: la trama de la història és tota de Martorell, però Galba, encarregat de l'edició del 1490, s'havia atrevit més i més a intervenir amb afegitons propis. En paraules del mestre: «A partir d'un cert moment..., (Galba) començaria a intercalar detalls i, sobretot, parlaments. La seva intervenció aniria creixent, sempre sobre un original més breu de Martorell, i en la darrera part... seria molt més densa i acusada».[3]

Aquesta hipòtesi de la intervenció progressiva de Galba té dos grans perills: sedueix certs crítics a atribuir-li els passatges de la novel·la que jutgen, amb criteris subjectius, indignes de la ment o la ploma de Martorell,[4]

ENC (B. 1924-1929), J. M. Capdevila retalla els parlaments de la tercera part i omet l'episodi de Barbaria. Joan Coromines, a l'estudi citat més endavant, elogia «la intuïció» i l'«assenyalat bon gust» de Capdevila en haver «despullat» la novel·la «d'aquestes vegetacions supèrflues i deformants». F. de B. Moll es basa en l'ús de refranys per distingir els dos autors: «Els refranys del Tirant lo Blanc», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* 15 (1933), 169-172. No conec l'article del 1987 de Rafael Bosch, «Dos llenguatges i dos autors del Tirant», *Daina* 2 (1987), 23-34, que resumeix Antoni Ferrando a «Entorn de la llengua del Tirant lo Blanc», *Saó* (febrer 1989), 24-26. Creient que Martorell tenia encara una mentalitat feudal, però que Galba ja tenia expectatives burgeses, Bosch atribueix els caps. 1-41 a Martorell, 42-97 en part a Galba, 98-157 en part encara a Martorell, i la resta totalment a Galba.

3. M. de Riquer, ed., Joanot Martorell/Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc i altres escrits*, «Clàssics Catalans Ariel» 1 (B. 1969; reimp. 1979), p. 83 (la introducció a aquesta edició reprèn el capítol dedicat a Martorell en la *Història de la literatura catalana*, 2, B. 1964, reimp. 1980, pp. 632-721). Més detalls a la introducció a la seva edició en la «Biblioteca Perenne» (B. 1947), 147-156: «Del cap. 416 en adelante, si bien quizás aprovecha todavía alguna cosa que dejó escrita Martorell –como los cap. 431 al 439– es de creer que en conjunto la responsabilidad es (de Galba)».

4. Així Joan Coromines, «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i els de Joanot Martorell», dins *Homenatge a Carles Riba* (B. 1956), 168-184 (reimp. a *Lleures i converses d'un filòleg*, 2a ed. B. 1974, pp. 363-378), creu que la història del cavaller Espèrcius fou intercalada per Galba, atès que està «en desacord amb la repugnància de Martorell pel meravellós..., fora de propòsit i sense necessitat». (Coromines segueix en part l'opinió de William J. Entwistle, «Observacions sobre la dedicatòria i primera part del Tirant lo Blanc», *Revista de Catalunya* 7, 1927, pp. 381-398). Riquer atribueix aquests caps. 410 a 413 a Martorell, per exemple perquè s'hi repeteix una frase del cap. 260 (vegeu l'ed. *Tirant* de la «Biblioteca Perenne», p. 153), i jo faig el mateix en les meves «Especulacions» de 1986, reimpreses en aquest volum. Si critico l'article de Coromines pels seus aspectes subjectius,

i fomenta la creença que la intervenció de Galba s'hagi de buscar en apartats o capítols sencers, intercalats en l'original de Martorell, altrament no retocat. Jo crec que Galba dedicà un any o dos a «amillorar» la llengua de tot el *Tirant*, ja des de la dedicatòria i el primer capítol, substituint mots que jutjava fluixos amb altres de més impacte, afegint paraules, expressions i frases –sovint manllevades a autors del seu temps, sobretot Corella–, tot en l'estil de la «valenciana prosa».

Un escenari en set etapes: prehistòria - El pla d'un doctrinal - El pla d'una obra literària - La fusió del 1480 - La revisió d'abans del 1490

En el que segueix ofereixo una visió personal del llarg camí que condueix a l'edició del *Tirant lo Blanc* del 1490. Hi combino fets ben segurs amb teories convincents dels meus predecessors i amb hipòtesis pròpies. No tinc proves, però confio que hom les considerarà, almenys, «ben trobades». Si més no, mostraran que el *Tirant* és veritablement, com deia Cervantes, «una mina de pasatiempos».

1. 1437: Les lletres de batalla

Joanot Martorell es fa conèixer primer pels seus conciutadans –i pels investigadors moderns– el 1437, amb el seu intercanvi públic de nou lletres de batalla amb el seu cosí Joan de Monpalau.[5] Aquest sembla haver promès el matrimoni a la germana de Joanot tan sols per fer-se admetre al seu llit. Podríem sospitar que Martorell se les hagi fet redactar per un advocat, però la darrera carta, escrita a Londres, no mostra cap diferència d'estil. A més,

---

constitueix nogensmenys el predecessor més directe d'aquest treball, ja que afirma que «és amb Galba quan apareix verament dins el *Tirant* l'anomenat "estil de valenciana prosa".

5. Ed. per Riquer en les seves edicions del *Tirant* en la «Biblioteca Perenne» i en «Clàssics Ariel» i, amb pròleg de Mario Vargas Llosa, a *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell* (B. 1972).

cap causídic hauria escrit que contestar paraules descorteses amb d'altres paraules descorteses no ho fan sinó «dones e juristes». Martorell no es cura de «retoricar (ses) lletres», però les escriu pensant en un públic més ampli, al qual apel·la el seu cas: «los qui les llegiran e oiran poran bé conèixer...».

Aquestes lletres de batalla són de gran importància per a l'anàlisi de la llengua de Martorell. Mostren que ja el 1437 sabia manejar bé frases prou extenses amb construccions subordinades participials, com per exemple en «Praticant vós en la nostra casa..., e confiant la dita ma germana del sagrament per vós fet..., haveu decebuda la dita ma germana». Coneix construccions sense conjunció: «Crec no ignorau», «Seré content lo cerqueu», «Responc no meravellar-me». El seu ús d'adjectius i adverbis, però, ens sembla més aviat fluix. En molts casos li hauria estat fàcil reforçar el seu missatge afegint algun qualificatiu, igual com ho fa en expressions com «lleal e verdader prepòsit; decebuda deslleal ment e malvada; deshonestament tacada e deshonrada; lleigs casos e crims; fort lleigs casos e crims; paraules villanes; maliciosa dilació; reprotxós parlar; vilment oblidar», etc., però deixa sense atributs mots com «sagrament; honor; maldat; ma requesta; cavaller o gentilhom; mon propòsit; anant e venint; ésser recusat», etc. Abunda d'altra banda l'adjectiu poc expressiu *gran*: «gran deute; gran deslleal tat; gran poder; gran diligència; gran vergonya; gran càrrec; gran raó; gran maldat». Martorell, però, s'enorgulleix d'estar «al dia» quant a neologismes com «sil·logisme, silogismal, sofistical» i «relatar». Monpalau el ridiculitza per l'ús de tals termes, demanant-li si els havia tret d'un llibre de Bartolo de Sassoferrato; Martorell cau en la trampa i li copia d'algun diccionari la definició de *sofisme*: «preposició de la qual se segueix falsa conclusió».

Les lletres de batalla, a més, són fonamentals en la gènesi del *Tirant*. Humiliat pel seu cosí, Martorell seguirà volent justificar les seves accions davant els seus conciutadans. Aprendrà tot el que podrà sobre «el costum de cavalleria», que el seu adversari afirmava que no coneixia. De primer pensa compilar un doctrinal de cavallers; acabarà escrivint, per al cavaller perfecte, la novel·la del cavaller perfecte, plena de lletres de batalles modèliques[6] i desafiaments no frustrats.

6. El *Tirant* conté també models per a albarans, guiatges, lletres de creença, testaments, crides, etc., agrupats per María D. Cabanes Pecourt, «La diplomática y la literatura valenciana: Tirant lo Blanch», *Anales de la Academia Valenciana de Cultura* 63 (1978-1985), 83-105.

Tirant, a l'inici, és l'anti-Monpalau: ell estava legalment casat amb Carmesina, però no va consumar el matrimoni.

2. 1438-1439: la traducció del «Gui de Warewic»

Un dels primers textos que Martorell havia llegit per aprendre-ho tot sobre els usos i costums dels cavallers fou el *Llibre de l'orde de cavalleria* de Ramon Llull. Després, a Anglaterra, va conèixer la famosa història de Gui de Warewic.[7] Crec fermament la «temptadora hipòtesi» de Martí de Riquer[8] que durant la seva estada a Londres el 1438 i 1439 Martorell havia entrat en contacte, a través del canonge valencià Vicent Climent, amb John Talbot, casat amb la filla de Richard de Beauchamp, l'admirat comte de Warwick, mort l'abril del 1439. Segur que en aquests cercles circulava ja aleshores un Gui deWarewic francès, copiat després en el magnífic còdex que Talbot va oferir a la reina Margarida d'Anjou el 1444. Això, Martorell, ho haurà après durant el seu segon viatge a Londres, el 1450, fent-li afegir a l'inici del seu *Guillem de Vàroic* –inspirat en el Gui, però no pas traducció– que fou «tret d'un llibre qui fon del rei d'Anglaterra e de França». Dubto que pogués obtenir en préstec un manuscrit de tan gran luxe de la biblioteca reial. Fou ja el 1438 quan passà mesos a Londres esperant el seu adversari Monpalau, que tingué temps, oportunitat i bones raons per traduir el *Gui de Warewic*. No crec que hagués estat capaç de traduir un manuscrit anglès..., i encara menys al portuguès.[9]

Al príncep Don Ferrando de Portugal, a qui Martorell va dedicar –o fingia dedicar– la seva traducció, hom podia ben bé oferir un text en català, o perquè era un «rei expectant», o perquè la seva mare era catalana. La

7. Ed. del text francès en vers d'A. Ewert, «Classiques français du Moyen Age», 74-75 (París 1933). De la prosificació francesa usada per Martorell, editada l'any 1525, existeix una traducció literal a l'anglès, publicada per W. B. Todd, *Guy of Warwick* (Austin-Londres 1968).

8. Ed. *Tirant* dins «Clàssics Ariel», p. 24.

9. Com afirma Entwistle en les seves «Observacions». Vegeu també «Tirant lo Blanc and the Social Order of the End of the 15th Century», *Estudis Romànics* 2 (1949-1950), 149-164. Ja Entwistle, però, s'imagina que el pròleg de la traducció fou incorporat després en el *Tirant*.

dedicatòria, però, és poc més que una còpia de la dedicatòria escrita per Enric de Villena per als seus *Dotze treballs de Hèrcules*.[10] En la plana manllevada a Villena, Martorell va canviar dues vegades «Hèrcules» pel nom que va donar a l'heroi en la seva traducció del *Gui*, i hi va intercalar l'observació ben senzilla i correcta que havia traduït aquest llibre per al príncep de Portugal quan estava a Anglaterra. Llegint això, Galba va pensar: "Si era a Anglaterra, l'original havia d'estar en anglès; si el llibre es va fer per al príncep de Portugal, s'havia de traduir al portuguès; com ara el llibre és tot en valencià és que n'ha fet també una traducció valenciana". Així s'explica la frase que declara l'incunable «traduït d'anglès en llengua portuguesa... (i) de portuguesa en vulgar valenciana».

El traductor castellà del *Tirant* va fer bé d'ometre aquesta dedicatòria. Per què no la va eliminar ja Martorell? Crec que volia aprofitar-se'n per al *Tirant*, però fins al moment d'haver decidit a qui dedicaria aquest nou llibre la va deixar tal com estava, potser en un full solt, a l'inici del manuscrit començat el 1460, data que sí que afegeix a la fi.

La traducció de Martorell del *Gui de Warewic* s'ha perdut, però ens en queda la dedicatòria, revisada per Galba. Parts del text foren aprofitades en el *Guillem de Varoic* –que no dubto d'atribuir a Martorell– i també, encara que molt elaborades i disperses, en el *Tirant*. En tornarem a parlar.

3. 1438-1444: el manual pràctic i didàctic

La traducció del *Gui de Warewic* formava part d'un programa de Martorell d'aplegar materials per a un manual pràctic sobre els costums i drets de la cavalleria. Hauria començat per prendre notes de lectura de tota mena de textos. Així, quan estava a Londres, va copiar els estatuts de l'Orde de la Garrotera, incorporats després en els caps. 85-97 del *Tirant*.

10. Edició, pel moment tan sols de la dedicatòria, de Pedro Cátedra, «Sobre la obra catalana de Enrique de Villena», dins *Homenaje a Eugenio Asensio* (Madrid 1989), 127-140, esp. p. 137. (Vegeu també la seva contribució en les *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, B. 1993.) Les conclusions tretes ja per Riquer a base de la versió castellana a «Nuevas contribuciones a las fuentes del Tirant lo Blanch», dins *Conferencias del IV centenario de Cervantes* (B. 1949), 8-17, resten vàlides, però notem que el participi «ventilada» ja es troba en Villena, traduït per ell mateix per «deduzida».

Ens interessa ara menys fer una llista de totes les fonts de Martorell que reflexionar sobre el seu mètode de treball. Crec que havia omplert durant anys fulls solts o plecs de paper o quaderns sencers amb notes, resums, còpies o traduccions. El ms. 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, de l'inici del segle XVI, que ens conserva les lletres de batalla, el *Guillem de Varoic*, la carta de Petrarca intercalada en el cap. 143 del *Tirant*, i d'altres textos, alguna cosa tindrà a veure amb aquests aplecs de materials de Martorell.

La hipòtesi dels fulls solts em sembla necessària per poder explicar certs passatges repetits, com per exemple els caps. 181 i 328. Un dia, estudiant la *Doctrina moral*,[11] Martorell havia redactat una plana sobre «Sentències dels antics filòsofs qual era lo major bé d'aquest món». Quan el 1460 va fusionar els seus materials en el *Tirant*, va copiar part d'aquesta plana al cap. 181, i la va tornar a la carpeta. Com Homer, també el bon Martorell dormitava a vegades: no es va recordar del cap. 181 quan, al cap. 328 buscava materials per fer explicar a Tirant «Qual és lo major bé d'aquest món». Va topar un cop més amb la plana basada en la *Doctrina moral* i la va transcriure una segona vegada.

4. 1440-1444: «Guillem de Varoic»,[12] heroi de l'Església, en un llibre pràctic

És potser llegint el *Llibre de l'orde de cavalleria* de Llull que Martorell es va adonar que val més presentar materials didàctics en forma literària

---

11. Font descoberta per Lluís Nicolau d'Olwer, «Sobre les fonts catalanes del Tirant lo Blanch», *Revista de Bibliografia Catalana* 5 (1905), 5-37, esp. pp. 9 i 24ss. El fet que les set frases plagiades es troben en la *Doctrina* en un ordre diferent, i que la quarta es troba una trentena de folis abans, em fa pensar que la transmissió fou més complexa del que pensa Nicolau. Vegeu les edicions de G. Llabrés (Palma 1889, pp. 28 i 125) i de P. de Bofarull (CDIACA 13, B. 1857, reimp. 1973, pp. 203 i 276). Que aquesta compilació de cap al 1440 no pot ser de Nicolau de Pax, ho demostra Jaume Riera i Sans a «Sobre l'autor de la *Doctrina Moral*», dins «Homenatge a F. de B. Moll», *Randa* 9 (1979), 117-125.

12. Ed. Riquer, ed. del *Tirant* de «Clàssics Ariel», 1.235-1.249, o de la «Biblioteca Perenne», 115-127. Una altra ed. per Pere Bohigas, *Tractats de cavalleria*, ENC 57 (B. 1947), 43-77 i 197-206. Estudien amb una certa detenció les relacions entre Llull, *Guillem* i *Tirant*,

que no en un manual sec i sense vida. La coincidència entre l'estructura del llibre de Llull segons les «set planetes» i la divisió de la història de *Gui de Warewic* segons les seves «set batalles campals» ha pogut provocar la idea genial de fusionar la traducció del llibre francès amb el tractat lul·lià i de dedicar cada acció del cavaller modèlic –primer Guillem, després Tirant– a demostrar un tipus d'activitat guerrera, de duels a atacs en grups, de més a més nombrosos, per terra i per mar.[13] El pla presentat en el primer capítol del *Tirant* –omès amb raó en la traducció castellana– d'un llibre en set parts és el pla original del llibre de Llull i del *Guillem de Varoic*. En començar el*Tirant* el 1460 Martorell pensava encara seguir aquest mateix pla, ço és descriure com Tirant ha estat fet cavaller, demostrar en els fets de Tirant «els actes e costums que a cavaller pertanyen», exemplificar en la persona del Tirant «la honor que deu ésser feta al cavaller», etc. Deixant, per fi, córrer la seva fantasia i la seva ploma, Martorell va abandonar aquest pla, però no va revisar el cap. 1.

Com que no tenim el *Guillem de Varoic* traduït per Martorell –el qual, potser, va abandonar el projecte de traducció– ens cal tornar al *Gui de Warewic* francès per descobrir paral·lelismes entre les vides dels dos herois. Guy, vingut a la cort per servir a taula la bella Felícia, se n'enamora. Desesperat a causa de la diferència social, Guy es lamenta fins a desmaiar-se en el jardí. Felícia el ressuscita posant-lo sobre les seves faldes. Li promet el seu amor si durant set anys es guanya la fama d'ésser el millor cavaller de tots. Amb aquesta intenció, Guy recorre el món, fins a Constantinoble, on l'Emperador li ofereix la mà de la Princesa. Però Guy torna a Anglaterra per casar-se amb la seva Felícia. Després de quaranta dies de felicitat conjugal, Guy s'adona que tot el que havia fet era per vanaglòria i per l'amor d'una dona. Decideix de fer penitència i se'n va a

---

Lluís Nicolau d'Olwer, «Sobre les fonts», citat, pp. 100-23, i «Tirant lo Blanc: Examen de algunas cuestiones», *Nueva Revista de Filología Hispánica* 15 (1961), 131-154, esp. 135-139, i Rafael Beltran Llavador, *Tirant lo Blanc: Evolució i revolta en la novel·la de cavalleries* (València 1983), 95-107.

13. Aquesta estructura, notable encara en el *Tirant*, pot donar la impressió que cada etapa en la vida de Tirant exemplifica una evolució en la història de la cavalleria. Vegeu Edward T. Aylward, *Martorell's Tirant lo Blanch. A Program for Military and Social Reform in Fifteenth-Century Christendom*, «North Carolina Studies in the Romance Languages and Literatures» 225 (Chapel Hill 1985), esp. pp. 181-200.

Jerusalem. Torna per salvar Anglaterra d'una invasió, i hi mata un gegant al qual «a penes podia tocar les espatlles amb la seva espasa» (semblantment com Tirant «escassament plegava a la cinta de Tomàs de Muntalbà».)

Si seria interessant fer una llista detallada de coincidències entre *Gui* i *Tirant*, em sembla més important observar l'origen de l'episodi de Tirant missioner al nord d'Àfrica. Prou passatges en la novel·la tenen un aspecte religiós o ascètic perquè tals fonts eren les més accessibles a un home com Martorell en els anys 1430 i 1440; però la idea d'un Tirant que combat únicament per l'amor de Déu prové del *Gui de Warewic*.

5. 1444-1459: el primer Tirant, heroi secular, en una novel·la personal, amena i útil

Durant els anys que Martorell pensava redactar un manual pràctic per a cavallers també llegia llibres de cavalleria fantasiosos, novel·les sentimentals, i contes orientals, com la història d'Omar en les *Mil i una nits*.[14] A poc a poc prenia forma en el seu cap la figura del Tirant. Animat pel que havia llegit sobre Roger de Flor en la *Crònica* de Muntaner, pel que li havia contat el seu amic Jaume de Vilaragut sobre el setge de Rodes del 1444, i pel que havia sentit dels famosos cavallers Bernat de Vilarig,[15] Pedro Vázquez de Saavedra, Geoffroy de Thoisy i Janos Hunyadi «el Blanc», i dels esdeveniments del 1453 de Constantinoble –guiat a més per la seva pròpia veu interior, les seves pròpies il·lusions i vivències,[16] i guanyant confiança en els seus talents d'escriptor–, Martorell va començar un altre llibre: la novel·la del Tirant.

14. Vegeu Siegfried Bosch, «El Tirant lo Blanch i la *Història d'Omar al-Na'man*», *Estudis Romànics* 2 (1949-1950), 1-50.

15. En les cartes de desafiament del qual –dels anys 1452 i 1453– s'inspira en els caps. 146, 149 i 154 del *Tirant*. Vegeu M. de Riquer, «El cavaller Bernat de Vilarig, amic d'Ausias March, lector de Bernat Metge i admirat per Joanot Martorell», BRABLB 40 (1986), 205-226, esp. pp. 222 ss. (Vegeu també Tomàs Martínez, «Lletres de batalla dels Vilaragut,» BSCC 69, 1993, 71-106.)

16. Així és obvi que en la persona de Kirieleison de Muntalbà (caps. 77 ss.) Martorell ridiculitza Don Gonçalbo d'Ixer, comanador de Muntalbà, amb el qual havia bescanviat lletres de batalla el 1446 i 1450; vegeu Riquer, ed. Tirant, p. 93.

La manera com es passa en el *Tirant* del cap. 97 –fi de l'«apèndix» sobre l'Orde de la Garrotera– al cap. 98, em fa creure que Martorell no fa allà sinó concatenar materials preexistents. A la fi del cap. 97 diu de forma impersonal: «D'ací avant no es fa més menció de l'ermità». El cap. 98, després d'un apartat de lligam, comença amb els mots: «Estant un dia Tirant ab lo Duc (de Bretanya)..., vengueren dos cavallers». Aquests, durant nou planes, els donen noves sobre els atacs dels genovesos i del Soldà contra els templers a Rodes. A la fi trobem per primera vegada en la novel·la el jo de l'autor, Martorell, que diu: «Aquestes raons que dites he recitaren los cavallers». Fins a quin punt Martorell havia enllestit durant la dècada del 1450 els seus materials per a un *Tirant* que comença a la cort del Duc de Bretanya és impossible d'afirmar-ho, però crec que tenia el pla general prou avançat, fins i tot els personatges femenins, l'element amorós i eròtic, i l'humor.

6. 1460-1464: el «Tirant lo Blanc»

Martorell llegia molt. Durant anys va aplegar materials per a un doctrinal de cavallers, manual que després volia retre més amè mesclant-hi elements literaris, per exemple les aventures exemplars de Gui de Warewick. Les històries de cavalleria que llegia li donaven idees, i finalment també ganes d'escriure ell mateix una novel·la. Probablement no va acabar ni l'un ni l'altre pla, però un dia –qui sap si animat per l'èxit de *Curial e Güelfa*, o si simplement instigat per les forces psicològiques de la ment creativa– se li va ocórrer la solució: combinar els dos projectes en un sol llibre. Aquesta il·luminació li va fer prendre la resolució de cap d'any de dedicar-se de debò a la feina de fusionar els materials del Guillem de Varoic «ascètic» i del Tirant «humà» en una gran novel·la, enriquida d'idees i fantasies pròpies.

No vull fer creure que els 400.000 mots de l'edició del *Tirant* del 1490 ja es trobaven tots en els quaderns aplegats per Martorell durant anys i que el 1460 tan sols es tractava de reestructurar-los. Com tot escriptor de talent, ell també hauria introduït prou canvis en les seves transcripcions. L'excitació creativa feia passar mil idees pel seu cap; havia de concentrar-se en

la coherència interna temàtica dels materials preexistents fusionats, amplificats ara amb idees més recents i inspiracions rebudes en l'acte mateix d'escriure. Martorell, el 1460 es preocupava més per qüestions de contingut que de forma i estil del seu llibre. Les seves forces mentals eren absorbides per la feina creativa; el refinament retòric amb afegitons d'adjectius i adverbis i substitucions de sinònims més expressius vindrà després, durant la revisió de l'esborrany acabat. Aquesta revisio, però, crec que no la va fer Martorell, sinó Galba.

La gran tasca del filòleg serà, destriar, dintre del *Tirant* editat el 1490, el *Tirant* redactat el 1460 usant materials escrits durant anys anteriors. En d'altres mots: en l'incunable de 1490 hi ha apartats que han passat per dues revisions, la de Martorell i la de Galba; hi ha passatges creats el 1460 i passatges afegits després de la mort de Martorell. S'imposa la comparació amb el món de l'art, on sovint podem observar el pas de l'esbós a la pintura original i a retocs ulteriors. Com que l'artista pinta sobre l'esbós o sobre una versió anterior, l'original és recuperable amb raigs X. En el cas d'un text reescrit, el primer text s'ha fos i recreat en el text nou. El filòleg, però, comparteix amb l'historiador de l'art el mètode de la cronologia relativa de les fonts i dels estils.

Aquesta recerca de capes anteriors en el *Tirant* del 1490 no serà fàcil. Però la comparació del *Llibre de l'orde de cavalleria*, del *Guillem de Varoic* i del *Tirant* ens pot preparar per a aquesta tasca. Compareu els tres extrets següents:

1. RAMON LLULL[17]

> En una terra s'esdevenc que un savi cavaller qui llongament hac mantengut l'orde de cavalleria en la noblesa e força de son alt coratge, e saviesa e ventura l'hagren mantengut en la honor de cavalleria en guerres e en torneigs, en assauts e en batalles, elegí vida ermitana con viu que sos dies eren breus e natura li defallia per vellesa a usar d'armes. Enadoncs desemparà sos heretatges e heretà sos infants; e en un boscatge gran, abundós d'aigües e d'arbres fructuoses,féu sa habitació, e fugí al món per ço que lo despoderament de son cors, en lo qual era esdevengut per vellesa, no el deshonràs en aquelles coses on saviesa e ventura llong de temps l'havien tengut honrat.

17. Cito l'edició modernitzada de Marina Gustà en la sèrie «El Garbell» 1 (B. 1980); vegeu, però, la nova ed. crítica d'Albert Soler, ENC 127 (B. 1988).

2. MARTORELL, *Guillem de Varoic*:

> En Anglaterra s'esdevenc que un savi cavaller qui llongament hac mentengut l'orde de cavalleria en la noblea e força de son alt coratge, e saviesa a ventura l'hagueren mantengut en la honor de cavalleria en guerres i en batalles.[...][18] Aquest fonc Guillem deVaroic[...]. Adoncs desemparà sos heretatges, e en un bell boscatge gran e abundós d'aigües e d'arbres, féu sa habitació, e fugí al món per ço que el despoderament de son cos, en lo qual era vengut per vellea, no en deshonràs en aquelles coses on saviesa e ventura llong temps l'havien tengut honrat.

3. MARTORELL, revisat per GALBA, *Tirant lo Blanc* 1490:

> (118) En la fèrtil, rica e delitosa illa d'Anglaterra habitava un cavaller valentíssim, noble de llinatge e molt més de virtuts, lo qual per la sua gran saviesa e alt enginy havia servit per llong temps l'art de cavalleria ab grandíssima honor, la fama del qual en lo món molt triumfava, nomenat lo comte Guillem deVaroic... (119). E féu-se portar una gran caixa de moneda e a cascú de sos servidors donà molt més que no devia... (123) ...e secretament se posà en una devota ermita... en una alta muntanya, molt delitosa d'arbres de gran espessura, ab una molt lúcida font qui corria..., per fugir als mundanals negocis, a fi que de sos defalliments pogués fer condigna penitència.

Com que l'edició de 1490 havia passat per la mà de Galba, no podem estar segurs que fou Martorell qui havia posat «en la fèrtil, rica e delitosa illa d'Anglaterra» allà on Llull havia dit «en una terra». Estic convençut, però, que quan Martorell va fusionar el *Guillem* amb el *Tirant*[19] havia de concentrar-se en detalls de coordinació temàtica i gramatical. Galba, d'altra banda, havia trobat la història ja feta; ell dedicava els seus esforços a fer embelliments. Doncs, allà on Martorell havia deixat una expressió com «illa d'Anglaterra», Galba va, potser, afegir els tres adjectius «fèrtil, rica e delitosa». Si ja Martorell havia posat un adjectiu o dos, afegir-hi un

18. Punts suspensius en les edicions de Bohigas (p. 44) i de Riquer (p. 1.235), per indicar que al manuscrit hi falta el verb principal. Els punts suspensius a continuació representen una omissió meva de sis ratlles.

19. No cal pensar que Martorell copiï el *Guillem* en el *Tirant*, més aviat torna a inspirar-se en el vell *Gui de Vàrewic*. En el *Tirant* es milloren certs problemes del *Guillem*, com ara la cronologia confusa de les decisions d'anar de romiatge, de fer-se ermità i de distribuir l'herència. Al *Guillem* llegim: «Venint de la casa santa de Jerusalem donà tots sos béns a sos servidors, partí's d'ells, e fonc fama pública que era tornat en Jerusalem.... E tornà secretament..., desemparà sos heretatges... e fugí al món». És molt més logic el *Tirant*, on Guillem distribueix diners abans d'anar a Jerusalem i després en torna secretament per fer-se ermità (vegeu Riquer, ed, 107 ss).

tercer per fer un tricolon seria típic de l'estil usat a València en temps de Galba. Compareu, per exemple, les «fèrtils, daurades e pacífiques ribes de Colchos» en el *Jàson e Medea* de Joan Roís de Corella.[20]

El 1460 Martorell ja podia conèixer textos recents escrits en un estil més modern que el de Llull o la *Doctrina moral*, per exemple. Hauria llegit llibres com la *Fiammetta* de Boccaccio, on un cert refinament sentimental es combina amb una llengua més delicada. Però tan sols es va apropiar l'ideari i la forma de presentació en diàlegs o cartes d'aquesta nova literatura, no tant l'estil. Així, quan el 1460 va començar el *Tirant* amb materials del seu *Guillem de Varoic* els va amplificar amb el llagrimós diàleg a la partida de l'heroi. Vista la temàtica d'aquestes planes sorprèn que s'hi trobin tan pocs elements de «valenciana prosa», excepte en un passatge del cap. 3. És el discurs de la Comtessa a les dones d'honor de la ciutat, que comença: «Mitigant los treballosos assalts que en lo feminil coratge, desesperades eleccions e molts greus enuigs procurant infonen, gran és l'aturmentat esperit meu, per on les mies injustes afliccions poden ésser per vosaltres, dones d'honor, conegudes. E acompanyant les mies doloroses làgrimes e aspres sospirs, vençuts per la mia justa querella, presenten l'aflicció e obra per l'execució que tal sentiment los manifesta». Aquestes frases tornen a aparèixer al cap. 474 quan Carmesina anuncia a les seves donzelles que morirà aviat. Ve «la dolorosa Emperadriu» i diu: «Mitigant los treballosos assalts que lo femení coratge desesperades eleccions e molt greus enuigs procurant infonen gràcia en lo turmentat esperit meu, que les mies justes afliccions que per si piadoses causar deuen en lo teu noble coratge animoses compassions introduesquen, e acompanyant les mies doloroses llàgremes e aspres sospirs, vençuda de la justa petició mia, hages mercè de tu e de mi».

Aquest segon passatge el cita Coromines (p. 369) com a exemple dels «horribles paràgrafs» que Galba, amb la seva «mà pecadora», va afegir al

20. *Obres*, ed. R. Miquel i Planas (B. 1913), 203. Un exemple d'un canvi més de contingut que de llengua: Llull diu que al seu cavaller «natura li defallia per vellesa» i parla del «despoderament de son cors... per vellesa». El *Guillem de Varoic* transcriu tan sols la segona menció i en el *Tirant* Martorell dóna a «defalliment» un sentit religiós de 'pecat' i ho menciona dues vegades al parlar de la peregrinació a Jerusalem i de la retirada a l'ermita.

text de Martorell. No entenc com l'il·lustre filòleg pot declarar poc després que aquestes frases «són copiades mot per mot d'un retòric i solemnial parlament de la comtessa de Varoic escrit per Martorell». Veiem ací el prejudici que el llenguatge de Martorell és «solemnial», però el de Galba «redundant, emfàtic, farragós i feixugament declamatori». Cal escollir entre tres possibilitats: Martorell usa aquestes frases en dos llocs; Martorell les usa al cap. 3 i Galba ho copia al cap. 474; Galba va intercalar aquestes frases en dos llocs.

El criteri que em fa inclinar per la tercera solució és el següent: el cap. 3, tot i ser una interpolació dintre del *Guillem de Varoic*, s'incorpora perfectament en el context; és de Martorell, del 1460. La interpolació secundària dintre del cap. 3 no hi encaixa ni gramaticalment ni temàticament. El gerundi «mitigant» no ve seguit d'un verb principal, i el parlament tan sols fa sentit si l'interpretem com l'anunci de la decisió de suïcidar-se (la «desesperada elecció» i l'«obra per l'execució»). No és la Comtessa o l'Emperadriu que parla ací, sinó alguna heroïna de l'antigor, per exemple Dido. Galba hauria llegit aquestes frases en un autor dels anys de més voga de la «valenciana prosa»; el varen impressionar tant que la va intercalar dues vegades en el *Tirant*.[21]

I un altre detall: aquest lament de la Comtessa a les dones d'honor acaba amb una invocació que sembla ben bé inspirada en Ausiàs March:[22] «Oh mort cruel. Per què véns a qui no et vol e fuigs als qui et desigen?». Tirant

21. Crec que en la font el passatge deia així: «La (NN), mitigant los treballosos assalts que en lo femenil coratge desesperades eleccions –molt greus enuigs procurant– infonen, dix semblants paraules: «Gran és l'aturmentat esperit meu! Per on les mies injustes afliccions poden ésser per vosaltres, dones d'honor, ser conegudes? Acompanyant les mies doloroses llàgrimes, aspres sospirs –vençuts per la mia justa querella– presenten l'aflicció, e l'obra per l'execució que tal sentiment los manifesta». Els traductors al castellà i a l'italià no poden traduir ací l'incunable literalment. El primer canvia «mitigant» en «mirando» i considera verb principal «podréys conoscer» (ed. Riquer, *Tirante el Blanco*, «Clásicos castellanos» 188-192, Madrid 1974, vol. 1, p. 14); el segon omet «mitigant» i deixa la Comtessa com a improbable subjecte del participi «accompagnando», afegint després a «la essecutione che tal provisione gli manifesta» un nou verb (ed. Annamaria Annicchiarico, *Tirante il Bianco*, Roma 1984, p. 56).

22. Identificat per Kathleen McNerney, *Tirant lo Blanc Revisited. A Critical Study*, «Medieval and Renaissance Monograph Series» 4 (Detroit 1983), 76.

proclamarà aquesta mateixa frase al cap. 208: «Oh mort cruel e desconeixent, com véns a visitar los qui no et desigen, e fuigs dels qui et volrien seguir?». Que Martorell era el cunyat d'Ausiàs no em sembla prou per concloure que fou ell qui va plagiar aquesta frase. És més important recordar que Galba tenia un *March* a la seva biblioteca.

7. Abans del 1490: el «Tirant lo Blanc» de Martorell revisat per Martí Joan de Galba

En l'apartat anterior ja hem començat a entrar en la darrera etapa que condueix a l'incunable del *Tirant* que avui celebrem. Repeteixo la meva convicció que Martorell, el 1460, tenia prou feines amb l'estructuració interna de la seva fusió i elaboració de materials preexistents per no poder fixar-se massa en detalls d'estil. En els anys després, però, al moment màxim de la «prosa valenciana», Galba tenia diverses raons per voler «amillorar» el manuscrit que Martorell havia presentat com si fos una traducció imperfecta.

Potser algú descobrirà un dia el testament o l'inventari de Martorell amb aclariments sobre com el «libre cubert de pergamí appelat lo Tiran»[23] ha passat de l'autor a Galba.[24] Ignorem la data quan Galba va començar a revisar el manuscrit, si fou ell qui va buscar financers i impressor, i quin paper jugava en tot això «la noble senyora dona Isabel de Lloris» mencionada al colofó. Afortunadament s'ha conservat un document[25] que descriu amb detalls com s'havia format una associació entre un escrivà reial, un mercader i un llibreter per costejar un tiratge de quatre-cents exemplars, i com un altre mercader, Joan Rix de Chur (de Coira, en la part rètica de Suïssa), va comprar els drets d'aquests tres i va fer pujar l'edició

23. Inventari de Galba, ed. per F. Martínez y Martínez, *Martín Juan de Galba, coautor de Tirant lo Blanch* (València 1916), 82.

24. La resposta es troba en el document núm. 614 publicat per Jesús Villalmanzo i Jaime J. Chiner, *La Pluma y la Espada* (València 1992), 429-433, i reeditat per Chiner, «Batalla a ultrança per Joanot Martorell», *A sol post* 2 (1991), 83-127.

25. Ed. Martínez, p. 57.

a set-cents cinquanta exemplars. Quan hom discutia la publicació del *Tirant*, el text per imprimir estava ja tot enllestit. No trobem ni un mot sobre una revisió del manuscrit de Martorell o que calgui copiar-lo per fer-lo llegible a l'impressor. A Galba li van prometre dotze exemplars de l'incunable. Com que en el segle XV hom no remunerava encara el treball creatiu, l'encàrrec pagat amb llibres haurà estat el de corrector de proves. El llibre «tot acabat, lo qual tenen per orichinal los stampadors» pel qual hi havia un rebut a la biblioteca de Galba, era més que una simple còpia del manuscrit de Martorell; Galba el considerava prou obra seva personal per exigir en el seu testament que el seu nebot i hereu, Geralt de Galba, de Barcelona, no el vengui, sinó que «los dits libres hagen de ser reservats e conservats (en lo castell de Muntnegre en lo Principat de Catalunya) per memòria e remembrança mia».[26]

Crec que cal explicar l'afirmació del colofó que Galba hagi acabat el llibre traduint-ne la quarta part així: Galba havia copiat el manuscrit del *Tirant* de Martorell amb força revisions i afegitons. Ni l'impressor ni els financers coneixien l'original de Martorell. Galba, ara simple corrector de proves d'una obra que s'anava a publicar sota el nom de Martorell, hauria declarat més d'una vegada als impressors: "La quarta part d'allò que esteu imprimint l'he escrit jo. Aquest llibre l'he acabat jo". Amb «acabar» Galba volia dir «adaptar als gustos moderns, perfeccionar, retre publicable», i amb «quarta part» es referia al fet que havia amplificat l'original en un 25 per cent. Mort Galba, Spindeler no podia fer altra cosa en el seu colofó que repetir conceptes de la dedicatòria de Martorell i afegir-hi la seva falsa interpretació de l'afirmació de Galba.

El fet que Galba volgués que hom preservés els seus llibres, ço és els seus escrits, no és l'unic punt que mostra que era una mica escriptor. Els homes que van fer l'inventari de la seva casa van trobar en «l'estudi o cambra... attinent ab lo terrat», en el qual hi havia una caixa amb la

26. Martínez, p. 69. Aquest «orichinal» fou entregat a l'hereu, que l'hauria portat a Barcelona. Això secunda materialment la hipòtesi de Maria Luisa Indini i Vincenzo Minervini que l'edició barcelonina del 1497 no es basa en l'incunable del 1490, sinó en el manuscrit de Galba; vegeu «Il viaggio di Tirante. Fortuna e infortuni di un romanzo cavalleresco», *Romanica vulgaria* 12 (1990), 5-66, esp. p. 32.

col·lecció de llibres de Galba,[27] «una taula ab sos peus e petges sobre la qual scrivia lo dit deffunt». El detall «sobre la qual scrivia», afegit sense cap necessitat protocol·lària, sembla indicar que els veïns de Galba sabien i havien observat que el vidu passava moltes hores escrivint. I què escrivia? Probablement la *Flor de cavalleria*, de la qual s'ha conservat l'inici,[28] planejada com una història de la cavalleria, comparable al manual didàctic que volia escriure ja Martorell. Comença explicant quines batalles són «lícites e permeses», ço és: «en defensió de la santa Fe catòlica» –com s'explica també al cap. 9 del *Tirant* en termes molt semblants–, «per mantenir justícia», i «en defensió e custòdia dels regnes quan algun tirà (els) se vol pendre i ocupar». L'estil, caracteritzat per l'abundància d'expressions binominals, no recorda gaire Martorell, però amb els seus aspectes de «valenciana prosa» –per exemple en «lo malvat e envejós espirit maligne»– representa ben bé el que crec que era l'estil de Galba.

Galba, fent ús d'una col·lecció seva de frases d'autors valencians del seu temps, i imitant tant els temes com l'estil d'obres de moda, hauria dedicat moltes hores a revisar i amplificar el *Tirant* de Martorell. Des de la mort d'aquest, els textos en «valenciana prosa» s'havien fet més freqüents i les tertúlies i certàmens n'eren plens. La impremta havia

27. Crec que val la pena copiar-ne ací la llista: «*Lo March, lo Crestià* (d'Eiximenis, potser segona part del *Dotzè*, editada el 1484), *Vita Christi* (d'Eiximenis), *vida de Jesucrist* (d'Isabel de Villena?), *Carles Maynes, De predestinació, Saltiri* (de Corella?), *Històries* (impreses), *Lo Martí, Vida dels sants pares, Anderino Mezquino* (donat en préstec al mestre Torres, ganter), *Arderí, Flor de cavalleria*». En la segona cambra de dormir hi havia «hun libre scrit en lengua francessa». L'*Arderí* és probablement la novel·la de cavalleria *Arderique*, impresa després a València el 1517, amb una dedicatòria al donzell Jeroni d'Artés escrita pel «bachiller» Juan de Molina, que ha repartit el llibre en parts i capítols i n'ha corregit les proves. Hi diu que la sobreabundància de llibres de cavalleria ha afartat els lectors, però que l'*Arderique*, «con su nuevo estilo... despierta nuevo apetito a leer». Diu que l'original era «encerrado en lengua estrangera» i que fou traduït «a la lengua castellana, a todos en nuestros tiempos la más común y acepta». Però si el llibre sembla inspirat en textos francesos, relacionats amb un convent de Sant Paulici, cap aspecte de la llengua fa pensar en una traducció. És d'un autor diligent, però no gaire genial. La llengua és acurada i fluida, però no s'hi nota cap intenció d'escriure en un estil nou. El llibre conta les aventures–torneigs, duels i batalles campals– dels dos amics Arderique i Albert. Albert acaba casant-se amb la filla del rei dels langobards, però Arderique torna al seu amor de joventut, la bella Leonor.

28. Vegeu Riquer, ed. del *Tirant* de «Clàssics Ariel», p. 1250.

canviat la mentalitat de la gent que feia llibres: de manuscrits únics i privats hom havia passat a textos que circulaven en centenars d'exemplars. Preparar-los per a la impremta i adaptar-los als gustos del públic era recomanable ja des del punt de vista financer. En el cas del *Tirant* no feia falta «modernitzar» la llengua; ja Martorell havia adaptat les seves fonts, canviant per exemple l'expressió de Llull «jaquir llàgrimes» en «llançar llàgremes».[29] Però crec que fou Galba qui va substituir això gairebé regularment per «destil·lar vives llàgremes».

Gràcies a una tesi recent sobre les «traduccions valencianes» de Joan Malbec, àlias Bonllavi,[30] estem ara ben informats de la mena de canvis introduïts en manuscrits antics per editors de l'inici del segle XVI. Però tals reescriptures es troben ja abans, en manuscrits. Així un tal Jaquet de Marvilla ha revisat extrets d'obres d'Eiximenis i d'altres autors ja a mitjan segle XV, simplement per ganes de fer més que copiar servilment. Bernardí Vallmanya tenia encara més afanys d'introduir la «valenciana prosa» en tot el que traduïa. Del 1493 al 1495 va traduir tres llibres del castellà, dels quals tan sols la *Cárcel de amor* de Diego de San Pedro estava escrita en prosa retoricada. Un altre traductor, Guillem de Fontana, va adaptar ja el 1416 la prosa llatina senzilla del *Psalterium alias laudatorium* d'Eiximenis a un català barroc, traduint, per exemple, el llatí «cruenta bestia» per «O diable malvat, qui est bèstia espaventable, sangonosa e verinosa». Dintre dels límits imposats per la Inquisició, Roís de Corella va introduir la «valenciana prosa» en la seva traducció dels salms del 1490.[31] Crec que la mentalitat de Galba fou semblant a la de Jaquet de Marvilla, Bernardí Vallmanya, Joan Bonllavi, el mestre Aleix, i tants d'altres autors i traductors del tombant del segle XV al XVI. Caldrà estudiar les obres de Jeroni Fuster, Miquel Peres i Roís de Corella en el seu aspecte de

29. Per a un estudi detallat de les diferències entre les fonts de Martorell i l'edició del 1490 vegeu Germà Colon, «La llengua a l'època del Tirant», dins *Literatura valenciana del segle XV* (València: Generalitat, 1993), pp. 19-35 (versió ampliada de la seva ponència al «Symposion» sobre el *Tirant* de Barcelona 1990; vegeu *Actes* del 1993).

30. Beatrice Schmid, *Les «traduccions valencianes» del* Blanquerna *(València 1521) i de la* Scala Dei *(Barcelona 1523). Estudi lingüístic* (Barcelona-Montserrat 1988).

31. Sobre aquests autors vegeu els meus estudis sobre Jaquet de Marvilla, Bernardí Vallmanya, el *Psalteri* de Joan Roís de Corella, i el mestre Aleix, tots reimpresos en aquest volum, i el treball sobre Guillem Fontana, del 1988.

traduccions amplificades i *retoricades* de fonts medievals per observar com les embelleixen amb adjectius i adverbis expressius i figures retòriques de tota mena.

És això que hauria fet Galba amb el manuscrit de Martorell, i res més. Hi hauria fet milers de petits canvis, com afegir la desinència *-íssim* a adjectius, o substituir amb tals superlatius combinacions amb «molt» o «gran»; hauria introduït a tot arreu adjectius i adverbis emfàtics, reforçat certs mots amb sinònims, exagerat alguns comptes de soldats i vençuts, buscat ocasions per fer al·literacions, o per millorar el ritme. Són de Galba les rúbriques, ja que fou ell qui va dividir el text en capítols, fixant-se sobretot en aspectes externs, com els paràgrafs dels estatuts de l'Orde de la Garrotera, i l'*inici de cartes i discursos*.

El text de Martorell invita a la divisió quan acaben certs nuclis narratius; són els moments idonis perquè Galba hi introdueixi detalls circumstancials. Martorell –i tot editor modern– hauria fet començar el que ara és el cap. 221 amb el darrer paràgraf del capítol anterior: «*L*'endemà per lo matí...». En aquest paràgraf llegim que un frare havia fet un «solemne sermó de vicis e de virtuts». I el text segueix: «E aprés, en la fi del sermó... féu la següent oració». El cap. 221 sí que comença amb aquesta oració, però després segueix tot el sermó, i el cap. 222 comença amb «Complit lo sermó». Jo explicaria aquesta contradicció interna així: en la col·lecció de materials de Martorell hi havia llistes de les passions, dels béns de Natura i de Fortuna, del que el rei ha de jurar quan es corona, del que ha mester l'home d'armes, del que cal pensar en batalles, dels cinc pecats del cavaller, dels divuit bons costums dels cavallers, dels tretze nodriments de les donzelles, de les virtuts que procedeixen d'amor, de les quatre coses que ha de jurar el cavaller, de les cinc virtuts que ha de tenir el cavaller, etc. Martorell en va treure una primera sèrie de llistes en els caps. 192-201, els ensenyaments del rei Artús. Al cap. 221 torna al seu calaix de sastre per treure'n algunes llistes més per al «solemne sermó». Però primer fa dir al frare lloances a l'Emperador. Galba, llegint tan sols algunes ratlles d'això, hi veu un discurs, però cap sermó; per això afegeix en el paràgraf anterior: «Aprés, en la fi del sermó..., féu la següent oració». Com que els discursos eren el fort de Galba, hauria revisat l'exordi del frare, introduint-hi adjectius com «llengua indocta», «la plasent mà», «el

temerós senyor», fent tricolons com «sereníssim, pròsper e poderós» i «favorir, heretar e sublimar», i posant alguns verbs principals a la fi de la frase: «béns, joies, robes que el dit Duc deixat li havia». En el text del sermó, que no l'interessa, no hi canvia res.

La temptació d'atribuir a Galba parts del llibre que a nosaltres, amb mentalitat moderna, ens semblen d'«erudició molesta»,[32] és gran, però estic segur que les planes de tipus «sermó» són de Martorell, basades en materials aplegades per al «doctrinal de cavallers» moralitzador, mentre que les «oracions» d'alta retòrica han estat afegides, o almenys amplificades, per Galba. Així, crec que Martorell havia donat, a la fi del cap. 401, la paraula tot seguit al frare Joan Ferrer per al seu sermó als moros, i que és Galba que s'imaginava que Tirant primer havia fet l'oració del cap. 402, que comença: «Està de continu dreçada la proa del meu desig al perillós port d'honor, navegant per la tempestuosa mar d'amor...».[33] El que més agradava a Galba eren diàlegs o cartes elegants plens de sentimentalisme refinat. Progressivament més animat a provar els seus propis talents d'escriptor, s'hauria sentit estimulat a inventar diàlegs als quals Martorell tan sols feia al·lusió. Observacions com la que llegim a la fi del cap. 397: «E moltes altres raons que li dix, que lo llibre no ho recita», haurien prou sovint temptat Galba a afegir les raons que Martorell deixava en el tinter. Una frase de Martorell com aquesta: «Tirant... per bon espai no pogué parlar» era un repte a partir en dos el que jo crec Martorell havia escrit a continuació, ço és: **E com fon tornat en son record, ell dix al rei Escariano que partissen d'allí.* Galba diu primer: «E com fon tornat en son record PRES-SE A DIR SEMBLANT EXCLAMACIÓ» i afegeix tot el cap. 400; després reprèn la frase de Martorell amb: «COM TIRANT HAGUÉ FINIDA SA LAMENTACIÓ, ell dix al rei Escariano que partissen d'allí».

Si Martorell transcriu a l'inici del *Tirant* certes cartes i documents com a mostres del protocol cavalleresc tradicional, Galba n'afegia per ganes d'escriure una plana en «prosa valenciana». Vegeu com és facil ometre el cap. 453, introduït així: «L'Emperador cridar féu per tota la ciutat... que

32. Coromines, p. 371.

33. Vegeu «la proa de ma escriptura endreçant» a la introducció al *Parlament en casa de Berenguer Mercader*, de Corella, ed. cit., p. 233.

tots tinguessen a Tirant per primogènit seu e Cèsar de l'Imperi. (...) La crida fon del tenor següent [...]».

Reconstruir el *Tirant* del 1460-1464 serà una tasca ingrata, però necessària. Probablement Galba estava exagerant quan afirmava que ell havia escrit una quarta part de la novel·la, però encara si reduïm això a la meitat cal assumir que ell havia canviat o afegit uns cinquanta mil mots. És relativament fàcil descobrir passatges amb forta concentració de «valenciana prosa». Si tals passatges són innecessaris per a la història, l'atribució a Galba esdevé més probable.

Però abans de pensar a fer una edició del *Tirant* on posaríem «cavaller valerós» en lloc de «valentíssim cavaller», per exemple, cal primer reflexionar sobre la metodologia que ens permetrà de descobrir, sota els colors sobreposats per Galba, la creació autèntica de Martorell. Gràcies a la transcripció llegible per ordinador feta al Centre de Lexicometria de la Universitat de Barcelona serà possible fer tota una sèrie de llistats que facilitaran estudis, per exemple, de les freqüències lexicals en les diferents parts del llibre, dels mots extremament freqüents o rars, de diferències en construccions gramaticals, d'al·literacions, d'expressions o frases repetides, etc. Per ara existeix una concordança del *Tirant*, no lematitzada però amb ampli context, i s'està imprimint el llistat complet de les formes. En un altre lloc presento una primera mostra de la utilitat d'aquesta concordança.[34]

Per animar la discussió acabaré amb un resum de les meves tesis:

1. A Anglaterra Martorell havia fet, entre 1438 i 1439 una traducció al valencià d'una prosificació francesa del *Gui de Warewic*.

2. Martorell volia dedicar la seva traducció –o la seva reescriptura d'aquest text, el *Guillem de Varoic*–[35] al príncep portuguès Ferrando, amb una dedicatòria que després va deixar sense canvis a l'inici del *Tirant*.

34. Vegeu *Pistes*, del 1990.

35. Aquesta possibilitat me la va suggerir el meu amic Albert Hauf, a qui agraeixo els seus comentaris sobre un primer esborrany d'aquesta ponència.

3. Galba va interpretar la frase «traduït a Anglaterra pel príncep de Portugal», escrita a l'inici d'un llibre en valencià, com a «traduït de l'anglès al portuguès i al valencià».

4. Martorell, per justificar la seva acció amb Monpalau, aplegava de primer materials didàctics i religiosos per a un manual sobre els bons costums de cavalleria. Després, influït per Llull, va pensar a presentar aquests materials en una forma més literària en el seu *Guillem de Varoic*.

5. Sota la influència de llibres de fantasia, i de fets personals i històrics, es va posar també a redactar una història del cavaller Tirant, més de ficció literària.

6. Per alguna instigació concreta Martorell va decidir el 1460 de combinar tots els seus materials i plans en una gran novel·la, afegint-hi elements formals de la literatura sentimental que començava a circular aleshores.

7. Al morir el 1464, Martorell va deixar el *Tirant* ben acabat, en un manuscrit que un impressor del 1490 hauria pogut copiar sense problemes.

8. Martorell, treballant el 1460 amb materials preexistents, es concentrava en el contingut de la novel·la; més tard, Galba podia fixar-se en aspectes d'estil.

9. Ja abans del 1490 Galba, influït per la «valenciana prosa», va revisar el manuscrit de Martorell, introduint-hi ja des de l'inici milers de petits canvis, i, progressivament més engrescat, també frases o apartats sencers, inspirats o plagiats d'autors contemporanis, sobretot Corella.

10. Com que en el segle XV no es remunerava el treball intel·lectual, els dotze exemplars de l'incunable promesos a Galba no són la paga per haver completat la novel·la de Martorell. Simplement copiar-la no era necessari. És, doncs, el salari pel seu treball de corrector de proves.

11. Era conegut a València que Galba era «escriptor». Volia que els seus escrits es conservessin. Li podem adscriure la *Flor de cavalleria*.

12. L'impressor, al qual Galba havia dit que una quarta part del llibre que s'estava imprimint l'havia escrita ell, ha combinat aquesta informació amb elements de la dedicatòria, dient en el colofó que Galba havia «traduït la quarta part, la fi del llibre».

11. Especulacions psicoanalítiques sobre la sexualitat en el *Tirant lo Blanc*

1. Felip de França, homosexual?

Quan vaig llegir per primera vegada, fa vint anys, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell i vaig observar al capítol 109 com el príncep francès Felip no vol sortir a cavall amb la Infanta de Sicília per no embrutar-se les faldes (344),[1] i després al capítol 110 com demana «una agulla ab un poc de fil blanc (per) cosir-se la calça» (353), vaig exclamar: és homosexual! Tornant, fa poc, a llegir la novel·la, vaig reviure aquella primera impressió, observant, a més, d'altres detalls.

Crec que no hauríem de prendre literalment l'afirmació que Ricomana sospitava que Felip fora «grosser, vil e avar» (345, cf. 303, 310, 354). El que tem és un home-estàtua amb qui «no poria estar una hora gitada en un llit... ben perfumat» (346, 342). És per això que el sotmet a la prova dels dos llits, un dels quals era «pompós (i) de parament», cobert dels «llançols ab los quals la Infanta tenia de fer les bodes» (352). Felip, decidit ja a dormir a l'altre llit, «tot blanc» i virginal, el va desfer buscant «la molt singular agulla». Acaba, doncs, involuntàriament en el llit matrimonial. Ricomana consent ara en el casament i no fa cas de la predicció de «moltes congoixes»

1. Les xifres entre parèntesis es refereixen a la pàgina de l'edició de M. de Riquer, Joanot Martorell / Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc i altres escrits de Joanot Martorell*, «Clàssics Catalans Ariel» 1 (B. 1979). Nova ed. d'Albert Hauf i Vicent Escartí, 2 vols., València 1990.

del filòsof de Calàbria (352). Aquest, un veritable veterinari freudià, havia provat la seva perspicàcia revelant que el bell cavall que es volia comprar el Rei tenia «les orelles caigudes» perquè se li havia mort la mare en néixer i havia estat criat per una somera (348).[2] Llegia en el front del Príncep que era «molt ignorant home e avar»; nogensmenys anuncia que «serà home animós e valentíssim... e morrà rei». Un rei animós encara que ignorant, valentíssim encara que avar? La incompatibilitat de tals conceptes ens hauria de recordar que, com tot oracle, també aquest juga amb els mots. Felip serà venturós en armes, però quant a dones restarà «ignorant», ja que no les «coneixerà» en el sentit bíblic de la paraula, incapaç d'oferir-los generosament el deute matrimonial.

Que Felip era el petit de cinc fills (303), que era poc estimat pel seu pare (304), que la Reina temia que «es fos posat en algun monestir» (306), que li agradaven llesques de pa ben adobades (316), que no volia embrutar la seva roba, que sabia cosir calces, que preferia dormir en un llit senzill, que era tan tímid davant Ricomana que «escassament gosava parlar» (308): res d'això, és clar, no permet conclusions sobre la seva sexualitat, com tampoc, més tard, la notícia que «la Reina era prenyada» (519). És més important observar que, a part d'afirmar que «Felip s'enamorà molt» (308), la novel·la no deixa veure enlloc el seu amor. Tot el que sabem del seu estat d'ànim és per les converses entre Tirant i Ricomana, que veu ben clarament que ell «fa asseure (Felip) en la cadira d'honor... per llur molta amistat» (309). Tirant fa el paper de mitjancer que després tocarà a Estefania o a Plaerdemavida entre ell i Carmesina. Així promet a Ricomana de fer-li veure Felip «tot nuu» (346) i l'exhorta a deixar sentir al promès «part d'aquella glòria que tant ha desijada» (357).

En tot això no cal oblidar que a Tirant li hauria estat fàcil guanyar-se la Infanta per a ell mateix. El Rei de Sicília, aconsellat pel Mestre de Rodes, estava disposat a donar-li la seva filla (339). Però, magnànimament, l'heroi la deixa al seu millor amic. Un gran sacrifici? Potser no tant. Tirant prefereix

2. El fet que la història del filòsof de Calàbria no sigui original de Martorell no ens impedeix de treure conclusions sobre el seu narrador. Després de tota una vida de lectures, per què es va recordar precisament d'aquest conte? (Vegeu Martí de Riquer, *Nuevas contribuciones a las fuentes del Tirant lo Blanch*, B. 1949, pp. 21-27.)

posposar casar-se per continuar la carrera militar. Ben aviat, en una nova expedició, trobarà un nou company d'armes, Ricard el Venturós. I «foren tan grans amics, que jamés de llur vida se partiren» (364).

2. Tirant casa els seus amics: *ménages a trois?*

Tirant no troba solament una núvia per a Felip de França; la situació es repeteix en el cas de Diafebus i Estefania, Melquisedec i la reina de Montàgata (949 i 985), Escariano i Maragdina, i el senyor d'Agramunt i Plaerdemavida.

Observant que Diafebus i el senyor d'Agramunt són cosins de Tirant, i que les seves relacions amb Estefania i amb Plaerdemavida foren sempre com entre germà i germana (563 i 1088),[3] s'ofereix la hipòtesi que Martorell acompleixi així a través de l'heroi de la seva novel·la el seu intent frustrat de forçar el seu cosí Joan de Monpalau a casar-se amb la seva germana Damiata.

Diafebus, en canvi, no es feia pregar. «Domèstic i pràtic entre les donzelles» (382), tornarà el favor ajudant en «els preparatoris» dels amors de Tirant (386). Així llagoteja Carmesina afirmant que Tirant havia vingut a Constantinoble «per sola fama» d'ella i no per ajudar l'Emperador (378); vella mentida trobadoresca de l'amor llunyà!

Estefania, que dormia en un mateix llit amb Carmesina, tenia encara més ocasions que no Diafebus d'empènyer-la a lliurar-se completament a Tirant. És obvi que, com diu la Viuda, «volria trobar companyia en sa gran culpa» (659). Nogensmenys, l'amor de Diafebus i Estefania és ben sincer i serà durador; el fet d'haver tingut relacions sexuals prematrimonials no fa preveure cap conseqüència nefasta.

3. Que el fet d'anomenar algú germà o germana sense que hi hagi parentiu pot ser alguna cosa més que un simple costum medieval, ho mostra Carmesina quan, en camisa davant Diafebus, deserotitza la situació dient-li: «De vós no m'hi do res, puix vos tinc en compte de germà» (489). D'altra banda, el fet que en certa ocasió Tirant besi Diafebus tres vegades en la boca (555) no permet cap mena de conclusió –excepte sobre usos medievals–, com tampoc que dues donzelles o dos homes dormin en un mateix llit, exceptuant, potser, Tirant i el duc de Pera, els dos pretendents de Carmesina (550).

La història d'aquest amor feliç contrasta amb els infortunis de Tirant. L'antítesi es més colpidora aquella nit en el castell del senyor de Malveí quan, en una mateixa cambra, Diafebus i Estefania no dormen «per amor», i Tirant i Carmesina no dormen «per dolor», ço és pel dolor de no poder fer l'amor (560). La contraposició de Diafebus, que va rompre la seva promesa de no «fer mal» a Estefania, i de Tirant, que no va poder «obtenir lo victoriós triumfo», ja que la Princesa no el deslliurà del jurament de no enutjar-la en res, té potser una intenció moralista; però almenys el lector modern acaba considerant inhumana, sobrehumana, o simplement increïble, l'autodisciplina de Carmesina; i encara més la de Tirant, que tota la nit li «besava a gran pressa les mamelles» (563). I tot això al costat del llit on Diafebus i Estefania en feien de molt més grosses! Martorell considera possible i plausible tanta virtut i constància entre enamorats de quinze i no gaire més de vint anys. Jo, francament, tan sols m'ho puc creure postulant una sexualitat encara poc desperta en Carmesina i una libido ben feble en Tirant... i en Martorell.

Casats Diafebus i Estefania, l'autor ha de trobar un nou amic per a Tirant i una nova intercessora dels seus anhels amorosos davant Carmesina. L'amic és el fill del senyor de Malveí, Hipòlitus, que «pres molt gran amistat ab Tirant, que molt poc se partia d'ell» (455). La intercessora, Plaerdemavida, d'altra banda, s'esforçarà amb dits i fets per persuadir Carmesina d'ésser més complaent, i Tirant d'ésser més agressiu. No ho fa, com Estefania, per justificar la seva pròpia conducta. Però, igualment com Tirant cercant mullers per als seus amics, potser ella també actua per egoisme. Si suposem, en efecte, que estava enamorada de la Princesa, però volia combatre l'atracció sexual, hauria pogut desitjar el seu casament com la fi de les temptacions. L'escena en què Plaerdemavida toca eròticament la Carmesina adormida amb la mà de Tirant, tots tres en el mateix llit, té aspectes homosexuals evidents.

No oblido que Plaerdemavida afirma estar enamorada d'Hipòlit, el patge de Tirant. Però, observant de prop la construcció de la novel·la, veiem que l'autor, després d'introduir Hipòlitus, fill del senyor de Malveí, potser amb el pla de fer-ne l'amant de Plaerdemavida, el «sembla confondre»[4] amb

4. Riquer, ed. cit., índex de noms propis, p. 1261: Hipòlitus. Hi ha una segona confusió en l'afirmació que l'Emperadriu havia pogut veure Hipòlitus «de poca edat en (la seva) cort» (765).

un altre Hipòlit, nebot i patge de Tirant. Crec que s'havia adonat que amb una altra història d'amor com la de Diafebus i Estefania la novel·la no avançaria. En introduir, en canvi, un *affaire* entre un patge i l'Emperadriu, el novel·lista reforça el tema de l'heroi impotent i el servent triomfant; presentar Plaerdemavida com a enamorada frustrada d'aquest Hipòlit permet de fer d'ella no solament un doble de Tirant en dolors d'amor, sinó també, cosa més important, un personatge al·legòric. Plaerdemavida pot assumir ara el paper de la veu interior de Tirant, que li recorda que el veritable plaer de la vida d'un home és l'amor (hetero)sexual, mentre que la Viuda Reposada li recomana una vida tranquil·la d'abstinència. Veurem més endavant que la Viuda també és Endiablada i Malvada (814), puix que representa, a més, el trauma psíquic que provoquen els problemes sexuals, trauma que l'abstinència, si es considera voluntària, fa suportable.

És per això que Tirant, separat tant de Plaerdemavida com de la Viuda, pot viure al nord d'Àfrica la vida d'un missioner cristià. Més virtuós que no pas un altre il·lustre desterrat, Ulisses, que no sabia resistir ni a Circe ni a Calipso, Tirant sap reorientar els avanços amorosos de Maragdina, filla del rei de Tremicèn (859, 897, 913). Recordem ací de pas que Goethe havia escrit tot un esbós a propòsit de com Nausica requereix Ulisses d'amors, i de com aquest l'assabenta que ja és casat i li ofereix com a marit un company d'armes. L'alemany no va acabar mai aquesta obra perquè, com diu un crític perspicaç, «tenia algunes dificultats d'identificar-se amb l'heroi».[5] Martorell no sentia, en canvi, cap bloqueig mental en les mateixes circumstàncies. Tirant parla a Maragdina del seu compromís anterior, però la Reina li respon: «De la donzella que em dius que ames, jo crec que és somni per excusar-te» (901). Tirant la pren «en comptes de filla» (899), la bateja i la casa amb el rei Escariano, que de primer fou enemic seu, però, després, germà d'armes i gran amic (904, 909, 915-916, 1175).

La ira amb què Escariano mata el Cabdillo quan aquest acusa Tirant de megalomania (915) sembla contenir un element de gelosia. Tirant «fon molt enujat» d'aquest homicidi, ja que era el Cabdillo qui l'havia recollit i adoptat, després de mirar «per bon espai» el cos bell i perfecte del nàufrag

5. W. B. Stanford, *The Ulysses Theme* (Oxford 1954), 191. Vegeu p. 187 sobre Calderón davant del problema de la virtut d'Ulisses.

nu (844,852-853). També la submissió i humilitat d'Escariano davant Tirant sembla exagerada, com, per exemple, en la seva «repressió d'amor», quan Tirant vol sortir a fer armes amb mal temps (922, cap. 336; cf. 935).

El cas del senyor d'Agramunt, cosí germà de Tirant, és semblant (954). Plaerdemavida havia anat, disfressada, a parlamentar amb Tirant per salvar la vida a la població de Montàgata. Quan li cridà «Delliura... la mísera de Carmesina!», Tirant «llançà un desmoderat sospir... i caigué en terra fora de tot sentiment» (968). Plaerdemavida «esquinçà's l'aljuba e la camisa que vestia fins baix als pits, mostrant les mamelles, e pres lo cos de Tirant e posà'l sobre les sues faldes, e féu-li posar la cara sobre los seus pits» (970). Després li tocà «un sobreós (que) tenia dins l'orella» per fer-li recobrar els sentits (971). Sense moure's d'aquesta posició, pròpia d'una *pietà*, reprenen la conversa llagrimosa. Entra a la tenda el senyor d'Agramunt, «tot torbat»: veient Tirant a les faldes de la donzella, amb gran furor i ira vol matar la «metzinera» (973). Tirant li salva la vida retenint l'espasa amb les dues mans, que sofreixen pregons talls.

Deixem de banda la possibilitat d'interpretar sexualment la imatge de l'espasa en la mà nua i la idea que tocant un os en l'orella es pot ressuscitar algú –«Virgo per aurem impraegnabatur», deia sant Agustí–,[6] ja que el conjunt de l'escena, com a *pietà*, més que elements eròtics presenta símptomes d'una regressió infantil. Però el senyor d'Agramunt no ho entén així. Ell, com «tota la gent, pensa que Tirant volgués prendre (Plaerdemavida) per muller» (977). Actua, doncs, com un amic gelós. Però Tirant no solament el perdona, a més l'anima a casar-se amb Plaerdemavida. I què li respon el seu cosí i amic? «Lo meu deliber no era de pendre muller!» (1000).

L'escena de Tirant a les faldes de Plaerdemavida no és l'únic ús de la imatge de la *pietà* que trobem a la novel·la. Anys abans, a Anglaterra, Tirant havia demanat a la bella Agnès el «fermall que portava en los pits» –recordem que el fet d'abastar-lo obligava a tocar-los– per posar-lo alt al

6. Citat en un context semblant al nostre per Marie Bonaparte, *Psychoanalytical Interpretations of Stories of Edgar Allan Poe*, original francès de 1933, traduït a H. M. Ruitenbeek, *Psychoanalysis and Literature* (Nova York 1964), 19-101. La citació la usa ja Ernest Jones en una monografia de 1914, i en l'estudi *The Death of Hamlet's Father*, de 1948, reimprès en la mateixa antologia, pp. 14-18.

cap del seu bonet (216). El senyor de Vilesermes, enamorat d'Agnès des de feia anys, però sense esperances, el desafia. Lluitant en camisa, «i al cap un xapellet de flors», Tirant rep quatre ferides mortals; Vilesermes, cinc (231). Agnès es fa portar tots dos cossos i, asseguda al mig, posa els caps dels dos cavallers sobre les seves faldes.[7] Que aquestes tres persones formen un triangle resulta ara ben visible, però, què els uneix? Tirant no estava enamorat d'Agnès; ni ell ni Martorell no ens ho volen fer creure. Amb el seu caprici del fermall Tirant volia entrar en relacions amb Vilesermes, relacions que són tant d'amor com d'odi i que porten desigs autodestructius. Tirant aprendrà més tard a resoldre triangles d'aquesta mena sense violència, buscant núvies per als seus amics per tal de poder seguir el seu camí solitari.

3. Espèrcius i la tornada de Tirant a Constantinoble: la dona, perill i salvació

La imatge de la dona que ressuscita un cavaller esmortit en les seves faldes es troba també als capítols 410-413: «De la bona ventura que hagué lo cavaller Espèrcius». La font de l'episodi són els *Viatges* del senyor de Mandeville,[8] i la seva funció literària és la de la baixada de l'heroi al món inferior, i interior, en l'èpica clàssica. Segons Mandeville, la donzella mudada en drac serà desencantada «quan trobarà un cavaller tan animós que la gosàs anar a besar en la boca» (1044). Però ningú no s'havia atrevit a fer això fins a la vinguda d'Espèrcius, de camí cap a Constantinoble com

7. Kathleen McNerney, a *Tirant lo Blanc Revisited: A Critical Study*, «Medieval and Renaissance Monograph Series» 4 (Ann Arbor 1983), observa igualment triangles en les relacions personals; a més parla de la funció d'Agnès com a precursora de Carmesina. R. Beltran Llavador, *Tirant lo Blanc. Evolució i revolta en la novel·la de cavalleries* (València 1983), no tracta el nostre tema.

8. John Mandeville, *Travels*, ed. M. Letts (Londres 1953), pp. 17, 240 i 426. Joan Coromines atribueix aquests capítols a Galba, no per raons de llengua, però convençut que Martorell no hauria desnaturat el realisme de la seva novel·la amb llegendes i mites; vegeu «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i els de Joanot Martorell», de 1954, reimp. a *Lleures i converses d'un filòleg* (2a ed., B. 1974), 363-378.

ambaixador de Tirant. Completant ara la seva font, Martorell fa entrar el seu cavaller dins la cova i cridar el drac. Però, quan aquest apareix, Espèrcius tanca els ulls i espera sense moure's. «E lo drac... molt gentilment e suau s'acostà a ell e besà'l en la boca; e lo cavaller caigué en terra esmortit, e lo drac de continent se tornà una bellíssima donzella, qui el pres en la sua falda... per espai d'una hora..., fregant-li los polsos e besant-lo per fer-lo retornar» (1046). Qui, doncs, desencanta i ressuscita qui?

El mite original de la dona-drac salvada per l'abraçada d'un home és la inversió del conte de la princesa i de la granota que un petó canvia en príncep. Si el primer mite verbalitza la por d'un home davant l'acte heterosexual, el segon correspon a la por d'una noia davant la desfloració. Sembla que Martorell se sentia més atret pel primer, o més ben dit, va alterar aquest mite per fer-ne un tercer: el del drac que es torna dona besant un home. Tirant afirma no haver seduït completament la seva esposa secreta perquè volia respectar el seu desig de mantenir-se verge fins a les bodes públiques. Ara, tornant a Constantinoble, sap que aviat ni ell ni ella ja no tindran l'excusa dels juraments virtuosos. ¿L'omple de goig aquesta perspectiva? Podria fer-ho si Tirant pogués esperar que el seu retorn a Carmesina fos semblant a l'aventura d'Espèrcius a la cova del drac. Li agradaria poder entrar a la seva cambra, tancar els ulls, i descobrir que la dona no solament no és un drac, sinó que, ben al contrari, el sap ressuscitar... trencant el sortilegi de la seva impotència.

La realitat fou tota una altra. Feia falta una nova «traïció» de part de Plaerdemavida que posés Tirant al llit de Carmesina. I ara, el nostre heroi, sense fer cas de les queixes de la Princesa, «per força d'armes entrà en lo castell» (1089). La nit següent ja «fon rebut ab major amor» (1101), però després Carmesina torna a demanar-li «d'esperar» (1115). Tirant ja no passarà cap més nit amb ella. I igualment com Martorell no descriu la felicitat de Tirant al terme del seu desig, tampoc no mostra la seva desmoralització davant els nous rebuigs de la seva muller. Sembla que Tirant i Martorell estan tàcitament d'acord amb la desil·lusió de la Princesa sobre «la brevitat de tan poc delit» i es demanen ells també: «Aço és lo que jo tant desitjava?» (1090). Potser Tirant ni tan sols no en patia gaire. Havia arribat entretant el seu vell amic Felip, i «Tirant no volgué partir-se jamés (d'ell)..., ans de continu menjaven e dormien ensems» (1114).

No vull insinuar que la renovada severitat de Carmesina sigui una reacció de gelosia davant les amistats del seu marit, i encara menys que això del «dormien ensems» sigui una al·lusió a l'homosexualitat. Nogensmenys, al final de la novel·la Tirant està envoltat dels seus millors amics, Escariano, Felip i el senyor d'Agramunt (1125, 1146), i Carmesina de les seves companyones d'infantesa Estefania i Plaerdemavida i de la seva nova amiga Maragdina (1139). Tota aquesta gent ha vingut a Constantinoble per celebrar les noces dels protagonistes, però tan sols contribueixen a fer-los sentir inconscientment el que l'autor ja sabia d'antuvi: que Tirant acabarà la seva vida entre homes, i que Carmesina morirà oficialment verge. Venint d'Àfrica, Tirant havia conquerit Constantinoble i «el castell» de Carmesina. Tornant-hi després d'alliberar definitivament l'Imperi, ja com a gendre oficial de l'Emperador, què li resta per conquerir sinó ell mateix i el seu problema psicosomàtic?

Però si el matrimoni físic és impossible, resta la sortida d'una unió espiritual i mística en la mort. El símptoma del «gran mal de costat» (1146) que precedeix el traspàs sobtat de Tirant fa pensar en una trombosi cardíaca, causada potser per l'estrès de veure's ara a la fi de les conquestes i davant uns canvis socials i familiars més temibles. Aquesta mort interessa més el psicòleg que el metge: la ficció literària resulta de vegades més realista encara que la vida, ja que emergeix de la lògica interna de la psique de l'autor. Martorell, per què, doncs, fa morir en aquest punt i d'aquesta manera el seu heroi? Per què no fa morir Carmesina primer, o la fa morir tan sols a ella?[9] Carmesina, doble de Tirant, projecció del seu desig d'amar i d'ésser amat, ha de morir també. Segles més tard, poetes romàntics els haurien fet morir en un suïcidi doble; i almenys un escriptor ho va fer de debò amb la seva pròpia vida. El dia 20 de novembre de 1811, Heinrich Kleist, bisexual i impotent, es va suïcidar sobre el cos abatut de la senyora deVogel.[10] S'havia enamorat d'aquesta dona cancerosa i li havia jurat el doble suïcidi.

9. Especular sobre el final de la novel·la és doblement difícil, ja que ignorem el grau d'intervenció de Joan Martí de Galba. No crec, però, que l'editor de 1490 hagi alterat l'estructura i la temàtica general de l'obra, o que hagi hagut d'inventar-se el desenllaç. En això estic d'acord amb Wolf Goertz, «Zur Frage der Einheit des Tirant lo Blanc», *Romanistisches Jahrbuch* 18 (1967), 249-276.

10. Vegeu p. 165 de l'estudi de Wittles, citat n. 19.

La vida i els escrits de Kleist s'expliquen pel seu problema sexual. Ens atrevirem a buscar relacions i explicacions semblants entre la vida i l'obra de Joanot Martorell?

4. Hipòlit l'ardit i l'Emperadriu la mare: l'incest feliç

L'episodi dels amors libidinosos entre l'Emperadriu i Hipòlit, nebot i patge de Tirant, ha estat interpretat fa poc com a «programa edípic».[11] L'Emperadriu mateixa ens en dóna la clau quan diu al seu jove amant, al qual sempre s'adreça com a «fill meu»: «T'est enamorat de ta mare e has mostrada la tua valentia» (755, 768). *Més aviat per disculpar-se davant* d'ella mateixa que no pas davant l'Emperador, ho explica tot com un somni on el seu fill mort torna a reunir-se amb ella a través d'Hipòlit, «germà» i substitut seu (760).

És poc probable que Martorell hagués conegut la tradició literària clàssica del mite d'Èdip. No ens parla ni d'un oracle, ni d'un parricidi, ni d'una punició divina. L'Emperadriu i Hipòlit no sofreixen de mala consciència i acabaran com un feliç matrimoni imperial. L'*affaire* insospitat de l'Emperadriu i del patge fa, doncs, de contrapunt al llarg galanteig estèril del gran Capità, incapaç de seduir la Infanta. Al fons d'aquests fets, hi ha la discussió entre l'Emperadriu i Carmesina sobre si val més Ardiment o Saviesa. En presència de Tirant, l'Emperadriu havia dit que daria la seva filla abans a un marit «conegut e animós» que no pas a un de «covard e mesquí» (603). La Princesa respon amb la qüestió: «Què val al cavaller ardiment, que savi no sia?» (603, 906). En una dotzena d'ocasions Carmesina mostrarà a Tirant quina mena de saviesa defensa: l'abstinència de

11. Carles Miralles «"Mas no les obres". Remarques sobre la narració i la concepció de l'amor en el Tirant lo Blanch», dins *Estudis oferts a R. Aramon i Serra* 2, EUC 24 (1980), 395-413, esp. p. 407s. La lectura d'aquest treball és indispensable per a la millor comprensió de les meves «Especulacions» que –en la concepció més que en els detalls i resultats– són una reacció contra l'opinió de Miralles que «no podem especular sobre una relació... entre vida i obra pel que fa a l'autor». Frank Pierce d'altra banda, en la seva conferència sobre «The Role of Sex in the Tirant lo Blanc», dins *Estudis oferts a J. Rubió i Balaguer* 1, «Estudis Romànics» 10 (1962), 291-300, encara que mencioni Freud a l'onzena ratlla, no passa del nivell descriptiu.

relacions sexuals (prematrimonials). Tirant, en el fons, pensa el mateix, fins al punt de repetir paraula per paraula l'exordi de Carmesina uns quants anys més tard al seu amic el rei Escariano (caps. 181 i 327). La repetició podria ser descurança de l'autor, però prefereixo sospitar que ell mateix es repetia sovint màximes semblants quan reflexionava sobre quina era la conducta més sàvia per a la seva vida.

Com que Martorell també creu que la Saviesa val més que l'Ardiment, no trobem en la seva novel·la un heroi que combini les dues virtuts –situació ideal segons l'Emperador (613)– i el contrast entre l'amant atrevit i l'enamorat virtuós no hi és el tema major. Martorell no volia simplement erotitzar el conflicte èpic entre «Olivier li sage» i «Roland li preux». Però si el tema de la novel·la és demostrar que algú pot ésser «en les armes... lo més benafortunat, i en amors lo més malfadat» (741), el sentit moral és resumit per Carmesina en la seva darrera confessió: «Pare meu, he pecat greument, car consentí que Tirant, marit e espòs meu, prengué la despulla de la mia virginitat ans del temps permès per la santa mare Església» (1162). Observem també ací el rerafons edípic de l'amor de Carmesina, i hi podem afegir el de Tirant, que estima narcisísticament per fer-se estimar. I Martorell? Igualment com havia invertit el tema de l'home que besa el drac, inverteix ara el tema del fill seduït per la mare. També en aquest cas existeix una tradició literària: la història de «la reina Fedra, qui requeria Hipòlit, son fillastre» (621). Al contrari, però, del Josep bíblic, Hipòlit no es resisteix a la temptació de l'Emperadriu. I no havia de penedir-se d'haver-li declarat el seu amor (736), ja que ella assumeix després la part activa i dominant en la direcció de l'*affaire* (762).

He dit que també Tirant té un complex edípic. La seva fixació en els pits femenins és ben bé una regressió infantil. Més seriosa és la seva incapacitat d'iniciar i mantenir relacions normals amb una dona. Els seus contactes amb Carmesina tenen alguna cosa d'artificial i de forçat, en contrast amb els que mostra amb les altres dones, que tracta com a germanes. La ironia de tot això és que la seva veritable germana, psicològicament parlant, és precisament la Infanta, ja que Tirant s'havia substituït al fill mort de l'Emperador i de l'Emperadriu. L'heroi intenta de resoldre el conflicte edípic, d'una part, provant que ell és més poderós que el vell monarca

impotent (671, 697), de l'altra, fent-se dir per l'Emperadriu que li hauria agradat casar-se amb ell (583).

Quines dades ens poden permetre especular sobre el conflicte edípic de Joanot Martorell? Era un de set fills i s'imaginarà que Tirant i Gui de Varoic eren fills únics (553, 860, 121). Era potser deu anys més jove que dos germans seus que van participar amb llur pare en una expedició bèl·lica el 1420, fet que potser li va suscitar sentiments de gelosia. El seu pare era cambrer del rei Martí, circumstància que podia causar una fusió de les imatges del rei i del pare. Va anar a Anglaterra a cercar un àrbitre per al duel amb un cosí que havia seduït la seva germana amb una falsa promesa de matrimoni.

Sobretot aquest últim punt provoca moltes preguntes: Per què atribuïen el diminutiu Joanot al futur escriptor? Fou per distingir-lo del seu cosí? Per què era Joanot qui s'havia de batre amb el cosí seductor, i no un dels seus germans més grans? No sabia que amb les seves lletres de batalla públiques feia impossible tot altre matrimoni de la seva germana? El fet que tant la germana com la seva mare es diguessin Damiata, ¿permet la conclusió que inconscientment Joanot volia venjar la violència feta a la seva mare, amb el propòsit de conservar-la per sempre pura i disponible?

Això sí que és un escenari edípic. I ara ja no cal cap punició divina: Joanot Martorell «restà solter tota la vida i... no es coneix descendència il·legítima».[12]

5. Tirant lo Blanch i Carmesina la sàvia: el casament impossible

Observem ara de més a prop la història dels amors dels dos protagonistes de la novel·la.

Acabat d'arribar Tirant a Constantinoble, l'Emperador «posa'l dins la cambra... molt escura», on cent setanta dones feien dol per la mort del Príncep (372). Tirant «anà a obrir les finestres», veu els pits de Carmesina, i queda per sempre «ferit d'aquella passió que a molts engana» (374, 556).

12. M. de Riquer, introducció a l'ed. cit., p. 22. També a *Història de la literatura catalana*, 2 (B. 1964; reimp. 1980), 646.

Molt més tard la Viuda explicarà que fer llum en la cambra obscura significa descobrir els secrets del nostre palau interior, on tot, segons ella, són «pràtiques vils e deshonestes» (773). Tirant, interpretant a la seva manera l'opinió de Carmesina que «més val morir bé que mal» (400), decideix d'intentar de guanyar-la, encara que li costi la vida. Així, doncs, li fa portar un llibre d'hores tancat amb una clau secreta; fa pintar sobre una bandera un CadenaT per simbolitzar el lligam entre Carmesina i Tirant, i, sobre una altra, un corb a qui consagra el seu cadàver (399). Després d'haver-se fet entendre jugant amb les paraules «mal de mar» (381), declara el seu amor convidant Carmesina a mirar la persona que ell estima en un mirall, gest altament narcisístic (405, 408). Després li demana la camisa per vestir-la sobre l'armadura (423); en una altra ocasió porta en la cimera del seu elm una pinta d'ella, i al peu la sabata amb què havia tocat «lo lloc vedat» (621).

Hi ha dones que tenen un gran paper en els amors de Tirant i de Carmesina. Estefania/Plaerdemavida són la força que els empeny a l'acte sexual; en canvi, la Viuda els atura i el fa impossible. Les unes i l'altra representen les veus interiors tant de Carmesina com de Tirant que sermonegen amb variants diverses sobre els temes perennes del «Quin mal és lo besar?» (492) i del «Què poran dir les gents?» (410).

Però aquestes dones fan alguna cosa més que parlar. Quan Carmesina visita Tirant durant la campanya militar, Estefania els uneix per una nit en una cambra al castell del senyor de Malveí (561). Encara que el Capità no havia fet més que suplicar Carmesina d'atorgar-li «lo victoriós triumfo» (564), l'endemà cau del cavall. Més tard Plaerdemavida li deixa observar el bany de la Princesa –on entren també ella i la Viuda!– i el posa després en el seu llit (698-703). Un cop més no es mostra prou home i en la fugida precipitada es trenca una cama (705).

S'ha vist en aquest accident una castració simbòlica;[13] a més hi trobem aspectes d'autopunició. Recordem el drama *Käthchen de Heilbronn* del ja mencionat Heinrich Kleist, en què la filla il·legítima de l'Emperador –de quinze anys com Carmesina (692)–vol fer-se estimar pel comte de Strahl, que es mostra distant: salta per una finestra i es trenca les dues cames.[14]

13. Fèlix Fanés, «Ací jau Tirant lo Blanc», *Tele/eXprés*, tres números de desembre de 1974, segons el resum de Miralles, p. 400, n. 18.

14. Vegeu l'estudi de Wittles, citat n. 19.

Tirant, usant les paraules d'Estefania, probablementes deuria dir i repetir: 'Si la Viuda no hi fos, no una vegada, mas cent, hauria pogut entrar dins la cambra de Carmesina' (664). Però la Viuda hi serà sempre, no solament com a veu de la Consciència, sinó com a ombra d'un trauma infantil i de les seves conseqüències psicosomàtiques. És millor que la víctima s'imagini que la Viuda està «enamorada» d'ell (547), veient en la Fúria una Eumènida, ço és una amiga.

Tirant no sap encara que «gran follia és desijar lo que raonablement no es pot haver» (583, 619), i per tant continua amb la seva obsessió. Es deixa humiliar quan la Princesa el cobreix de roba i «segué damunt ell», i quan el tanquen en una cambra posat *sota* molts matalassos (619-620). Per fi Carmesina es promet a Tirant amb fórmules medievals que legalitzen el matrimoni. Ara ja no són raons religioses, sinó solament socials, el que fa que demani al seu marit secret de no insistir en els seus drets (783). Afirmant-se mútuament d'haver-se «amat e contemplat en lloc d'un déu» o «per deessa» (783, 787, 789), Tirant jura «de no passar los límits de la voluntat» d'ella; però Carmesina respon: «Ta muller só, e forçat me serà obeir tot lo que tu volràs» (794). Amb termes que recorden la psicologia moderna, l'exhorta a la sublimació: «Dóna lloc a la raó, e desvia e refrena de desijosos apetits; tempra los volers no savis en altres obres» (796). Tirant cedeix i la nit passa amb jocs amorosos innocents. Segons havia dit un dia Plaerdemavida, els homes «en lo principi d'amor (són) blans, aprés aspres e terribles» (656). El nostre heroi, ara ja a la fi del seu galanteig, en canvi no es torna un «tirant», sinó que resta blan i pur, «blanc» i innocent.[15]

Però tornant d'Àfrica sí que actuarà asprament. Després d'agrair exageradament a Plaerdemavida l'accés al llit de la seva dona –que es queixa de traïció–, procedeix amb força, sense dir-li ni un sol mot (1089). Acte violent, sense plaer, de què ambdós surten desenganyats. Qui en té la culpa? No importa; és Tirant qui l'ha d'assumir. Compleix encara la seva promesa d'alliberar l'Imperi, però no tornarà a Constantinoble sinó portat sobre andes, mort.

15. Recordem que al *Curial e Güelfa* (ENC 30, p. 115) s'ordena que «Si lo cavaller... nulls temps hach aymia..., aportarà (al torneig) ... paraments blanchs».

6. La burla de la Vi(u)da: la verge violada, l'innocent punit

L'episodi més colpidor de la novel·la és aquell on la Viuda prova a Tirant que Carmesina el traeix amb l'hortolà –amb qui fins i tot ja hauria tingut un nen, avortat i llençat a l'aigua (776). La Viuda posa Tirant en una cambra i li fa veure el que passa al jardí gràcies a una finestra molt alta i dos miralls. L'explicació que solament amb miralls hom pot veure la «nafra (que té) en les espatles» ens avisa que la Viuda prepara una sessió de psicoanàlisi en què el super-jo mostrarà al jo, tancat en la seva cambra obscura, les seves nafres secretes, per «emparar(-lo) de perpetual dolor» (803).

La Viuda, pel preu de Judes, ço és per trenta ducats (781), havia fet fer una pintura de la cara de l'hortolà; a més s'havia procurat vestidures d'home, fetes per al Corpus Christi. Ara fa baixar la Princesa a l'hort i l'empeny a jugar com enamorats amb Plaerdemavida, disfressada d'hortolà, i a entrar plegades a la caseta d'aquest. Tirant, creient-se enganyat pels miralls, els trenca i puja amb una corda a la finestra mateixa. Veu com la Princesa surt de la cambra de l'hortolà i com la Viuda –o una donzella instigada per ella– «posà un vel de seda (o un drap de cap) davall les faldes (de Carmesina) bé amunt» (805 i 833). Tirant és fulminat. Es tira en un llit, plorant, i rebutja les mamelles que va a oferir-li la Viuda (807). Si aquesta ha pogut anar a l'hort i tornar-ne, per què no ho ha fet també Tirant? Però aquest va simplement a casa i s'hi lamenta durant tres hores. Després degolla l'hortolà innocent, que per atzar «estava calçant-se unes calces vermelles», igual com les que portava la Viuda durant aquell famós bany! (810 i 699).

Però castigar el que representa la Viuda significa castigar-se ell mateix i assumir la culpa de tot. Tirant torna a trencar-se la cama i es posa al llit per morir (818). La mort no li és encara possible. Una vella jueva li fa reprendre armes –ço és continuar a sublimar els seus complexos– i Plaerdemavida li diu com podrà reprimir el trauma: «Deveu pendre açò per somni» (835). Tirant pot, doncs, acceptar la punició del naufragi i del desterrament amb certa calma. Punició? A l'Àfrica Tirant viurà alguns anys ben feliços, lluny de les tres dones fatals, precisament perquè hi viurà segons el que li havia aconsellat Plaerdemavida abans de llur separació: «No us deveu clamar de

Fortuna, mas de vós mateix, car no us ha forçat Fortuna d'amar ne d'avorrir..., ne té senyoria neguna en coses que estan en llibertat del franc arbitre» (838).

Tornem una mica enrera. No ens hem fixat prou en el fet que la burla de la Viuda té dues parts. Ja la primera, els gests enamorats entre la Princesa i Plaerdemavida disfressada com l'hortolà i l'entrada a la cambra d'aquest, prova prou a Tirant que la seva promesa té relacions sexuals amb un altre. Per què, doncs, afegir l'escena on posen un drap sota les faldes de Carmesina? No cal fingir que feia falta eixugar les cuixes de l'adúltera –única interpretació literal del passatge que se m'ocorre. La fantasia que produí aquesta escena procedeix menys d'una ment lasciva que de la memòria reprimida d'una violació, per un grup, amb mitjans no naturals.

Si la situació de la família Martorell a Gandia era tan promíscua com la de la cort bizantina, no seria sorprenent que el nen Joanot hagués estat, per atzar, testimoni involuntari d'un acte sexual. La literatura psicològica descriu molts casos de com meres remors procedents de la cambra dels pares poden ser interpretades pel nen com una agressió del pare contra la mare. No cal, doncs, imaginar-nos tota una novel·la de crims sexuals a can Martorell. Però es impossible no recordar com reaccionà Joanot contra el seu cosí burlador de la seva germana, dita Damiata com la mare. Joanot hauria pogut veure en aquesta seducció una repetició del seu accident infantil traumàtic. I com que el nen no havia sabut resoldre totalment els problemes psicològics causats pel primer xoc, el Joanot adult tampoc no reaccionarà eficaçment quan creurà veure'n un eco en la suposada violació de Damiata.

7. Conclusions –més ardides que sàvies– sobre Martorell

Rousseau ens ha deixat les seves *Confessions*, on es manifesta la seva homosexualitat latent, que repetidament li feia abandonar dones a d'altres. mentre assaboria d'una manera masoquista acumulacions de tensions no relaxades.[16] Stendhal ens ha deixat la seva autobiografia, *La vie de Henri*

16. Vegeu Charles Kligerman, «The Character of Jean Jacques Rousseau», estudi de 1952, reimprès a H.M. Ruitenbeek, *The Literary Imagination* (Chicago 1965), 247-264.

Brulard, on descriu la seva reacció al primer coit –«Quoi, l'amour, n'est-ce que ça?»–, que s'explica pel seu caràcter femení i passiu, que el duu a compensar els períodes d'impotència amb un comportament agressiu i amb viatges.[17] El cas de Dostojevskij, analitzat per Freud mateix, és força semblant.[18] Balzac treballava vestit de blanc com un monjo, i acostumava a dormir poc més que les dues o tres hores de Tirant (481). La vida frustrada de Heinrich Kleist es prou coneguda per a poder atribuir el seu rebuig d'una carrera militar a la seva homosexualitat subconscient.[19]

Després de la descoberta de les *Lletres de batalla* de Joanot Martorell a Joan de Monpalau,[20] més d'un crític ha destacat els paral·lelismes amb els combats singulars de Tirant. És perfectament acceptable la posició heurística segons la qual també d'altres detalls de la novel·la tenen valor autobiogràfic. D'ells ve la impressió de realisme i de modernitat que deixa la lectura del *Tirant lo Blanc*; realisme perquè emergeix d'una realitat interior, modernitat perquè correspon a veritats psicològiques perennes. Si Martorell patia de complexos sexuals, la seva vida entre soldats havia d'exacerbar el seu problema. L'ambigüitat inherent a certes cerimònies o costums socials –com donzelles que despullen els cavallers, o els bategen (622), o els són ofertes com a companyes de llit (240, 249), o estàtues de dones que gotegen aigua pels mugrons o vi blanc pel sexe (202 i 247)– hauria de complicar la situació.

Prou sovint Martorell degué sentir els seus germans d'armes lloar, com Diafebus, la 'revolució sexual' que acabà amb «lo temps antic» d'intercanvis romàntics de ramellets de flors o d'alguns cabells (738), declarar que en temps de guerra una dona no es deu refusar a un soldat (492), i citar fins i tot de la Bíblia que «qui pot e no ho fa, peca mortalment», oblidant, ells,

17. Vegeu Edmund Bergler, *Stendhal. Ein Beitrag zur Psychologie des narzissistischen Voyeurs*, estudi de 1935, reimprès a R. Wolff, *Psychoanalytische Literaturkritik* (Munic 1975), 87-124.

18. Sigmund Freud, *Dostoevsky and Parricide*, original alemany de 1928, traduït a W. Phillips, *Art and Psychoanalysis* (Nova York 1957), 3-20, i a l'antologia citada de Ruitenbeek, pp. 329-348.

19. Fritz Wittles, «Heinrich von Keist - Prussian Junker and Creative Genius», article de 1954, reimprès dins les antologies de Phillips, pp. 165-182, i Ruitenbeek, pp. 23-42.

20. Editades per Martí de Riquer, ed. *Tirant*, pp. 1193-1234, o per Mario Vargas Llosa, *El combate imaginario: las cartas de batalla de Joanot Martorell* (B. 1972).

d'afegir «en lo matrimoni» (795). Com no podia fer seva la màxima: «Qui és valerós en lo camp deu ésser valerós en lo llit» (1101)? Com Tirant en el cas de la bella Agnès, també degué buscar dones a qui declarar el seu amor, per convèncer els seus amics, i ell mateix, de la seva virilitat. El seu cas devia ser poc menys intricat que el de Tirant quan el seu rival li va recomanar: «Feu fantasia d'ésser enamorat de la Princesa!» (504). La tradició literària de l'amor cortès i trobadoresc, esdevingut joc d'alta societat, li degué mostrar com cortejar una dona, com enamorar-se d'ella. «Feu l'esforç!», es deuria dir a ell mateix (701), emulant els homes que, segons el rei Artús, «fan més que llur natura no els atorga» (635). Si el galanteig fracassava hi havia sempre la possibilitat d'atribuir-ne la culpa a la dona, inepta per a despertar la sexualitat de l'home; també era fàcil de minimitzar la frustració amb referències a «la brevitat de tan poc delit» (1090). A més, no costava fer del defecte una virtut i abandonar la dona a un amic, declarant: «Gran cosa és a una llonga set sostenguda venir a la font e no beure per deixar beure altri» (641).

Quina fou la veritable set de Martorell? Almenys en somnis –«en l'illa dels Pensaments»– ha degut entendre de què estava parlant la veu que li deia: «Los teus desigs són tants que turmenten lo teu esperit sens plaer ni dilecció de la tua vida. E suplic-te que no perverteixques ni confones l'orde de natura» (971). Pot acceptar aquest consell un home medieval bisexual que ha de considerar l'homosexualitat una perversió diabòlica? Resta l'abstinència, ajudada per la creença que «lo franc arbitre... refrena les vanes e folles cogitacions e fantasies de les nostres penses» (994, 774), i la sublimació, sigui per ideals cavalleresc s –«Deixeu amor e conquistau honor!» (591)– o per la religió –«Felicitat solament (és) en la divinal fruïció!» (989).

Sí, Tirant lo Blanc és l'autobiografia secreta de Martorell, tant en el sentit directe de descripció de la realitat –és a dir que un home pot ben ser «en les forts batalles un animós lleó e tostemps vencedor», tot i tement una senyora sola (655)–, com en el sentit indirecte d'acompliment de desigs, com ara el de tenir relacions amoroses «normals» i felices igual que Hipòlit, Diafebus i Espèrcius. Però *Tirant lo Blanc* podria ser també l'autobiografia externa de Martorell en més punts que no solament el d'haver estat ambdós a Anglaterra. Enamorar-se d'una dona objectivada i deïficada per fer-se

estimar per ella, fer durar el galanteig per la fascinació pel ritual i per poder gaudir encara més del fracàs final, això era la vida de Stendhal. Era també la de Tirant i la de Martorell? Potser aquest també feia, i s'imaginava, viatges i conquestes per fugir de situacions intolerables i provar el seu valor. Però, quan a la fi de la novel·la Tirant torna a Constantinoble, hi troba tots els vells problemes sense solució i li queda com a única sortida la mort. Martorell, que va començar el *Tirant lo Blanc* ja gairebé cinquantenari, buscava d'entendre millor la seva pròpia vida?, es feia l'autoanàlisi psicològica?, esperava poder resoldre en la seva fantasia els seus problemes més íntims?

Que Tirant hagi de morir insatisfet ens deixa entreveure fins a quin punt Martorell es jutjava severament ell mateix. A l'inici de la novel·la –o millor dit, com a altra novel·la– s'havia imaginat un vida ben diferent: guanyar-se fama de gran cavaller, tenir un fill únic a cinquanta-cinc anys, deixar la família i fer-se ermità, aconsellar els joves cavallers i substituir el rei per salvar la pàtria... la vida de Guillem de Vàroic! (152, 207). Probablement, Martorell vivia la segona part de la seva vida com un ermità.[21] Per què, doncs, no va voler imaginar que Tirant, com Ulisses, com Eneas, trobaria la pau a la fi del seu errar? Últim acte masoquista de negar-se fins i tot la fantasia de la felicitat, impotència suprema de canviar ni tan sols en la ficció literària el seu destí psicològic.

21. L'any 1918, Joseph A. Vaeth, *Tirant lo Blanch. A Study of its Autorship* (Nova York 1918, reimp. 1966), p. 160, havia demanat si Martorell no havia estat «a monk», 'un monjo'.

Index nominum et rerum

-abilis, traduccions, 6, 139-140
ablatiu absolut, construcció gramatical, 175, 199
-andus, traduccions, 140
abreujaments de textos medievals, 142
actualitzacions de traduccions medievals, 34ss
adjectius i adverbis: fluixos substituïts 206;
emfàtics afegits, 97s, 130s, 169s; preferència per a., 169
Aguiló i Fuster, Marià, 20, 96, 104, 163
Agustí, sant, en català, 84; *La ciutat de Déu*, 4; sobre Ciceró, 55; sobre la Septuaginta, 37
Agustí?, *Mirall del crestià*, 81-101
Ailly, Pierre d', cardenal, 81
Albert, sant [pseudo], *Nou paraules*, 95-96, 112
Alfons el Magnànim, 158
Alcuí, comentari dels salms, 35
Aleix, mestre barceloní, 137-156, 221; *Glosses*, 7, 150-152
alteritat de textos religiosos, o legals, 23-25, 38
al·literacions, 170, 221
amar, [amor i caritat], 151
ampliacions, fàcils, 98-99, 188s; per ajudar el lector, 29; retòriques, 130, 221
Annichiarico, Annamaria, 216
anno nostro, 71
antònims negats, 166; per ampliar el text, 97
Antonino de Florència, sant, 164
Anyes, Joan Baptista, autor bilingüe, 160
Aquil·les, i Hèctor, 201; i Tirant, 195s
arcaismes com a garantia d'autenticitat, 23-24
Archer, Robert, 3
Arderí, [*Arderique*?], en l'inventari de Galba, 219
Art de confessar, 92
atrium, 124
audire, 34
auxilium, 35
Ayala, Pero López de, canceller, traductor, 4-5
Aylward, Edward T., 200, 210

Badia i Margarit, Antoni, 25
Badia, Lola, 152
Balzac, Honoré de, 241
barceloní, evolució del dialecte, 185ss
Barrera, Jaume, prv., 20
Bartelink, G.J.M, 25, 27, 33
Beltran Llavador, Rafael, 210, 231
Berger, Samuel, 19, 21, 27
Bergler, Edmund, 241
Bernat, sant [pseudo], *Rhythmus*, 83, 85-86; *Meditationes*, 84
Bersuire, Pierre, traductor, 4-5, 138
Bertini, Giovanni Maria, 84
Bianconi de Mavania, Giacomo, *Speculum peccatorum*, 84
Bíblia, interpretada per teòlegs, 23; misteris de llengua, 25; versions modernes, 38
Bíblia en català, 7, 19; ordre de cremar, 23; traducció de Montserrat, 34ss

Bíblia Valenciana, ed. 1478, 7, 20ss
binomis sinonímics, 5, 7, 44, 99-100, 144ss, 188ss; llatinisme i glossa [o aproximatius, o formulaics], 30-31, 50s, 146ss, 171s, 189
Boccaccio, 157; estil, 200; *Fiammetta*, 215
Bofarull, Jaume, 81
Bohigas, Pere, 19-20, 81, 210
Bonaparte, Marie, 230
Bonaventura, sant, *Meditationes*, 123; autor del *Cordial*?, 164
Borges, Pere, artista barceloní, 162
Borrell, Jaume, inquisidor, 21-23
Bosch, Rafael, 204
Bosch, Siegfried, 211
Bossuat, Robert, 79
Breviari d'amor, fragment, 138
Breviari mallorquí, ed. 1488, 121
Bru de Würzburg, *Expositio*, 44
Bru el cartoixà, *Expositio*, 44
Bru de Siena, *Expositio*, 44
Brunetto Latini, *Tresor*, 2-4
Bruni, Leonardo, humanista progressista, 23
Bultot, Robert, 85
Buridant, Claude, 156
Busquets, Pere, traductor de l'italià, 112

Cabanes Pecourt, María Desamparados, 206
Calafat, Nicolau, impressor mallorquí, 120
Caldentey, Bartomeu, teòleg mallorquí, 120
Camps, Guiu, 19
Canals, Antoni, 157, 159, 201; *Scala*, 92; *Tractat de confessió*, 151; *Valeri Màxim*, 155
Capdevila, J.M., 204
Cardó, Carles, traductor modern, 24
Carmesina, amiga del Tirant, i Elena de Troia, 193s
Carròs, Francesc, poesies en castellà, 160
Cartagena, Alonso de, humanista conservador, 23; traductor de Ciceró, 79
Casacuberta, Josep M., 2
Casanova, Emili, 11, 92, 149, 151, 155, 159, 166
Casanovas, I., 57
castellanismes, 167; del divuit i llatinismes medievals, 47; gràfics, 184
Cátedra, Pedro, 208
Cató el Vell, 64
cautela, 151
Cavalca, Domenico, autor i traductor, 112-113, 115
Centelles, Serafí de, comte d'Oliva, 160
Cercapou, compilació atribuïda a Eiximenis, 11, 87, 92
Chiner, Jaume J., 14, 217
Ciceró, Marc Tul·li, *De officiis*, 8-9, 49-79; en francès, 79; en portuguès 79; el seu fill Marc, 61
Cingolani, Stefano Maria, 187
citacions bíbliques, 37, 125s, 128
Climent, Vicent, canonge valencià a Londres, 207
Colomines, Francesc de, i Quilis, 54-55
Colon, Germà, 2, 149, 220

comentaris llatins medievals, 4, 69, 72
com, conjunció, 199
con-, prefix llatí traduït a part, 33
Conesa, Jaume, traductor, 7, 181ss, 193-202
coniugata verba, 32; 'figura etimològica', 99, 170-171
construccions nominals, 171; participials, 198 [en Martorell, 206]; paratàctiques, 32, 173s; asindètiques, 172s; gerundials paratàctiques 32, 46, 173-175, 198; passives, 166
copia verborum / copia rerum, 150
Copons, Guillem de, traductor, 2-4
Cordial de l'ànima, anònim, 164ss
Corella, Joan Roís de, 8, 98, 159, 202, 205, 215, 220; traductor de Ludolf, 119; *Psalteri*, 19-47, 221; *Tragèdia de Caldesa*, 14;
Coromines, Joan, 139, 198, 204, 216, 231
cristianitzar un text antic, 51, 75
cultismes, veg. binomis, llatinismes
Curial e Güelfa, 200-202, 212, 238
cursus rítmics, 166, 221

Daguí, Pere, mestre mallorquí, 121
Dante i la *Revelació de sant Pau*, 165
derivats de la mateixa radical combinats, 143-144
Dido en el cap. 3 del *Tirant*, 216-217
Diego de San Pedro, *Cárcel de amor*, 9, 159-160, 220
Dionís de Leuwis [de Rickel], autor del *Cordial*?, 164
Doctrina moral, font de Martorell, 209, 215
Domínguez Bordona, J., 81
Dostojevskij, 241

Èdip, el mite d'Èdip, en el *Tirant*, 234-236
Egidi Romà, *De regimine principum*, 6-7, 137-156
Eixemeno, Joan, *Contemplació*, 122
Eiximenis, Francesc, 6, 8, 81, 201; *Dotzè*, 3; *Pastorale*, 201 *Psalterium*, 23, 90-91, 219-220; copiat per Jaquet: *àngels*, 92-94; *Dones*, 6, 81-101
Entwistle, William J., 204, 207
errades del copista, 51, 75-76, 183; del traductor: categories, 3; exemples, 98-99
eructare, 27
Escartí, Vicent J., 19, 225
Espadaler, Anton, 200
Espèrcius en el *Tirant*, 204, 231s
Espill de consciència, 11
estaloir, 139
Estanyol, Arnau, frare carmelità, traductor, 137
etimologia: conservada en la traducció, 4, 167; traduïda pel traductor, 26, 32-33, 69s
eufemismes, 37
Eusebi [autor fictici], *Sant Jeroni*, 10, 114
exhortacions per al lector, 120, 123, 175

Fanés, Fèlix, 238
Favati, Guido, 156
Felip, príncep de França, en el *Tirant*, 225-227
Férber, Frank, financer d'edicions, 139
Ferrís, Vicent, 198

Ferrando de Portugal, príncep, 207
Ferrando, Antoni, 1, 3, 12, 15, 39, 113, 158, 204
Ferrando, Joan de Guivara, teòleg, 22-23
Ferrer, Bonifaci, germà de Vicent, 20, 40
Ferrer, Vicent, sant, 114, 198, 200; *sermó de Quaresma*, 27
Ferreres, Lambert, 138
Flor de cavalleria, de Galba?, 219s
Flos sanctorum [ampliació de la *Legenda aurea*], 105
Fontana, Guillem, traductor, 8, 82, 90, 220
fortuna, cas e f., 150, 152
Freud, Sigmund, psicoanalista, 241ss
Fulgenci, *Tractat de contemplació*, 88
furor / ira, 43ss
Fuster, Jeroni, *Omelia*, 38, 98, 221
Fuster, Joan, 12, 158
Fuster, Just Pastor, 104

Galba, Geralt de, nebot de Martí Joan, 218
Galba, Martí Joan de, relació amb Martorell i el *Tirant*, 12-13, 198, 203-225, 233; inventari, 219
Gallardo, J., 57
Gallina, Annamaria, 113
García de Santa María, Gonzalo, traductor castellà, 164
Garriga, Carles, 14
Garrotera, Ordre de la, estatuts, 208-209
Gascón, Sergi, 94
Gerhard de Vliederhoven, *Cordial*, 164
Gerson, Joan, teòleg, 24; *De regulis moralibus*, 121
Givanel Mas, J., 203
glosses medievals, 27, 56, 72, 130, 138, 147
Goertz, Wolf, 199, 203, 233
Goethe, Wolfgang, sobre Ulisses i Nausica, 229
gran, adjectiu fluix, 206, 221
grecismes, 23-24, 33, 144-145; mots grecs en originals, 3, 64
Gregori, sant, *Expositio*, 43-44
Griera, Antoni, 84
Gui de Vàroic, de Martorell, 11, 207, 236, 245
Gui de Warewic, traduït per Martorell, 11, 207s, 211, 214
Guido de Colonne, *Històries troyanes*, 7, 58, 158, 181-191, 193-202
Gumiel, Diego, impressor, 105

Hagenbach, Pere, impressor, 164
Hauf, Albert G., 1, 3, 6, 15, 113, 122-123, 135, 223, 225
herència / heretat, 38
Hertczog, Joan, impressor, 22
Hillgarth, Jocelyn N., 121
holocaust, 27s
Huizinga, J., 52
humanisme català, 53, 69, 104, 133, 152, 157, 201

impremta, influència sobre el comportament dels traductors, 39, 161, 220
increpare, 35
Indini, Maria Luisa, 218
inimicus, 36

Innocenci III, comentari als salms, 27, 39ss, 45
interpolacions, 8, 87-90, 110ss, 133
Isidor, *Ethimologiae*: aprofitat per Quilis, 55, 60-62; per Aleix, 151
-íssim, suffix de superlatiu, 168, 221

Jahvè / Senyor, 38
Jaquet de Marvilla, compilador, 11, 81-101, 221
Jàson i Medea / Tirant i Carmesina, 196, 202
Jehan de Paris, ed. 1538 i 1560, 155
Jeroni, sant, sobre com traduir, 25-26, 33, 37, 127; tradueix els salms, 35-36, 39ss; sobre citacions de l'AT en el NT, 37
Joan de Gal·les, *Comuniloquium*, 6
Joan de Nàpols, frare pintor a València, 105
jueus o judaïtzants, traductors de la Bíblia, 20, 32, 41

Kempis, Tomàs de, apèndix a la *Imitació* cat., 85
Kleist, Heinrich, escriptor, 234, 238, 241
Kligerman, Charles, 241

lectus / stratus, 44s, 46
lemmata, 75s
lexicometria, 223s
literalitat en traduccions, com mesurar, 4; exagerada, 7, 25, 139
Livi, Tit, *Dècades/Història romana*, 4-5, 55, 138, 182
Llabrés, Gabriel, 58
llatí medieval, 6-8; comparat al llatí clàssic, 61, 146; de l'Església, 24; citat en traduccions, 28, 67, 71s, 76
llatinismes, necessaris / gratuïts, 27-28, 71-74, 138; amb glossa, 56, 73, 130, 148ss; veg. binomis
llistats de Martorell, 221
Llompart, Gabriel, 119
Llorenç [Laurent] de Blois, *De vicis i virtuts*, 5
Llull, *Blanquerna* en *Onofre*, 110-113; *Vita coetanea*, 116; glossari, 138; *Orde de cavalleria*, 207, 210, 213
López Quiles, Joan Antoni, 19s, 34ss
Ludolf de Saxònia, *Vita Christi*, 8-9, 119-136
lul·lisme a Mallorca, 121, 134
Luschner, Joan, impressor, 139

Madurell, Josep M., 58
Malbec, Joan, [Bonllavi], editor, 220
Mandeville, John, *Viatges*, font del *Tirant*, 231
Manfredi, Lelio, traductor italià, 160, 163
Marc [March], Ausiàs, 3; en el *Tirant*, 217
Maria, mare de Jesús, en Prats, 134ss
Maria, reina de València, 6, 91
Marinesco, Constantin, 203
Martínez y Martínez, F., 217-218
Martínez, Tomàs, 211
Martorell, mort l'any 1464, 14, 194; *Lletres de batalla*, 205ss, 241; i vides de sants, 117; cf. *Tirant lo Blanc*
Massó i Torrents, Jaume, 104
McNerney, Kathleen, 200, 217, 231

Menéndez y Pelayo, M., 57, 79, 203
metàfores, evitades / mantingudes, 27, 30, 37, 41, 116
Metge, Bernat, autor, 157
Miélot, Jean, traductor, 79
Minervini, Vincenzo, 163, 218
Miquel i Planas, Ramon, 20, 181, 194, 215
Miquel, Bartomeu, copista, 181ss
Miralles, Carles, 234
modernitzacions antigues de textos medievals, 97
Molina, Juan de, 219
Moliné i Brasés, E., 95
Moll, Francesc de B., 204
Monasterio, Juan de, inquisidor, 23
Monfrin, Jacques, 79
monosíl·labs evitats, 172
Monroia, Sor Angelina, 119, 122
Montaigne, 156
Morató i Thomàs, Josep M., 58
Morel-Fatio, A., 59, 104
multinomis, verbositat, 74, 171s; cf. binomis
Munyoz, Sánchez, de Terol, 56-57

Nadal, Josep M., 158
neologismes, 6, 24, 206; cf. llatinismes
Nicolau d'Olwer, Lluís, 59, 209-210
noms propis: explicats, 29; omesos, 65, 127; causen problemes, 64-68, 183
Novíssims, sobre els n., 81
nyafar, 28
nycticorax, 27

Orígenes, sobre citacions de l'AT en el NT, 37
oracions: d'un sant moribund, 114; en la *Passió* de Prats, 120, 125
ortografia catalana medieval, 182; canvis, 140, 182

Panunzio, Saverio, 163
parònims, 35, 45, 167
Passió de Jesucrist, 81
Pastrana, Joan de, *Rudimenta grammaticae*, 121
Pax, Nicolau de, escriptor mallorquí, 209
Pedro, duc de Coïmbra, traductor, 79
Perarnau, Josep, 19, 21
Peres [Pérez], Miquel, 98, 221; *Vida de sant Vicent Ferrer*, 10, 114, 158
Pérez, Jaume, bisbe de València, *Commentarium*, 44
perfets simples remplaçats per formes amb participi, 21
Petrarca, 52, 157, 209
Pierce, Frank, 234
pleonasmes, 142, 146, 152; cf. binomis
poder i infinitiu, traducció binominal, 176
polisèmia d'un sol mot / diferents mots, 36-37
praelectio, estudi de textos a l'escola, 30, 68
Prats, Francesc, sacerdot mallorquí, *Contemplació*, 9, 103, 119-136
Prats, Modest, 137
prefixos llatins traduïts, 33
pregàries, no necessiten comentaris, 23-24
pronoms: arcaics en traduccions, 25; explicats, 29, 130; calcats, 26
propietat intel·lectual, concepte, 10

Psalteri, ed. 1480, 20ss
pudicícia / castedat, 151-152

qüestions retòriques, traductors que hi responen, 77
que, omissió de la conjunció, 177; en el *Tirant*, 206
quiasmes, 178
Quilis, Feliu de; Francesc de, 54
Quilis, Nicolau, traductor de Ciceró, 8-9, 49-79, 103
Regiment de la cosa pública, ampliacions, 10
repeticions evitades, 142, 169, 194; no evitades, 35; en el *Tirant*, 209, 215, 235
Revelació de sant Pau, anònim, 165ss
rhétoriqueurs a França, 156
Ribelles, J., 20, 104
Ribes, Vicent, 20, 34ss
Ricardus, de València, *Psalterium glossatum*, 44
Rico, Francisco, 152
Riera i Sans, Jaume, 3, 4, 32, 39, 92, 159, 209
Riquer, Martí de, 3, 58-59, 193, 203s, 207, 210, 212, 225-226, 236, 241
Rix de Chur [Coira], financer d'edicions, 218
rostrum, 71
Rosenbach, Joan, impressor, 162
Rousseau, Jean-Jacques, 241
Rubió i Balaguer, Jordi, 59, 138, 158
Rubió i Lluch, Antoni, 53, 58, 137
Rubiera, Maria Jesús, 15
Rufí, *Commentarium*, 44
Ruiz Calonja, Joan, 21, 59

Sabruguera, Romeu, traductor, 41
Sacchetti, Giovanni, 113
Sacoma, Joan, llibreter, 139
salm I, 21; VI, 30; VI, sis traduccions amb comentaris medievals, 39ss; XXIII, 26; XXVIII, 26; XXXXVII, 45; CXXIX, 38
Sanchis Guarner, Manuel, 158
Scala Dei, 6, 90
Schiff, Mario, 79
Schmid, Beatrice, 97, 155, 160, 220
Schmitt, Jean-Claude, 24
Secret, F., 166
Segarra, Mila, 182
Sèneca, 69; *Tragèdies*, 182-183
Serra, Pere, artista barceloní, 116
Serrano Morales, J. E., 104
Silverstein, Theodore, 165
sinònims, 34, 36, 51, 72; veg. binomis
Soberanas, Amadeu, 149
Soler, Albert, 213
Spindeler, Nicolau, impressor, 21, 139, 218
Stammler, Wolfgang, 96
Stanford, W.B., 229
Stendhal, 241
Strabo, Walafrid, *Glossa*, 44
susceptor, 28

Talbot, John, comte de Warwick, 207
Theophrastus, autor grec, 64, 68
Timoneda, Joan, poesies en català, 160
Tirant lo Blanc, 3, 5, 7, 11, 117, 168, 203-224; dedicatòria, 11, 207s; influït per les *Històries troyanes*, 193-202; revisió, 13, 15, 118; rúbriques 221; colofó 203, 218s; sexualitat, 225-243; homosexualitat, 225ss, 230,

233; incest, 234ss; interpretació freudiana, 225-243
Torres Amat, F., 57
traducció interna, veg. binomis
traduccions en cadena, 4; repetides o dobles, 5, 105
traduccions aproximatives, 31, 143; efusives, 123, 129; interpretatives, 8, 29, 172; múltiples d'un mateix mot, 34-35
Tratado de la comunidad, 6
Trevet, Nicolau, comentarista, 4-5
tricolons en el *Tirant*, 114, 215, 222
turbare, con-, 35

Ungut, Meinrat, impressor, 165
Ubertí de Casale, *Arbor*, 122
Ulisses, 62s., 229

Vaeth, Joseph A., 203, 245
valenciana prosa, 9, 12, 22, 25, 32, 45, 100, 130, 155, 157-179, 205
valencianismes, 141, 155
Valentí i Fiol, Eduard, *Dels deures*, 50-79
Valentí, Ferran, traductor mallorquí, 58
Vallmanya, Bernardí, traductor, 9, 157-179, 220
Vargas Llosa, Mario, 205, 241
Venècia, lloc d'impressió del *Psalteri*?, 22; Breviaris de V., 121
Ventura, Jordi, 21
verb a la fi de la frase, 178, 222
Vesac, Tomàs, *Vida de santa Caterina*, traducció, 159
via i carrera, 32s
Viader, Octavi, 20
Vida de sant Onofre, 10, 103-118; francès, 105; llatí, 112; a Itàlia, 112ss; grec, 114
Vidal de la Caballaría, Gonzalo, traductor, 79
vides de sants, 10, 103-105, 117
Vilesermes, el Senyor de V., rival del Tirant, 231
Villalmanzo, Jesús, 14, 217
Villanueva, Jaume, 57, 104
Villena, Enric de, tradueix obres seves, 160; dedicatòria de *Hèrcules*, 208
Villena, Isabel de, *Vita Christi*, 135
Vinyoles, Narcís, tradueix al castellà, 160
Visión deleitable, traducció de Prats, 120
voler i infinitiu, traducció binominal, 100, 176

Whinnom, Keith, 159
Wittles, Fritz, 238, 241
Wolff, R., 241

MANUSCRITS

Barcelona
Arxiu de la Corona d'Aragó 224 [*Revelació*], 96
Biblioteca de Catalunya 13 [*Sant Onofre*], 104
228 [Ciceró en cat.], 56-57
269 [*Breviloqui*], 56
285 [Ciceró en cat.], 57
352 [*Crònica universal*], 56
357 [Brunetto, *Tresor*], 56
739 [Egidi Romà], 137
1031 [*Flor dels salms*], 39

1716 [*Decameró*], 56
Biblioteca Universitària 70 [Innocenci], 42
Catedral, [*Històries troyanes*], 181-191
Palau-Requesens VIII, avui perdut, [Ciceró en català], 57
Escorial R-I-8 [Egidi Romà], 137
Girona, Seminari 10 [Egidi Romà], 137
Madrid, Biblioteca Nacional
875 [oració], 90
4.030 [Eximenis, *àngels*], 92
12.839 [Ciceró amb glosses], 56
B-b-101, perdut [Ciceró en cat.], 57-58
Li-21 [Ciceró en aragonès], 79
París
Biblioteca Nacional
esp. 5 [Bíblia cat.], 40
esp. 244 [salms en català], 27, 41s
esp. 376
esp. 2.433 [salms en català], 27, 40s
esp. 2.434 [salms en català], 27, 40s
Bib. Mazarine, [salms en cat.], 21, 40s
Tarragona, Bib. Pública 46 [Santes Creus 22], 81
València, Catedral 106 [salms en cat.], 27, 40
València, Convent de Sant Onofre, perdut, 104
Valladolid, Santa Cruz, 383 [extret d'Eximenis], 92

Curt Wittlin (Reinach, Aargau 1941), filòleg suís, estudià romanística a Basilea —on fou deixeble de Germà Colon—, París, Florència i Barcelona. Es doctorà el 1965 amb una tesi sobre la traducció catalana del Tresor de Brunetto Latini per Guillem de Copons i actualment és catedràtic de filologia romànica i lingüística històrica a la universitat de Saskarchewan, a Saskatoon (Canadà). Ha treballat sobre Eiximenis, Llull i altres autors catalans, valencians i mallorquins. Especialitzat en l'edició de traduccions medievals dels textos clàssics, en aquest volum recull una selecció d'alguns dels seus estudis sobre aquest tema, mirant sobretot d'establir el pas entre versions més literals i d'altres en què el traductor feia intervenir en alguna mesura la seva creativitat d'escriptor autònom.

Aquest conjunt d'indagacions permet comprendre, amb exactitud i des d'una perspectiva lingüística catalana, una de les claus de la cultura medieval europea: el paper que tenen les traduccions i els traductors a l'hora d'estudiar i documentar el pas d'una literatura elaborada per a la minoria selecta que llegia el llatí, fins a una altra d'adreçada a més extenses capes d'homes i dones lletrats en obres redactades en romanç.

17734
9 788478 266685